

ARCHAEOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

A HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK

ELŐMOZDÍTÁSÁRA

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

ARCHAEOLOGIAI BIZOTTMÁNYA.

ADATLADA M
ARATTA 102

MÁSODIK KÖTET.

NAGY NEGYEDRÉTŰ KÉPATLASZSZAL.

PESTEN,

EGGENBERGER FERDINÁND AKADEMIAI, ÚGY GEIBEL, HARTLEBEN, KILLIÁN EGYE-
TEMI, LAMPEL, LAUFER ÉS STOLP, OSTERLAMB, PFEIFER PESTI, HAAS BÉCSI
KÖNYVÁRUSOKNÁL.

M. DCCC. LXI.

306927

Pest, 1862 Enich Gusztáv. akadémiai nyomdája

A M. TUD. AKADEMIA

ARCHAEOLOGIAI BIZOTTMÁNYA,

KUBÍNYI ÁGOSTON, bizottm. elnök.

Gr. ANDRÁSSY MANÓ.

ÉRDY JÁNOS.

HENSZLMANN IMRE.

IPOLYI-STUMMER ARNOLD, bizottmányi titkár, a Ar-
chaeologiai Közlemények szerkesztője.

KUBÍNYI FERENCZ.

MÁTRAY GÁBOR.

PAÚR IVÁN.

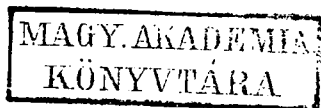
RÓMER FLÓRIS.

SZALAY LÁSZLÓ.

TOLDY FERENCZ.

WENZEL GUSZTÁV.

ALAMY ARKADIA
KONSTANTINA

E L Ő S Z Ó.

Az Archaeologiai Közlemények I. kötete előszavából ismeri az olvasó közönség a Magy. T. Akademiának a hazai régészet ügyében tett eddigi intézkedéseit, s ennek nyomán körében egy külön Archaeologiai Bizottmánynak felállítását, valamint ezen Bizottmány munkálkodásának eddigi körét. Újabban az Akademia az Archaeologiai Bizottmányt sikeresebb eljárás végett a nélkülözhetlen költséggel ellátván, a Bizottmány munkálkodására nézve következő ügyrendet alapított meg:

„A Bizottmány figyelmének tárgyai a hazában létező és feltalálható, minden ó és középkori, régiségtani becsű, műmaradványok, legyenek azok magyar vagy nem magyar eredetűek, — tehát régi épületek, vagy olyanoknak maradványai; régi kőfaragványok, akár önállóak, akár mint régi épületek részei fenmaradtak, u. m. szentek állóképei s egyéb szoborfélek, kőkoporsók vagy sírfedelek, dombor művek vagy régi feliratok, faragott czimerképek, keresztelő-medenczék, oltárok, fafaragványok, szobrászati öntvények, ide értve a régi harangokat is; ősi földalkotmányok, sírhalmok, régi festések templomok és házak falain, vagy önállóan; metszések nyomatai vagy táblái, rézben vagy fában; régi fegyverek, bútorok, eszközök, edények, érmek, pecsétnyomók és pecsétek, czimerek, feliratok.

I. A Bizottmány igyekszik ilyennemű régiségek létezéséről tudomást szerezni, azoknak föllelhetése és fentarthatása módjáról tanácskozik, s ez iránt az Akademia előtt indítványokat tesz; azoknak vagy rajzaiknak gyűjtéséről gondoskodik; és mindezek nyomán az említett régiségek ismeretét s azoknak a tudomány, névszerint az archaeologia, epigraphika, numismatika, sphragistika, heraldika sat. érdekében felhasználását és lehető hasznosítását eszközli és elősegíti.

II. Az Archaeologiai Bizottmány szakértő és szakkedvelő Akademiai tagokból áll; de az Akademián kívül levő oly férfiak segítségével és hozzájárulásával is élhet, kik vagy szaktudományuk-, vagy birtokuk- és lakhelyöknél fogva, s a régiségtudomány iránti szeretetből a Bizottmány működését elősegíteni képesek és hajlandók.

III. Kivánatos lévén a hazai s nemzeti régiségeknek rendszeres megismertetése s leírása, ugy szintén a mű- és történeti emlékek teljes megőrzése és fentartása, a Bizottmány köre nevezetesen a következő munkálkodásra terjeszkedik :

1) Egy hazai régészeti repertorium készítésére, melyben A) mindazon nemzeti régiségeink kimerítő és lehetőleg rendszeres összeírása és sorozata adassék, melyek eddig egyes leírások által, többé vagy kevésbbé közismeretre jutottak, a tárgyaknak lehetőleg összes és minden egyes leírásaira, sőt rajzaira is utaló pontos idézetekkel, s a menynyire lehet a tárgyaknak, valamint a leírásoknak és rajzaiknak rövid jellemzésével sőt bírálatával. B) Folyófeljegyzésére minden újabb felfedezéseknek és leleteknek, melyek akár egyenes bejelentés, akár egyéb magántudósítás, vagy a napi sajtó útján a Bizottmány és tagjai tudomására jutottak.

2) A hol szükségesnek mutatkozik, egyes nevezetesebb régiségi tárgyaknak a hely színén történendő megvizsgáltatására, tagjai vagy más szakavatottak által teendő ásatásokra, az ország régiségekben s különösen építészeti műemlékekben dúsabb egyes vidékeinek beutaztatására, s az érdekesebb

és nevezetesebb tárgyaknak avatott egyének által fölvételére és lerajzoltatására.

3) Megkeresi a kormányt és hatóságokat az iránt, hogy az alattok levő organumoknak a felmerülő régiségi találmányokról és fölfedezésekről minden egyes esetben teendő jelentést hagyja meg; valamint ezen jelentéseknek a Bizottmány-nal leendő haladéktalan közlésére is felkéri.

4) Minden adandó alkalommal viszonyba lép mindazon világi és egyházi hatóságokkal, községekkel, egyházi védnökségekkel, vagy egyes birtokosokkal, a kiknek felügyelése alatt vagy birtokukban nevezetesebb mű vagy csak történeti, különösen pedig építészeti emlékek vannak, hogy így a hazai régiségek s történeti emlékek kellő fentartására hasson: meggátolja azok lerombolását, s befolyjon a netalán előveendő újításokra és változtatásokra. Ezen irányban is kikéri a kormánynak és hatóságoknak fő felügyeletét, melyeknek közbevetése által is igényt tart rá, hogy minden egyes felmerülő esetben az ily emlékek fentartását, azoknak változtatását vagy éppen megsemmisítését illetőleg eleve értesíttessék; tudta és közbenjárása nélkül semmi ily emlékeket érdeklő nevezetesebb határozatok, munkálatok, változtatások fogamatba ne vétessenek; sőt igyekezni fog kieszközölni, hogy a hol ezen emlékek hasonló eljárás által veszélyeztetve volnának, az ily munkálatok a bővebb tárgyalásig felfüggesztessenek: az újítások- és változtatásoknál minden befolyást oda intézvén, hogy azok a műemléknek lehető legnagyobb kiméletével s mindenkor csupán eredeti stíljének megfelelő idomban történjenek.

5) Feladata egy rövid közérthetőségű utasítás kidolgozása és mennél több példányban közzétévése, mely a romladoszásnak leginkább kitett mű- és történeti építészeti emlékeknek, mint: régi romváraknak, egyházaknak sat. a lehető legegyszerűbb módon és legcsekélyebb költséggel való fentartását vagy csak azoknak a további fenyegető enyészettől megóvását, amint mindenki által könnyen eszközölhető, előadja és tanítsa. Ügyelni fog egyszersmind arra, hogy lehetőleg

népszerűn készült iratok által a mű- és építészeti stílusokat a nagy közönséggel megismertesse; s az által nem csak a műismereteket és műírányt terjessze, de különösen oda is igyekezni fog hatni, hogy műépítészeti emlékek újításánál és javításánál azok eredeti idoma és ízlése tekintetbe vétessék, mind pedig a közönséget a régiségek és műemlékek iránt általa teendő jelentéseiben és leírásaiban azok műbecse megismerésére s kellő megnevezésére és meghatározására tanítsa.

6) Oly kitünőbb becsű vagy nemzeti érdekű emlékeknél, melyeknek fentartása veszélyeztetve van, mindent el fog követni a felügyeléssel megbízott hatóságoknál s különösen azon községeknél és egyeseknél is, kiknek azok birtokukban vannak, hogy azokat az ily műemlékek kellő fentartására bírja. Hol ez irányban siker nem kíséri lépteit, igyekezni fog az ily emlékeket az illetők birtokából számára kinyerni, azokat tehetsége szerint helyreállítani, javítani, vagy csak fentartani, s a mennyire ez tehetségében nem állana, a nemzet segélyéhez is folyamodni fog, s azokat köz nemzeti birtok és adakozás tárgyává igyekszik tenni.

7) Munkálkodásáról időnként kiadandó Archaeologiai Közleményeiben jelentést teend a befolyása és közremunkálása által fentartott, az enyészettől megmentett s kijavított műemlékekről, vagy egyéb régiségekről, valamint e nemű szerzeményeiről, melyeket a Nemzeti Muzeumban teszen le. Rendszeresen vezeti a hazai régiségek összeírását és leletek feljegyzését. Másrészt az archaeologia összes szakaiból a hazai régiségeket minden irányban ismertető leírásokat, tudományos értekezéseket és monographiákat hoz, valamint egyes kisebb figyelemztetéseket és jelentéseket. Ily figyelem-ébresztésül egyes régiségi tárgyakat érdeklő kérdéseket tesz fel s megfelel a mások által tett kérdésekre, felvilágosításokat ad az ügybarátoknak s a közönségnek. Sőt, tekintettel mindig a hazai régiségtanra, figyelemmel kíséri az általános régiségtni búvárlatokat és felfedezéseket is, az újabb e nembeni ismereteket, valamint minden körébe vágó szakmunkákat megismertet.

8) A nemzeti régiségek bejelentése iránt már előbb az

Akademia által 1848-ban, újabban pedig 1859-ben, közzé tett felhívásainak igyekszik a lapokban és azokon kívül is minél nagyobb nyilvánosságot eszközölni. E végre különösen az Archaeologia minden szakából kérdés-sorozatokat fog tagjai által kidolgoztatni s összeállíttatni, melyek minden egyes tárgynál a kevésbbé avatott ügybarátokat is a figy. elemre méltóbb mozzanatokra, részletekre s eltérésekre figyelmeztessék, s így mintegy utasításul szolgálhatnak a régiségtan tárgyainak felismerésében.

IV. E czélok létesíthetésére a Bizottmány egyik tagja mint Bizottmányi titkár fog működni. — Ez a) a bizottmányi ülésekben előadói tisztet visel, b) ezek határozatait jegyzésbe veszi és végrehajtja; e szerint c) a Bizottmány rendeltetése érdekében szükséges felszólításokat, megkereséseket, figyelmeztetéseket, tudakolásokat, jelentéseket írja; szóval az összes levelezést a Bizottmány nevében viszi; d) utazásokat teszen; e) az Archaeologiai Közleményeket szerkeszti.

V. Mindezek eszközölhetésére a Bizottmánynak az akadémiai pénztárnok kezelése alatt egy külön pénztár szolgál, melynek bevételi forrásai: a) az Igazgató Tanács által e végre kirendelt évi alap; b) a Gróf Andrássy Manó bizottmányi tag és társai által nyomtatásokra fejánlott kétezer ft. c) A Bizottmány által kiadott nyomtatványokból befolyó pénzek; d) a tudomány barátjai által, Bizottmányi felszólításra beküldendő tíz forintos adalékok, melyekért azoknak a Bizottmány által kiadott nyomtatványok járnak ki. — Sürgetős esetekben ezen felül, bizottmányi határozat nyomán, a Bizottmányi Elnök is tehet utalványozásokat.

Ezen ügyrend szerint intézte már is nagyobbára a lefolyt évben az Archaeologiai Bizottmány munkálkodását, mint havonként tartott ülései jegyzőkönyvei tanusítják. Eljárásának és munkálkodásának a közönséget érdeklő részletei e kötet munkálataiban, s nevezetesen a Magy. régészeti krónika rovatában olvashatók.

Ez alkalommal pedig mindazon hazafiak, kik akár tüzetesen foglalkoznak a régészettel, akár pedig a hazai régiségeket s emlékeket gyűjtik, vagy ilyenek felől csak tudomással bírnak, valamint különösen újabban felfedezett emlékekről és leletekről értesültek, ismételve felkérletnek értesítések, ismertetések és leírások szíves beküldésére, akár egyenesen a Magyar Tud. Akadémia Archaeologiai Bizottmányához Pestre, akár pedig az alulírtához. Csak a közrészvét által gyámolítva leszen a Bizottmány képes az elébe szabott úton sikerrel eljárni.

1861. december utólján.

IPOLYI ARNOLD

bizottmányi titkár és szerkesztő.

TARTALOM.

	Lap.
I. Margitsziget műemlékei. Írta Ifjabb <i>Kubinyi Ferencz</i> . Négy rajztáblával	1
II. Kelenföldi pogány sírok. Közli <i>Érdy Ján</i> . Öt rajzt.	27
III. Kiadatlan magyar érmek és pecsétgyűrűk. — Saját gyűjteményéből közli Gr. <i>Andrássy Manó</i> . Hét rajztáb.	47
IV. Nyitra-Ivánka területén 1860. és 1861. évben kiszán- tott Byzanti zománczok a XI. századból. Közli <i>Érdy</i> <i>János</i> . Két rajztáblával	65
V. Magyarországon talált kö- és bronzkori régiségek. Közli Id. <i>Kubinyi Ferencz</i> . Harminczhárom rajztábl.	79
VI. Adalékok a magyar ikonographiához I. Mátyás kir. egykorú arczképei. Írta Dr. <i>Henszlmann Imre</i> . Egy rajzt.	120
VII. Magyar téglalapítészeti műemlékek. Írta <i>Ipolyi Arnold</i> . Egy rajztáblával	126
VIII. Vegyes kisebb régészeti közlemények :	
I. Magyar feliratú régi kupa. Közli Gr. <i>Esz-</i> <i>terházy János</i> . A szövegbe nyomott három	
fametszettel	163
II. I. Mátyás király állítólagos építőmesteré- nek kézirati munkája az építészetről Dr.	
<i>Henszlmann Imrétől</i>	165
III. Lesencze-Tomaji római feliratos-kő. Közli Dr. <i>Rómer Flóris</i>	173
IV. I. Mátyás király czímere a boroszlói és a görliczi várasházakon. Közli <i>Wenzel Gusztáv</i> . Egy rajztáblával	175
V. Régi magyar keresztkútak és Magyarország- czímerének monumentális használata. Köz- li <i>Ipolyi Arnold</i> . A szövegbe nyomott há-	
rom fametszettel	179
IX. Magyar Régészeti Repertorium. Írja <i>Ipolyi Arnold</i> .	187
X. Magyar Régészeti Krónika. Írja <i>Ipolyi Arnold</i> . . .	285
Névjegyzék	320

I.

MARGITSZIGET MŰEMLÉKEI.

ÍRTA

IFJABB KUBÍNYI FERENCZ.

MARGITSZIGET MŰEMLÉKEI

írta

IFJABB KUBÍNYI FERENCZ.

Margitsziget gyönyörű sétányaival és izletes ültetvényeivel Budapest lakosainak egyik kedvenc mulatóhelyét képezvén, általában annyira ismeretes, mikép kevés lehet azoknak száma a fővárosban, de a vidéken is, kik életükben legalább egyszer benne meg ne fordultak volna. Ez a kis földi paradicsom jelenlegi pompás park kinézése mellett nem is sejtetné a közeledővel, hogy kanyarodó utai s árnyas ligetei mily nevezetes romokat fednek el, melyek részint fűvel és bokrokkal sűrűn benőtt kő és téglahalmok, részint pedig ligetek közepein több ölnyre magasló kopár falak képében vonják magukra a figyelmet. Ezen romok közt legérdekesebbek az úgynevezett *kolostor romok*, melyeket a közvélemény általánosan az egykori *domonkos rendű apáczá kolostor* maradványainak tart, s melyekben még, tekintve a többi romokat, legnagyobb számmal találhatunk becses műemlékek és építészeti részletek. S valóban csodálatos, hogy a sziget ily általános ismertsége s Pesthez, a magyar tudományosság központjához oly közel volta mellett is, mind eddig senki sem találkozott, ki ezen nevezetes műemlékeket összegyűjtve a tudományos világgal ismertette volna.¹⁾ Pedig jelen kis közleményem által korán sincsenek Margitsziget műemlékei végkép ki zsákmá-

¹⁾ A margitszigeti romokat részesítette ugyan némi bővebb leírásban Radványi „Margitsziget története“ czimű munkájában, azonban elnézve attól, mikép nevezett munkában a képzelődésnek nagyon tág tér van hagyva, a leírás sokkal általánosabb, s kevésbé bocsátkozik egyes részletekbe, semhogy tudományos szempontból kielégítő lehetne.

nyolva, sőt több mint valószínű, hogy a magyar régészet még nagybecsű tárgyakat fog e szigetről nyerni, ha jövőben netalán tudományos ásatások találhatnak eszközölni. Említett kolostorromokon kívül bír még némi csekélyebb érdekekkel két épületmaradvány is, egyik az általánosan a pre-montrei szerzet egykori kolostorának hitt rom, a másik pedig valószínűleg a hajdani sz. Ferencz minorita monostor dűledéke. Fordítsuk azonban figyelmünket először is az apácák zárdatemplomának maradványaira, mint a melyek a margitszigeti romok közt mindenesetre az első helyet érdemlik meg.

I. A domonkos szerzetbeli apácák zárdatemplomának maradványai.

Mielőtt ezen érdekes romokat részletesb vizsgálódásunk tárgyává tennénk, szükséges tájékozás végett történeti multjokra egy futó pillantást vetnünk. Nem szándékom ez alkalommal történeti fejtegetésekbe ereszkedni, s kik Margitsziget történeti multjával bővebben akarnának megösmerni, azokat dr. Érdy János, eredeti oklevelekre alapított jeles értekezésére (Szerelmey „Magyar hajdan és jelen“ című albumában) és Radványi Imre nagyrészt ennek nyomán írott „Margitsziget történetére“ (kiadva a sz. István-társulat által Pesten 1858-ban) utalom, s jelenleg is egyik első rangú történészünk Margitsziget kimerítő történetének összeállításával foglalkozik. Csupán szorosan a domokos apácák zárdájának történetét röviden és kivonatképen a következőkben foglalom össze :

Építtetésének ideje a XIII. század közepébe, közvetlenül a tatárjárás utáni évekbe esik, mely korszak hazánkban, mint az ország újjászülésének korszaka — különösen gazdag volt új építmények keletkezésében. Történetkönyveinkből eléggé ismeretesek a tatárjárás gyászos eseményei, s miként kénytelenített IV. Béla király családjával 1242-ik évben a tatárok feltartóztatlan vad tömegei elől az országból ki és Dalmatia felé menekülni, mely siettetett utazásában két kis leányát Margitot és Katalint a kérlelhetlen halál kiragadván az élők sorából, az ezen nehéz sorscsapások által lesújtott,

üldözött szerencsétlen király fogadást tett, hogy születendő leányát az Isten szolgálatára szentelendi, s 1242-ben csakugyan leánya születvén, azt *Margit*nak keresztelteté, és fogadásának teljesítéséül megkezdé a következő években leánya számára építtetni a margitszigeti domokos rendű apácza kolostort és boldogasszony templomát. Hogy mikor lett befejezve az építés és felszentelve a templom, arról biztos adatoknak hiányában vagyunk, csupán sz. Margit életrójában azt olvasuk, miszerint Margit kilenczedik évében, tehát 1251-ben hozatott a szigetre, a mikor már a kolostornak és templomnak készen és felszentelve kellett lenniök. S ha tekintetbe vesszük, mily tetemes adományokkal halmozák el az újonnan alapított kolostort IV. Béla, V. István és IV. László királyok, valamint egyes országnagyok is, úgy jogosan lehet következtetnünk, hogy a kolostor épületek is nagyobbszerűek és terjedelmesek valának, valamint, hogy belső feldiszipolás is megfelelt a királyi bőkezűség által lehetővé tett fénynek és pompának, s valóban a maiglan fenmaradt messzire terjedő porlasz halmok s egyes részletek igazolni látszanak ezt a következtetést. S hogy nagy tekintélyben és jó hírnévben állott mindjárt létezésének első s majdan is fénykorában a kolostor — mi az alapítási körülményekből is könnyen magyarázható — kitűnik abból is, hogy azonnal 70 magyar hölgy sietett a kis királyleány számára emelt kolostort megnépesíteni.

Margit 1262-ik évben, tehát épen 20 éves korában lőn fényes szertartások között apáczának felavatva, azonban elvont életét csak kilencz évig folytathatá, 1271-ben, 29 éves korában kiszóllítá őt a halál ez életből, s életrójának tanúszkodása szerint boldogasszony egyházában a fő oltár előtt, előlegesen erősen vasalt keményfa, utóbb veres márvány koporsóba lett eltemetve. Halála után a kolostor fénykorszaka lassanként letűnni kezdett, mert míg azelőtt az apáczák sorában V. István király leányát *Erzsébetet* s kivüle még IV. Béla király három nőunokáját találjuk — Margit halálának idejében már csak 40 élő apáczákat számlált a kolostor. 1272-ben V. István király Budán rögtön kimulván, saját kívánatára a margitszigeti boldogasszony egyházában lőn eltemetve, az evangeliomi oldalon, veres márvány koporsóban.

Harmadfél századdal később, a szerencsétlen mohácsi ütközet hírére a megrémült apácák odahagyák a szigetet, de a következő évben ismét visszatérnek. 1529-ben Szulejman török császár Buda várát védencre Zápolya János részére erőszakosan elfoglalván, az apácák másodszor hagyák el a szigetet. 1541-ben azonban, midőn Szulejman ismét Buda felé közelegett, a folytonos rémülésben tartott margitszigeti apácák harmadszor és utolszor hagyták el kolostorukat, elébb N.-Váradra, később 1567-ben N.-Szombatba, utóbb 1615-ben pedig Pozsonyba, az ottlevő ó-budai Klára apácák közé költözvén, s itt halt meg az utolsó margitszigeti domonkos rendű apáca 1637-ben. Az üresen hagyott kolostor pedig valószínűleg még 1541-ben lett a törökök által feldúlva és szétrombolva, s romjai, omladékok és falporlaszok alatt eltemetve, ismeretlenül heverték egész 1838-ik évig, mikor t. i. a sziget kiegyengedése alkalmával véletlenül felfedeztetek s kiásattak, mely ásatások részletes leírását lásd alább.

Ezen előzmények után nézzük közelebbről a kolostor romokat, úgy a mint azok jelenleg láthatók. Az egykori kolostor fő és melléképületeinek alapjai még mindég omladékok és falporlaszok alatt fekszenek eltemetve, csupán *boldogasszony egyházának* alapfalai vannak belülről egészen kiásva és megtisztítva, kívülről pedig nagyobbbrészt fák és bokrokkal sűrűn benőtt dűledékek által befoglalva. A falak 3—4 lábtól itt-ott egészen 3—4 ölnyi magasságig állanak fen, az idő romboló ereje azonban lassanként mindég többet és többet töredeztet le belőlök.

Ha az egyház alaprajzát tekintjük, (l. IV. tábl. 34-ik sz.) úgy mindenekelőtt szemünkbe tűnik annak minden arány nélküli keskeny hosszú volta, mi majdnem azt sejtetné a szemlélővel, hogy az egyház némely részei, a jelenleg kiásott alapfalakon kívül, még omladékok alatt eltemetve ismeretlenül hevernek, nem igen lehetvén elgondolnunk azt, hogy tágasb építkezésre elegendő hely ne lett volna. Mert míg legnagyobb belső szélessége csak 37'5 láb¹⁾, egész belső hossza 183'9 lá-

¹⁾ Az általam használt mértékegység 1 bécsi láb = 10 dec. hüvely = 100 dec. vonal.

bat tesz, mely hosszasságból a karra a szentélylyel együtt, 24 láb szélesség mellett: 88·7 láb, a hajóra pedig 37·5 láb összes szélesség mellett: 95·2 láb esik.¹⁾ Feltűnik még az alaprajzon a kereszthajó hiánya is, mi különben a magyar egyházi építményeknél, eltérve a külföldi építkezési modortól, rendszeren hibázni szokott. Látjuk szinte, hogy a főbejárás nem a nyugati homlokfalba, de a karhosszabbításában az éjszaki oldalba volt alkalmazva, helyét a nyugati homlokfalon kívülről tömör négyszeg torony foglalván el.

Az egyház építési vonala, a templomépítési szabályoknak megfelelőleg, nyugattól keletfelé van irányozva, keleti végén az oltárházzal vagyis szentélylyel, mely a karból folytatólag a nyolczszög három oldalával záródik, úgy azonban, hogy az egyház tengelye az egyik oldal közepébe esik. Egyegy oldal hossza 10 láb. Mindegyik sarokban, mintegy két lábnyi magasságban a föld színe felett, kemény kőből művészileg faragott, s a falból előszökő sokoldalú talapzatokon kis gömbölyű háromnegyed oszlopocsák emelkednek ívtartóként, külső alakjokat és alaprajzukat előtűntetik az I. tábla 1. és 2. számú ábrái. Ily sokoldalú talapzatról emelkedő kerek oszlopok, a hozzájuk simuló háromnegyed oszlopocskákkal hevedertartóként, már a kora gót idomban is kezdvén divatozni, leginkább a kifejlett csúcsív idomban voltak szokásban²⁾ Ily mű még kettő létezik két-két sarokban s köztök a falak szinte két lábnyi magasságban a föld színe felett faragott négyszeg kövekből álló réteget mutatnak, míg azon alúl csupaszon hagyják. A szentély északkeleti szögletében egy négyszeg köben sajátos jeleket találunk bevésve, (I. I. tábl. 5. sz.) melyek az avult s mohhal benőtt kövön alig vehetők ki tisztán, s alkalmasint mint *kőfaragó jelek* (Steinmetzzeichen) az egyház építésénél működött kőfaragók magány jegyei, milyenek a

¹⁾ Radványi is mérte idézett munkájában e romoktat, de miféle mértékekkel, azt el nem képzelhetem, miután adatai a valósággal sehogyssem egyeznek. Például szerinte a kar (ő hajónak nevezi) szélessége 2 öl, valóságban pedig $24' = 4$ öl; a hajó szélességét 5 öltre teszi, valóságban pedig ez $37\cdot5$ láb $= 6$ öl és 1·5 láb. Egész hossza nála 20 öl, valóságban a toronnyal együtt $204' 8'' = 34$ öl és 8 hüvelyk.

²⁾ L. Otte, Hdbuch der kirchl. Kunst. Archäol. 118 l.

XIII. század elején már szokásban lévén, Némethoni régibb egyházak egyes régibb részein gyakran előfordúlnak¹⁾. Az egyik jegyben egy XIII—XIV. századbeli *E* betűt ismervén fel, ez valószínűleg a művész kezdőbetűjét jelenti, míg a másik két jegy képzelődes műve. A főoltár helyét a földszínen téglák, ezek felett pedig félkörbe felhalmozott boltívhevederek jelölik, melyek vájt horonyok közepén kidülő gömbölyű henger alakítást (profil) mutatnak (l. II. tábl. 24. sz.)

A szentélyt a kartól 2·3 láb széles s a föld színén látható alapfal választja el; ettől 10 lábnyira tovább nyugatnak, egy másik alapfal mutatkozik, mely ismét az egykori diadalív alatt vonulván el, a tulajdonképeni kart a templom többi részétől elválasztá, s ez a szentélylyel együtt jelenleg is mintegy 3—4 lépcsőnyire magasabban fekszik a hajónál.

A karnak oldalfalai nagyobbbrészt még 3—4 ölnyi magasságban fenállván, az északi falon 8·5 lábnyi közökben négy féloszlop maradványt veszünk észre, melyeknek megfelelőleg, a déli falon szintén annyi oszlopnak kellett lennie, még pedig oly formán hogy mindkét oldalon az első és negyedik oszlop párosan állott, onnét vélem következtethetni, mikép mind két oldalon az 1-ső és 4-ik oszlop alatt 5—2 láb hosszú és 1—5 láb széles faragott kölap terül el, úgy azonban, hogy a fenálló oszlop nem közepére, de, mintegy helyet hagyva egy másik oszlopnak, egyik végére jut állni; továbbá, mivel a fenálló falon két bolthajtásnak nyoma kivehető, melyek közül az egyik a fenálló oszlop irányában, de a másik épen mellette, a hibázó oszlop irányában mutatja súlypontját; végtére pedig, mivel az első oszloppárnak — mely egyszersmind a diadalívet is hordozá — megfelelőleg kívülről faltám maradványokat találunk, a meglévő féloszlop pedig nem áll a faltám közepének irányában, — minek szükségkép úgy kellene lenni, ha csak magános oszlop lett volna szánva a boltozat hordására, — de a faltám szélének irányában, — mindezen körülmények valószínűvé teszik a fennebbi következtetést. Ezen féloszlopok nagyobbbrészt nagyon rongált állapotban lévén, csupán kettő bír még félig meddig kivehető alakzattal, s közülök az egyik

¹⁾ L. Otte, Hdb. der kirchl. K. Arch. 168. 1.

(l. I. tábla. 3—4 sz.) háromoldalú, élén leszelt 1·5 láb magas kő talapzaton, 3·5 hüvely átmérőjű kerek háromnegyed oszlop képében emelkedik, két oldalán pedig külön kis talapzatokon, hevedertartók gyanánt két kisebb, 1·8 hüvely átmérőjű féloszlop látható, az egyiknek talapzata csavaralakú, a másiké pedig buzogány féle hegyekkel idomitva lévén. A második féloszlop (l. I. tábl. 6. sz.) az előbbivel fő alkatban egészen megegyez, egyedül a hevedertartók talapzatai vízírányosan egymásra fektetett hengerekből állanak.

A második és harmadik oszlop közt a déli oldalfalban 5·7 láb széles és 1·5 lábnyira a falba mélyedő fülkében köülések látszanak, minden faragvány, felirat vagy czímer nélkül, s ennek irányában, az északi falon, mintegy 2 ölnyi magasságban egy ablak faragott kő párkányzatának maradványai szemlélhetők. Ugyanez oldalon az utolsó oszloppár megett közvetlenül volt a fő bejárás, belső szélessége 6·8 láb, s belőle jelenleg 4 lépcső visz kifelé, melyek közül azonban csak a legalsó eredeti, a többi három a romok tisztításakor tétetvén mostani helyzetébe.¹⁾ Ennek irányában a déli falban egy kisebb, 3·2 láb széles ajtó²⁾ két oldalhajlékba vezet, az egyik függőlegesen a templom tengelyére 26·8 lábnyira terjed 5·5 láb szélességben, a másik pedig ezzel derékszögben, s a templom oldalfalához simulva, 15·5 lábnyira vonúl nyugat felé, 4·8 lábnyi szélességben. Mindkettőben oltárféle téglapadok találtatván, ezek valószínűleg mellék kápolnák, (oratoriumok) voltak, minőket sz. Margit életirója világosan emleget; nem lehetetlen azonban, hogy a délfelé eső talán egy keresztfolyosónak kezdetét képezé, milyenek zárdaépitményeknél szokásosak lévén, bizonyos tért, gyakran temetőnek hasz-

¹⁾ Toszt József volt nádori főkertész kimondása szerint.

²⁾ Ezen ajtónak keleti oldalán véli Radványi az egykori szószéket állottnak, sőt mi több, a falban hat lépcsőnek nyomát gondolá láthatni, azonban a legszorgosabb vizsgálat után sem vehettem ki akár hat lépcsőnek, akár szószéknek legkisebb nyomát is, de igen is, a falban látszó függőleges mélyedés a már említett negyedik oszloppár helyét jelöli, mit világosan bizonyít a fölötte látható két boltív nyom e pontrai ereszkedése.

nált udvart zártak körül, s részint ajtatos menetekre, részint sétálásra lettek a zárdabeliek által felhasználva. ¹⁾

Ezen ajtónyílástól a külső kar még 17.5 lábnyira terjed tovább nyugatnak, s ott mindkét oldalon két támtő által választatik el a hajótól, mely belső hosszasságban 95'2 lábat számlál, e hosszasságban azonban darabonként 3'8 láb széles támok által félbeszakítva, mintegy négy főbb részre vagyis ívholdra oszlik mindenütt egyenlő szélességet tartván; mely legnagyobb belső szélességben 37'5 lábat, a támok közt pedig, egyenlőn a kar szélességével, 23'5—24 lábat tesz. Hogy a mértékek mindenütt nem egyeznek, annak oka részint abban rejlik, hogy a templom építtetésének idejében a mértékek sem voltak egészen tökéletesek, s az építők sem túlszígorúk a mérésben, ²⁾ részint pedig abban is, hogy jelenleg a föld egyenetlen s helyenként magos füvel benőtt volta, az egészen pontos mérést majdan lehetlenné teszi.

A hajóban mint már említém, 21 lábnyi közökben, 2 oszlop és 6 tám elrendezése által, négy egyenlő szakasz vagy ívhold támad. Az első ívholdat mindkétoldalon egy-egy erős fél oszlop képezi, el nem téveszthető román idomzattal (l. II. tábl. 15, 16. sz.) t. i. a nyolczszögű, 2 láb, 1½ hüvely átmérőjű oszlopszál, minden gömbölyded formák szigorú elkerülésével, egyszerű rézsútós tagozat mellett, szintén nyolczszögű talapzaton (Pfuhl, Base) nyugszik, mely talapzat és a négyszögű, 2'8 láb széles talp (Plinthus) közt közvetítőkül a szögleteken háromszögű sarkkövek hagyattak meg a faragás alkalmával, mi a román idom kifejlődésének korára utal. Egészen hasonló alkatú az átellenben lévő oszlop is; megfelelő fejezeteik nincsenek már meg a romok közt, azonban kisebb mérvű ép ily ízlésű fejezetek után azok szorosan hasonlóak voltak a talapzatokhoz.

A második ívhold két, négyszeg kövekből épült, 3'8 láb vastag faltám által képeztetik, melyekhez derékszögben majd egyenlő vastagságú támok lévén építve, ezek s az egyház oldalfala által négy kis elrekesztett szöglet támadt, melyek

¹⁾ L. Grundzüge der kirhel. Kunst Arch. 22. I

²⁾ L. Otto, Hdbuch d. k. K. Arch. 9. I.

közzül a két nyugatfelé esőben mindegyikben, egy egy magános háromnegyed oszlop áll, feltűnően egyszerű, majdan nyers művezetettel (l. II. tábla 22, 23 sz.), t. i. 9·5 hüvely átmérőjű kerek oszlopszálat a koczka talppal minden közvetítés vagy tagozat nélküli gömbölyű talapzat (Base) köti össze. Ezen magánosan álló oszlopoknak egykori rendeltetésök nem igen világos, tán siremlékek vagy mellék oltár félék lehettek mellettök. Ezeken kívül említett szögletekben még két heverő boltozat darab vonja magára figyelmünket, (l. II. tábla 20 sz.) melyeknek mindegyike egy közép oszlopról nyolcz felé ágazó boltívezetnek legalsó, vagy is közvetlenül az oszlopon nyugvó darabját képezvén, jelenlétökből alaposan következtethetni, hogy a hajók bensejében valahol, két középoszlop állott, melyekről nyolcz felé ágaztak szét a boltívezetek. Alakításuk (profil) egészen hasonlónak mutatkozik a szentélyben létező hevederekével.

A harmadik ívholdat ismét két faltám képezi, melyek keresztfal által összekötve lévén, a templom ezen részét a többitől egészen elrekesztik, csupán kis ajtónyílást hagyva benne. Ez ajtónyílás 4 láb széles, s a romok kiásatása alkalmával be volt falazva; kö oszlopának egy töredékét mutatja az I. tábla 7-ik számú ábrája. A keresztfaltól három oszloptalpatzat nyúlik előre, (l. a II. tábla 18, 19 sz.), kettő a táмок közelében, a harmadik pedig az egyház tengelyének vonalában; a hozzájuk tartozó oszlopszálak és fejezetek elszórva hevernek, s az elébb leírt oszlopokéval majd egyenlő alakzattal bírnak (l. II. tábla 17 sz.). A fejezet eredeti koczka alakja, lefelé a nyolczszögbe átmenvén, közvetítőkül a sarkokon ismét háromszögű kövek hagyattak, mi által a fejezetek különösen eredeti és kellemes kinézést nyernek; a talapzatok pedig minden részletben s mértékken is azokkal tökéletesen megegyeznek. A nyolczoldalú oszlopszálak átmérője 1·1 láb, egyegy oldal szélessége pedig 4 hüvely. Ezen három oszloptól 9 lábnyira a templom belseje felé, hasonló három oszlop állott a kiásatáskor, jelenleg azonban már semmi nyomuk. A középső oszlop mellett egy kis római sírkövet találunk felfordított állásban

*) L. Otte, Hdb. d. k. K. Arch. 61. l.

befalazva a keresztfalba, (l. III. tábla 30 sz.), leírását lásd alább. Az északi faltámban ablakszerű nyílást találunk, melynek innenső oldala kő párkánnyal szegélyezve lévén, ebben némi rácsoszatnak nyomai láthatók, a túlsó oldalon pedig a nyílás mindinkább ki tágul, s ezt Radványi gyóntatószéknek tartja, azonban meglehet, hogy valami falszekrény lehetett. Az átelleni, vagyis délfelé eső faltám által képezett sarokban, egy vállkő vonja magára figyelmünket (l. I. tábla 9 sz.), mely azonban alaprajzában sehogy sem vihető vissza szabályos alakra, s valószínűleg csak a körzővel találgatás vagy szem-mérték szerint lett faragva. E részében az egyháznak, néhány bolt ív darab is hever elszórva a föld színén, melyeken az előbbi alakzattal vegyesen már a kifejlett gót stílusú körte alak is előfordul (l. II. tábla 25 sz.). Itt lesz helyén felemlítenem, mikép a romok kiásásakor, a templom belsejében még két oszlopfejezet létezett, melyek azonban a romokból elvitetvén, jelenleg Toszt József, volt nádori főkertész lakásán, Ó Budán láthatók. Ezek, a korinthetai fejezetnek az átmeneti stílus szerinti átalakítását képezvén, kellemes ellentétben állottak az egyház többi, s inkább koczká alakú fejezeteivel (l. V tábla 35 sz.). A kehely alakú fejezethez két sorban, hosszúra felnyúló, s előre lehajló széles Akanthus levelek simulnak, utánozva a levelek természetes növényét, egészen hasonlóan a Zsámbéki romegyházban, s különösen az előcsarnokban találtató néhány oszlopfejezetekhez. ¹⁾ A felső kerek lap átmérője 9·5 hüvely, s erre van fektetve a tulajdonképeni felső négyszög kő lap, melyre nehezült volt a bolt ív. A megfelelő oszlopszálak gömbölyűk voltak, s mint a fejezetek alsó átmetszéséből kitűnik 4·8 hüvely átmérővel, ezeknek azonban, valamint a hozzájuk tartozó talapzatoknak is a romok közt most már semmi nyomát sem lelém.

A negyedik és utolsó ívhold végtére az előbb említett keresztfal és a nyugati homlokfal által van képezve, s ezen elrekesztett külön hajlék alig lehetett egyéb, az apácák számára feltartott külön imahelynél (oratorium). Benne figyel-

¹⁾ L. Mittheilungen der k. k. Centr. Commission II. April, 107—8 l. (fig. 7.).

műnket magára vonja először is egy fenálló bolt ív maradvány, mely az északi két faltám közt emelkedett volt, s a támláról minden tagozat nélkül indulván ki, mint a fenálló maradványból kivehető, körívű volt; továbbá a délkeleti szögletben, mintegy 7 lábnyi magasságban befalazott kő, dombormű nyomokkal (l. II. tábla 21 sz.) mely alighanem szinte római vagy pogány maradvány, (leírását lásd alább); végtére a keresztfal egyik és másik végén a fal mellett két, 5·5 láb hosszú, s mintegy 2 láb széles téglapad, melyek tán mellékoltárok lehettek.

Ezen elrekesztett helyből két ajtó vezet kifelé; egyik a déli oldalfalon keresztül egy kis oldalhajlékba nyílik, melynek hossza 21·8 láb, szélessége pedig 15 láb, s melyből a nyugati oldalfalon egy, csak 3·7 lábnyi széles ajtó vezetett ki, valószínűleg a kolostor többi részeibe. A másik ajtó pedig a nyugati, 4·5 láb széles falon keresztül, épen az egyház tengelyének vonalában, az egykori toronyba nyílik, s kő párkányzatát egy, közepén ketté tört római sírkő két fele része képezé (l. III. tábla 29 sz.), olyformán, hogy mindenik fél rész megfordított állásban, s az írással fal felé lett befalazva, másik oldalukon pedig az ajtó oszlopok lönek kifaragva; (lásd leírásukat alább). Ezen ajtó mindkét oldalától 3·8 láb hosszú, 1·6 láb széles, magános fal nyúlik előre, óriási négyszeg kövekkel végződven, rajtok alighanem valami oszlopok állhattak; köztök és a faltámok közt pedig, mindkét oldalon ablaknyílásokat veszünk észre, rézsutosan és keskenyülve kifelé.

Végre, a torony, 4·5 láb vastagságú falakkal, 11 lábnyi négyszeg tért foglal el ¹⁾, s benne, keletdéli és északnyugoti szögleteiben még két vállkő meglehetősen kivehető (l. I. tábla 11, 12 és 13, 14 sz.); közülök (13, 14 sz.) egészen sima és nyulánk alakzatot mutatva, feltűnően hasonlít a zágrábi székes egyház északi kápolnájában lévő oszlopfejekhez, melyeket ama székes egyház ismertetője az átmeneti időszakból valóknak lenni vél.²⁾ A torony északi falában, mintegy 8 lábnyi magasságban, ablaknyílás nyomai láthatók, nyugatészaki sar-

¹⁾ Radványi a torony bensejét egy négyszeg öltre becsülte.

²⁾ Mittheilungen der k. k. Central Comis. IV. octob. (fig. 25.), 263 lap.

kához azonban kívülről, egy kerek, mintegy 9—10 lábnyi átmérőjű építmény van ragasztva, melyhez sem a torony belsejéből, sem kívülről nyílás nem vezetvén, az, vagy az egykori torony támasztására szolgált, vagy pedig a torony belsejével csak a felsőbb emeletéken lévén összeköttetésben, egykor csigalépcsőt rejtett magában.

Ezekután a templomromok bensejét elhagyva, a falak külsejéből nem sohat láthatunk, miután azok, kívülről nagyobbbrészt bokrok és fák által sűrűn borított föld és porlaszhalmok által befoglalva lévén, csupán a karban említett, néhány ol magas falak állnak egészen szabadon, s a nyugati zárfalon túl, az egyház északi oldalfala még néhány ölnyire látszik tovább húzódni, míg a sűrű bokrok közt elvész. A toronytól nyugatnak, bokrok között, 4 darab párkányzatmű (Friesgesims) van egymásmellé felállítva (l. I. tábla 8 sz.), melyek a torony külsejét díszítették, s 17 hüvely széles, 18.7 hüvely magas, s mintegy fél láb vastag, négszegkövekből faragva, folytonos ívetet állítottak elő.

Ha a templomromokat az eddigi előadottak után, műépítészeti szempontból, általános észletnek alá vetjük, úgy először is találni fogjuk, miként az egykori zárdatemplom különbözött a külföldi egykori építményektől, mivel kereszt-hajóval nem bírt, mi, úgy látszik, hazai építészeink által szántszándékosan és következetesen el lett hagyva. De különbözött a XIII. század első felében felmerült, román csoportozatbeli, magyarországi egyházaktól is, a mennyiben alaprajzában már inkább a gotika elveihez hajolván, nélkülözé a mellékhajók szentélyeit, s a nyugati, majdán szabályszerű tömör két tornyot. S tekintve, egyrésről a templom hajójának némely részletein és ékitményein felmerülő román és átmeneti nyomokat; más részről pedig figyelembe véve, a kar és szentély egyes részleteinek kifejlett gót, sőt részben késő gót stílusban történt kidolgozását, valamint alaprajzábani hajlását a csúcs ív idom elveihöz, mi különösen keskeny hosszú alakjában, továbbá a szentélynek sokoldalú záródásában s a karrali egybe olvadásában, végre, az alapfalaknak nem felette való vastagságában nyilatkozik, — azon meggyőződésre kell jönnünk, miként ezen templomromok nem a IV. Béla király által

épített egyház közvetlen maradványait képezik, hanem, az eredeti egyház, nemsokára felépíttetése után, valószínűleg tűzvész, vagy egyéb esemény által nagyon megsérülván, s javításokat szükségelvén, egy részt, az előbbi román és átmeneti részletek megtartásával, csupán megújított, más rész pedig egészen új építmény — a kar és szentély — hozzáragasztása által meg bővített; mely javításnak ugyan semmi nyomát se leljük a történetben, csupán a meglevő építészeti maradványok minősége által feltételeztetvén, szükségkép a csúcsívidom kifejlődésének korában — tekintettel hazánkban későbbeni alkalmazására — kellett megtörténnie. Az első eredeti egyház építőire nézve pedig egy tudósunk,¹⁾ támaszkodva sz. Margit életirójának azon előadására, miszerint Margit halála alkalmával, koporsóját két Lombardiából hozott, Albert és Péter nevezetű kőműves faragta ki veres márványból,²⁾ — akkép vélekedik, mikép ezen Lombardiai kőművesek vagy építészek még IV. Béla király által lettek behíva a margitszigeti monostorok felépítése végett, — s ha nem is lehetetlen, sőt az ország akkori elpusztult állapotának következtében valószínű is, hogy a margitszigeti monostorokat idegen, s meglehet Lombardiai építészek építették, de a legenda szavaiból nem következik még az, hogy Margit halálakor, 1271-ben Magyarhonban volt olasz kőfaragók, 26—7 évvel előtte, azaz 1244—5-ben, az apáczakolostor építetésekor, már szinte ide bent lettek volna.

Az alapfalak Toszt állítása szerint, ki, mint már említém, nádori főkertészi minőségében az ásásokat vezérlé, alig terjednek 1—15 lábnyira a földszíne alá, mi különben nem ritka példája azon kor gondatlanságának, melyben az alapfalak mélységére nézve úgy is igen különböző nézetűek voltak az építészek. Mert míg például, a Hildesheimi sz. Gotthard templom alapfalai agyag által összetartott, kis töredék kövekből állanak, ezzel ellentétben a Kölni székes egyház kartámjainak alapja 10 láb mélyen, kavics rétegre van fek-

¹⁾ Pray I. Vita Elisabethae Viduac. nec non B. Marg. Virginis, Tyrnav. p. 307—8.

²⁾ Jerney János keleti utazásában 269 l.

tetve. ¹⁾ Az építésianyag nagyobb részt többé kevésbé kemény mészkő, kevés homokkő, s helyenként téglá. A falak a templom pusztulásának korában meszelve voltak, de hol a meszelés le hullt, helyenként régibb festésnek nyomai észrevehetők, mely sötét alapszínen fehér vonalak által előtűntetett faragott kőtáblákat — hasonlóan a táмок természetes négyszeg köveihez — ábrázolt.

A templom falaiba beépített két római sírkő közül a nagyobbik (l. III. tábl. 29 sz.) 4 láb magas, 3 láb széles, s mintegy 7—8 hüvely vastag, igen kemény mészkőből van faragva. Közepén tán az egyház építtetésekor szántsándékosan ketté töretvén, két fele része, mint már feljebb említém, megfordított állásban s a felirattal fal felé befalazva, a torony ajtó oszlopaira lett felhasználva. Egyik félrésze helyéből már elébb kidőlván, a rajta lévő feliratot Paur Iván olvasta ²⁾; másik fele részét pedig f. é. majus hóban én vétetém ki helyéből, s a két fél részt összeillesztvén, az egész felirat szorgos vizsgálat után, így hangzik :

D . . . M
 T♥TOR . . GEM
 EL•LJAN¹⁾ . . VON
 DAM . . . C•FABR
 LEGŪA . . ²⁾ ETTORJ
 AEGE . . NE♥MA
 TRJEJV . . ³⁾ AVREL ♥
 SEREN . . ONJET ⁴⁾
 TORJA . . ⁵⁾ MELLJNA
 FJL• ⁶⁾ HERE . . VJVJFEC
 ER♥F•AN - . ⁷⁾

¹⁾ AN összefűzve, ²⁾ ET összefűzve, ³⁾ AV, ⁴⁾ ET, ⁵⁾ ME, ⁶⁾ HE, ⁷⁾ AN. A felirat felett domborműben emberi alakok vehetők ki oltárféle emelvény körül, egyik oldalon női alak, kezében edényt emelve az oltárra, másik oldalon férfi alak, szintén valamit emelve jobbjában. Jobbról, balról a szé-

¹⁾ L. Otte, Gdzüge d. k. k. Arch. 9 l. Zeitschr. für Bauwesen, 1852, 333 l.

²⁾ L. Archaeol. közlemények, I. 223 l.

leken egy-egy pásztoralak botjára támaszkodik. Az egész sirkövet pedig két szélén levél művezet szegi be.

A másik kisebbik sirkövet (l. III tábl. 30 sz.) Paur Iván szintén olvasta, de közlésében néhány betűt a sirkőétől eltérve találván, olvasásom szerint a felirat így hangzik :

O I T I
M B E X P E D
S V R I A T • R E V
R S V S • V • S • L • A

Anyagja szintén kemény mészkő, mag. 10·7 hüvely, szélessége 9 hüv. A harmadik befalazott kő 1 láb magas, 6·7 hüv. széles, s a rajta látható dombormű alakzatokat a II tábl. 21-ik számú ábrája tünteti elénkbe ; a lap mértéke szerint még egyszer oly nagyra véve. S ez is alighanem valami római vagy egyéb pogány épület diszitményének töredéke.

Ezen három kő jelenlétéből szükségképp következik, mi-kép a templom helyén római temetőnek kellett léteznie, s hogy az egyház építői—követve az ó keresztények előszeretétét, mely szerint imaházaitak leginkább volt pogány szertartásos helyekre szerették építeni, az ott elétalált pogány emlékeket u. m. szob-rokat, sirköveket, feliratokat, sőt edényeket is megfordított állásban, mintegy a kereszténység diadalának jeléül, az egyház falaiba be építvén — ezen római temető fölé emelték Mária templomát, s az elétalált sirköveket s egyéb maradványokat, mint használható építési anyagot, az építésnél felhasználták. ¹⁾

¹⁾ Érdekes találmányt közöl Jerney keleti utazásában, 269 l., egy közönséges nagyságu téglá képében, melyen domborműben ló-hátas persa vagy parthus alak hátra felé nyilazva látható, s melyet Dr. Erdy fedezett volt fel a margitszigeti érseki vár romjai között, s Jerney alaposan vélekedik róla midőn mondja, hogy az már meszes részek nélküli voltánál fogva is nem épületi téglá, hanem ékesség gyanánt valamely homlokfalazatba alkalmazva volt. De nem lehetek véle egy véleményben, midőn utóbb 270 l. ismét állítja, miként ama téglát a sz. Margit temettetésekor itt időző olasz kőfaragók készítették, s a rajta lévő lovas, magyar harczost jelentene. Sőt ellenkezőleg a modor, mely az egész lóhátas alak rajzolatában felismerhető, sokkal inkább hasonlít régi római dombormű ábrák kivitelénél követett mo-dorhoz, semhogy azt római téglának elismerni ne kéntetnénk ; s mint ilyen valami nagyobb domborműképnek része lévén, valószínűleg

Az egyház egykori kinézéséről fogalmunknak kiegészítésére felette érdekesek azon mellékkörülmények, melyek közt a templomromok kiásattak, s melyekre nézve Toszt József, volt nádori főkertész, hitelt érdemlő emlékezete s elbeszélése nyomán, a következőkről értesültem :

Az 1838-ik év előtt a templomromokat nagy porlaszthalmok fedték, s különösen a torony fölött egy nagy domb emelkedett, melynek teteje a sziget legmagasabb pontját képezvén, rajta a kilátás élvezhetése végett kis mulatóház állott. Azonban a sziget felületének kiegyengetése alkalmával sok föld szükségeltetvén a gödrök betöltésére s az utak fel-emelésére, Toszt e célra ezen porlasztömegeket kezdé elhordatni, nem is gyanítván, mily érdekes romok fekszenek alúl eltemetve. Fent, a dombok felső rétegeiben, két csontvázra akadtak, melyek közül az egyik feltűnt szép alabastrom fehérsége által, s rendetlen fekvésök gyaníttatá, mikép azok valami rendkívüli módon, tán az egykori egyház rögtöni bedőlése következtében, lelték ott sirjukat. A mint mélyebbre hatottak az ásók, lassanként felmerülének Mária egyházának romjai. Téves azon állítás, mintha a falporlaszok közt számtalan csontvázat s néhány fegyverdarabot találtak volna.¹⁾ A szentély falai még néhány lábbal magasabban állottak mint jelenleg, de azokat Toszt hordatá le mostani magasságukig, fenyő ültetményei végett. A szentély leírásában feljebb említett négyszegkő réteg alatt, tehát mintegy 2 lábnyira a föld színe felett, köröskörül a falakon élénk színezetű festésnek nyomai tűntek fel, dúsán aranyozott arabeszk forma alakzatok képében, felülről szintén gazdagon aranyozott vízszintes vonalak által elmeteszve lévén; az aranyozás azonban nem sokára eltűnt, s a festés is a vakolattal együtt lassanként lehullván, belőle most már misem látható. A szentély kövezete mintegy 1½—2 lábnyira a falak mellett négyszeg kölapokból állott, középfelé pedig négyszeg téglákkal volt kirakva, melyek

egykori római épület homlokfalazatát vagy valami nagyobbserű sír-
emléket díszíte, s később, az érseki vár építtetésekor, a többi marad-
ványokkal együtt építési anyagúl fel lett használva.

¹⁾ Radványi állítása, I. Mgsziget tört. 95. I.

közül néhány jelenleg is az oltárhelyét jelölő boltív hevederek s egyéb ködarabok közt szemlélhető.

Festés nyomokat találtak a karban valamint az egész templomban is, bár minden aranyozás nélkül, néhol élénk téglavörös, néhol nyers kék és szürke alapszínekkel, mit akként magyarázott meg Toszt, hogy előbb sötét alapszínen négyszeg kövek voltak kifestve, s úgy az egész téglavörös színnel áthúzva, melyen keresztül az előbbi festés is átlátszott. A kar szinte ki volt kövezve, mozaikszerűn összeillesztett kisebb négyszeg téglákkal, de ezen kövezet nagyon töredékes lévén, hogy végkép össze ne morzsolódjon, Toszt néhány hüvelyknyire földdel betakartatá. A hajóknak kövezete még épen állott, s ez hosszukás téglák szabályszerű fektetése által szintén egy nemét a mozaiknak állítá elé (I. V. tábl. 36. sz.). Itt a hajókban, mint már említém, két korinthisz oszlopféjezetet is leltek, melyeket feltűnő alakzatuk következtében Toszt budai lakására vitt, hol jelenleg is láthatók.

A keresztfal ajtónyílása be volt falazva, s innét 9 lábnyira keletnek, a templom belsejében három nyolcszögletű oszlop állott még fen, az alaprajzban elötüntetett állásban; fejezeteik hibáztak ugyan, de talapzataik egészben meggyeztek a falmellettiéekkel; ezeken kívül akadtak két tám közt az egyház tengelyében még egy oszloptalapzatra, mely jelenleg is kijelölt helyén látható. A torony fölötti halomnak lehordása alkalmával pedig, mintegy 5—6 lábnyira a föld színe fölött, felolvadt ércdarabokat hoztak napfényre az ásók, melyek majdan ezüst fehérségűek, s valószínűleg harangok maradványai lévén, e kis négyszeg építmény egykori torony voltának bizonyítására szolgálnak. Kívül a templomromokon, nyugatfelé, jól meglehetett különböztetni a kolostor egyes hajlékainak alapfalait; most mindezekből, sűrű bokrokkal s magas füvel benőtt állapotuknál fogva, nem sokat vehetünk észre.

Az 1838-iki árvíz után igen megsérült állapotban hagyott partok és töltések kijavítására ismét sok porlasz és föld szükségeltetvén, Toszt embereit földszedése végett ujjolag a romok tájára küldte, kik is a templom belsejében ásván, véletlenül felfedezték amaz érdekes sírt, mely némelyek által V. István

királynak, mások által ismét sz. Margitnak tulajdoníttatván, azon időben nagy figyelmet gerjesztett Budapesten. Minthogy ezen sír minőségéről is téves tudósítások láttak napfényt, ¹⁾ ennek következtében, támaszkodva Toszt tanúskodására, azok a következők által igazítandók helyre: a sír a karban, a harmadik féloszlop irányában, valamivel közelebb a déli oldal falhoz, feküdt párhuzamosan a templom falaival; alját, oldalait és tetejét három-három nagy négyszeg kölap képezé, s nem volt márvány lappal fedve. Az aranynyal himzett öltöndarabokon kívül bent talált ékszerek csupán egy koronából, gyűrüből és néhány pénzdarabból állottak, melyek a nemzeti muzeumban szemlélhetők, — gyöngyök nem voltak a sírban.

Ezen véletlen felfedezés által kíváncsivá téve, Toszt a templom belsejének egészbeni felásatását foganatba véve, s ásatásainak nagy eredménye lett, mert csupán a karban több mint húsz sírt talált. Ezek mind 1'5—2 lábnyi mélyen feküdtek a kövezet alatt, s közülük mintegy tíz, téglákkal volt kirakva, s itt-ott vörös márvány, nagyobbbrészt közönséges kölapokkal fedve, a többiek pedig valószínűleg fakoporsókból állottak volt, miután bennök gazdagon aranyzott vas szögletpántokat, melyek alkalmasint a koporsók sarkait tarták össze, s erős lánczokon óriás lakatokat találtak, melyekkel tán a koporsók voltak lecsukva. Ezenfelül mindenféle nagyságu töket, továbbá női ékszereket, úgymint dúsan aranyozott bronzféle hajcsatokat s több ilyféléket leltek a sírokban, de semminemű fegyverdarabokat nem, s ezen találmányok nem igen látszanak keresztény sírokra utalni. A hajóban nemkülönbén érdekes sírt fedeztek fel, mely az északi oldalon, a román oszloptalapzat alatt, délnyugati irányban, egészen eltérve az egyház irányától, mintegy 1½ lábnyi mélységben terült el, s fejevével épen az oszloptalapzata és a templom alapfala alatt feküdt, mi, valamint a bent talált fegyverdarab, sarkantyú és pénzdarabok világosan bizonyítják, miszerént ez egy görög harczos sírja volt, mely már itt létezett a templom építtetése előtt, különben nem jutott volna feküdni a keresztény egyház alapfalai alá; azt pedig már elébb említém, hogy Toszt állítása

¹⁾ L. Radványi, mgsziget tört. 96—7 ll.

szerint a templom alapfalai alig terjednek 1—1½ lábnál mélyebbre a földbe. ¹⁾ A fegyverdarab és sarkantyú a nemzeti muzeumba lőnek beküldve. Ezenkívül ugyancsak a hajókban, szinte mintegy 1½ lábnyira a kövezet alatt, több százra menő csontvázra akadtak, melyek nem külön sírokban, de egymás mellé voltak sűrűn fektetve. Némelyek egészen csonka tagokkal, összevagdalt koponyákkal, de szinte minden fegyverdarabok nélkül, némely csontváz alatt 30—40 összetapadt kis pénz, mely pénzdarabok legjobban tájékozhattak volna a sírok meghatározásában, de fájdalom, azok mind veszendőbe mentek.

Ekkép a templom bensejében a föld egészen fel lévén turkálva és kizsákmányolva, tudományos ásatások itt már eredmény nélküliek lennének, kivéve, ha talán az oltár alatt szükségkép létezett alapkövet elkerülte volna az ásó. Különben mi V. István király itteni sírját illeti, az krónikásaink által is határozottan meg lévén jelölve, sokkal általánosabban volt ismerve, semhogy elképzelhetnők, mikép az apáczák első vagy későbbi megfutamlása alkalmával, s egy szóval, az egyház szétromboltatásának idejében, kincsszomjas latrok által meg ne lett volna fosztva minden különböztető jeleitől s királyi ékszereitől; s hogy még a templom összeomlása előtt csakugyan bolygatták az ismertebb fekvésű sírokat, az kiviláglik azon Toszt által említett körülményből is, mikép a romok kiásatásakor a kar kövezetében négy helyütt hosszúdad tojás alakú nyílások találtattak, melyek nyilván csupán rablási célból lettek a kövezetbe vágva. De ha tekintetbe vesszük, miként a templom belsejében talált sírok közül néhányról alaposan gyaníthatjuk, hogy pogány sírok voltak, s ezekkel kapcsolatba hozzuk a templom falaiban beépítve talált római sírköveket, lehetlen fel nem merülnie azon gyanításnak, mikép itt nemcsak a templom helyén, de még a templomon kívül is egy nagy római temető létezett, s a keresztény egyház építői, az ó keresztények említett előszeretétét

¹⁾ A sírban talált pénzdarabok Dr. É r d y J á n o s bizonyossága szerint Komnen János keleti császár idejéből valók lévén, említett görög lovag korát is felvilágosítják.

követve, ép ezen pogány szertartásos helyre építék Mária egyházát, s az alapfalak csekély mélysége mellett a földben rejtett pogány sírokra nem is akadván, azok bántatlanul maradtak az egyház kövezete alatt. Hogy a templom egész környéke azelőtt pogány temetkezési hely lehetett, erősíti még azon körülmény is, miszerint Toszt egészen véletlenül, a templomromoktól mintegy tíz ölnyre északnak, mindjárt a sűrűség végén, egy kis gyermekkoponyát talált, melyre egyik halantékától a másikig aranyozott sodronyra fűzött gyöngysor volt megerősítve; e helytől pedig egy ölnyre szintén véletlenül ásván, egy megnőtt emberi csontvázra akadt, melynek nyakát több sorban nagy hosszukás szemü gyöngyökből álló fűzér vevé körül, mely gyöngyöknek egy része elveszvé, mintegy 24 szemet belőlök, mint különös ritkaságot, felvitt Toszt Budára a főhercegasszony számára.

Ha tehát a templom belsejében kizsákmányolt állapotánál fogva netaláni ásatások már eredmény nélkül maradnának is, arról mindenütt meglehetünk győződve, mikép a templomromokon kívül, hová még ásó nem nyúlt, érdekes találmányok jutalmaznák a tudományos ásatások netaláni eszközlőit. A templomban talált csontvázak eltakarítására boldogult József nádor külön kis kápolnát szándékozott építtetni, de ez abba maradván, a koponyák közül számra mintegy 40, sokáig közszemlére ki volt téve a templomromok közt, a csontokat pedig Toszt egy közös nagy sírba temetteté.

Ezek után vegyünk búcsut ezen érdekes templomromoktól, azon kívánattól áthatva, vajha azok ne volnának annyira romboló elemeknek, valamint kíváncsi sétálók rongálásainak kitéve, mert jelenlegi romladozásuknak szükségkép az lesz a következménye, hogy pár év múlva a régiségek kedvelője alig fog már belőlök valamit is találhatni.

II. A sz. Ferencz minorita szerzet egyházának és a pre-montreiek Mihály egyházának maradványai.

Mint eléggé ismeretes, az apácák zárdáján kívül létezett a Margitszigeten, vagy mint régi időkben nevezték, a nyulak szigetén még ötféle külön építmény, névszerint az

érseki vár a sziget északi csúcsán, továbbá az apácák szomszédságában egy oldalról a minoriták monostora, más oldalról a domokosiak háza, azután a premontreiek monostora, végére a keresztesek vára. Ezek már nagyjából végkép szétrombolt állapotban lévén, csupán a minoriták és a premontreiek monostorainak romjai bírnak még némi csekély építészeti maradványokkal, miért is a többieket hallgatással mellőzve, nézzük még közelebbről a két utóbbit. A templomromoktól éjszaknak, nem nagy távolságban, némi épület maradványokat találunk sűrű bokrok közt elrejtve; a köztök heverő boltív-hevederek párkányzathalványok, s egyéb építészeti részletek velünk e helyen egykori templomépítménynek szükségképeni létezését gyanítván, ezen véleményt ha elfogadjuk, úgy ama csekély omladékokban

a *Ferencz minorita szerzet egykori monostor-egyházának* maradványait kell felismernünk ¹⁾, mely állítólag IV. Béla király által lett építve, de melyről okmányilag bizonyos, miként 1278-ik évben már fenállott, s az apácák kolostorával szomszédos volt. Ezen egyház a monostorral együtt szintén 1541-ben dőlt romokba s belőle jelenleg már csak egy magános, több ölnyi magas fal áll fen, sűrű röpkenynyel borítva; a mellette találtató boltív hevederek nagyobb részt hasonlítanak a Mária egyházában látottakhoz, némelyek azonban már egész körte alakítást (profil) tüntetnek elő (l. III. tábl., 33. sz.), mi a kifejlett csúcsív idomra, néhány párkányzatmű pedig (l. III. t., 32. sz.) mély vájjúdásokat — támadva a horonynak a hengerbe való átviteléből egy folytonos félbe nem szakasztott vonal által — mutatván, az átmeneti stylre utal. Egyébb említésre méltót e helyütt nem találván, fordítsuk elvégeg figyelmünket

a *premontrei szerzet egykori Mihály egyházának* omladékaira, melyeknek nagyobb része a főhercegi nyárilak építése alkalmával építési anyagúl felhasználtván, jelenleg már

¹⁾ Radványi ez épületmaradványokat a Domokosiak egykori lakházának tulajdonítja, l. 114. l., azonban az itt elszórva heverő építészeti részletek, mint már említém, templom-építményt feltételeznek s a Domokosiak egyszerű lakházának nem lehetnek maradványai,

csupán a templom nyugoti homlokfala áll fen 7—9 ölnyi magasságban (l. III. tábl., 26. sz.). Sz. Mihály egyházának és monostorának multjáról egyebet nem tudunk, minthogy 1225-ben már létezett, midőn II. Endre király a premontrei szerzetnek különféle jószágokat ajándékozott. Elpusztulásának ideje pedig összeesik a többi margitszigeti épületek szétromboltatásával.

Említett homlokfalnak szélessége 48 láb, magassága szemmérték szerint mintegy 7—9 ölnyi lehet, s benne egy befalazott ajtónyílás nyomai láthatók, mely mintegy 7 láb széles és 8.5 láb magas lévén, csúcsív alakkal bírt. Természetesen ezen magasság a templom fenállásának idejében nagyobb lehetett, miután a föld felülete jelenleg omladékok által jóval feljebb van töltve, s tekintve a templom építési rendes szabályt, ezen ajtónyílás valószínűleg a főbejárást képezte. A befalazásra használt kövek közt néhány fehér márványdarab is látható. Ezen főbejárás előtt toronyféle épület maradványokat veszünk észre, melyek még pár ölnyi magasságban fenálló s 10.5 láb széles és 12.5 láb hosszú négyszeg tért befoglaló vastag falakból állanak; a déli oldalfal ugyan már ledőlt, de nyomai a homlokfalon jól kivehetők, s így a bejárás először a toronyba vezetett s innét aztán a templom belsejébe. Falainak 5.5 lábnyi vastagságából egykori jelentékeny magasságát kell következtetnünk. Keresztboltozatának némi csekély maradványai a homlokfalon karsu csúcsívet mutatnak, s a boltgerinczeknek megfelelő hevederek, minden horony és henger alakítás mellőzésével, több oldalú lapos alakban emelkednek fel egyszerű vállkövekről. A boltozat felett csupasz négyszeg ablaknyílás látszik, mely valószínűleg fent a toronyból nyílt be a templom belsejébe.

Közvetlenül a torony mellett, magasan a homlokfalban, keskeny hosszú csúcsablakot veszünk észre, melyet magas volta miatt megmérnünk lehetlen lévén, Radványi adatait kell elfogadnunk, ki földtőli magasságát 5 öltre, az ablak magasságát 4 öltre, belső szélességét pedig 1 lábra teszi. Díszművezetének művészből része valószínűleg kitöredezett, egy része azonban az ablak befalazott állapotának daczára még kivehető (l. III. tábl., 27. sz.) két egymásfelé helyezett s csúcsívbe végződő háromfélkör alakjában.

Toszt állítása szerint a kastély keleti végének helyén e század első évtizedében még egy kis kápolna állott, melyben Mária oltárképe fel lévén állítva, ehez a nép sok időn keresztül búcsut járt, később azonban a kápolna elpusztulása után a kép is eltűnt, — mondják, hogy jelenleg a Neu-Stifti kápolnában őriztetik.

A kastélytól keletfelé elterülő szőlőben, mely még a hajdani premontrei szerzet telkéhez tartozott, f. é. május hóban kapálás közben kis ezüst pénzt leltek (l. III. t., 28. sz.), egyik oldalán nyílt koronát tüntetvén fel, mely körül olvassuk: MARJA..HVNGAR.JE†, másik oldalán pedig kettős kereszt látszik s körötte: MONETA MA:RJE·RE†, s melyben Mária királyné kevésbbé ismert pénznemének egyik példányával ismerkedünk meg.

Ezekután befejezem közléseimet egy római emlékkő töredékével, melyet Toszt a sziget északi csúcsán az egykori érseki várnak a Duna hajjai alatt elterülő alapfalaiból húzott ki (l. III. tábl., 31. sz.), magassága 1·9 láb, szélessége 1·3 láb, s rajta egyetlen soron e felirat olvasható:

ODIA·V·S·L·M

S azon óhajtással hagyom oda a regényes Margitszigetet, vajha a magyar régiségbuvárok több figyelemre méltatnák ezt a kis édent, — s tudományos ásatásokat eszközöltetvén, hoznák napfényre a benne kétségkívül még nagy számmal eltemetve rejlő magyar — és tán nagyobb számmal létező római és pogány régiségeket ¹⁾.

¹⁾ Az értekezéshez mellékelt táblák ábrái alatt a metsző figyelmetlensége által elmaradván a rajzoló neve, megjegyezzük, hogy ezen rajzok a műavatott szerző által készültek. Szerk.

II.

KELENFÖLDI POGÁNY SÍROK.

KÖZLI

ÉRDY JÁNOS,

M. AKAD. R. T.

KELENFÖLDI POGÁNY SIROK.

Buda város területén a sz. Gellért hegyen alúl messze elnyúló termékeny síkság tűnik föl, melynek keletről a Duna, innen éjnyugatról a budai hegyek változatos fordulatai vetnek határt. Nyugati szélein azonszőlőhegyek emelkednek, melyeken a híres sashegyi borok teremnek. A fehérvári országútról mellékút fordul be nyugat felé Hausner pesti kereskedőnek terjedelmes dombot elfoglaló emeletes épületéhez, melyre távolról a Sashegy sziklaormai néznek a kopasz magasságról merően alá. Innen kelet-délnek oldalút vezet Schleisz és Unger keserű gyógyforrásához és fürdőihöz, ezeknek tőszomszédságában fekszenek éjszak felé Hausner kereskedőnek az I alatt ide kapcsolt helyrajzon látható azon telkei, melyeken az 1854 ki nyár végével ő is keserű kutat kezdett építtetni s ahhoz vezető utat hányatni. Ez útnak déli árkában a munkások néhány összezúzott cserépedényre akadtak, melyekben hamu között megégetett csontok találtattak.

Minthogy e pogány temetőhelynek vizsgálata kötelességemül tétetett: a helyszin tulajdonosával illet először is szólanom; azért rándultam ki 1854. sept. 17-kén délután Dr. Szabó János és Kliegl mérnök társaságában, Hausner vendégszerető nyári lakához, melynek nyílt udvarában sűrű fák alatt, mivel épen vasárnap volt, számos uri vendég mulatott. A pogány temetők helyszínére maga Hausner vezetett el előző szívességgel bennünket, hol a keserű forrást látogatók és sarjgyűjtők már akkor is sokféle mondákat regéltek a kiásott cserepekről és az azokból kikapart csontokról és e mondák a hirlapi irodákban is csakhamar megfordultak. ¹⁾

¹⁾ Pesti napló 1854. sept. 23.

Sept. 21-kén korán indultam ki Dr. Szabó barátommal a helyszínre, hol ránk már azelőtt oda rendelt három munkás várakozott. Az utnak déli árkában, hol a száraz és kemény föld a furónak inkább engedett, mint egyebütt, a földszintől egy lábnyi mélységből ásattunk ki :

I. összezúzott nagy cserépedényt, mely kavicscsal összegyúrt sárga agyagra volt letéve, kövekkel és kövecscsel körülrakva s lapos kövekkel befödve, melyben megégetett csontok, kevés hamu s kis bögre fordultak elő. A

II. sírhely ennek közelében feküdt, ez eldöntött és összezúzott nagy cserépedényből állott, melyben megégetett tetemek, hamvak, réztekeres töredékek és réz gombostű voltak letéve. A

III. nagy cserépedény gyúrt sárga agyagra volt állítva, de ezt összetörve s belőle a köveket, csontokat és hamvakat már az út szélére találtuk kikaparva. Ettől távolabb, de még az útnak déli árkában volt a

IV. sírhely; a kövekkel és kövecscsel körülkerített és sárga agyagra fektetett nagy füles cserépedény egészen össze volt zúzva, fenekén megégetett csontoknál és földdel vegyült kevés hamunál más nem jött elő.

Minthogy az útnak éjszaki árkában sírhelynek nyoma sem találtatott, földfúrónk pedig már a déli útárok hosszában sem talált többé cserépedényt borító köveket, azért dél felé fordultunk, hol :

V. egy lábnyi gyepföld alatt nagyobb kisebb kövek között összezúzott és agyagra helyezett nagy cserépedényben megégetett csontokat és földdel vegyített hamvakat találtunk.

Hogy e pogány temetőben a kövekkel befödött és körül-tömött cserépedények mind behorpadoztak és összezúzottak : az oda mutat, hogy e terjedelmes lapály, mely most magasabb mint hajdan lehetett, a hatalmas Duna gyakori áradásainak és iszapoló apadásainak volt egykor kitéve.

Az ásatások eddigi eredménye után átláttuk, hogy egészen, vagy csak félig ép akár nagyobb hamvederre, akár abban előfordulni szokott kisebb edényre szert már aligha tehetünk, azért a VI., VII. és VIII. sírhelyeket úgy ásattuk körül nagy vigyázattal, hogy a kavicsos agyagra letett ham-

vedrek tisztán legyenek minden oldalról láthatók. Így állott az utóbb II. alatt lerajzolt három hamveder, nem nagy távolságban egymástól; mikor nem is gyanítva, Tandler József, Peitler Antal és Haas Mihály urak többek társaságában szemléltek meg ásatásaink eredményét. És mivel késő este volt, haza is kellett sietnünk; a három hamveder mellé éjőrt állítottam.

Másnap sept. 22-kén jókor indultam ki Dr. Szabó Jánossal a helyszínre, hova Kiss Bálint is kijött utánunk, és amint a három hamvedret lerajzolta, azokat legott felbonthattuk: a

VI. hamvederben megégetett csontok kevés hamu, réztekercs, és négy darab kifűrt tengeri csiga (*Columbella*) fordult elő, melynek ketteje a III alatt ide mellékelt rajzon látható. A

VII. hamvederben füles csésze töredéket, sok megégetett csontot és kevés hamut találtunk. A

VIII. cserépedénybe a tetejét borító kövek, annak nyakával együtt beszakadoztak, fenekére megégetett csontok, hamu, fekete bögre, rézgombostű s réztekercs töredékek voltak letéve. A

IX. sírhely összezúzott nagy cserépedényből állott, melyben füles bögre, meg más kisebb cserépedény összetörve, réztekercs töredék, tölcsérded rézlemezek, megégetett csontok és hamvak hevertek. Itt a nagy edényben füles bögre s még más kisebb edény találtatott; csakhogynem tudni: e kisebb edény a nagyból fordult e ki, vagy mellette volt e letéve? A

X. hamvederben sok megégetett csontot és kevés hamut találtunk. A

XI. összezúzott és gyűrt agyagra fektetett cserépedényben más kisebb edény, megégetett csontok és kevés hamu tűntek elő. A

XII. sírhely nagy füles edényből állott, melyben vékony füles bögrét sok csontot és földdel vegyített hamut találtunk.

I. E fölásatott XII pogány sír eredménye.

Az itt hajdan eltemetett pogányokat mind föl kellene sírjaikból támasztanunk és az egyes sírok különböző egymás-

hoz közelítő, vagy egészen hasonló alkotását így kitalálnunk, hogy az azokban eltemetett pogány népnek temetkezési szertartását meghatározhassuk; de mivel napdíj nélkül oly mérsékelt s csak utólag megtérítendő költségre voltam szorítva, melyen már úgylis túlterjeszkedtem, azért e XII sírnak fölsatása után, a többinek kikutatását kedvezőbb időre voltam kénytelen elhalasztani.

A fölsatott XII sírhely azon eredményre vezet bennünket, hogy azon pogány nép, mely e sírokat alkotá, halottait máglyán égette meg, a fönmaradott csontokat és hamvakat nagy cserépedénybe szedte össze, mely a máglya helyén, vagy ahhoz közel, kavicscsal összegyűrt agyagra tétetvén, nem mély gödörbe alá, ott az edényt mint hamvedret, kövekkel és kavicscsal rakta körül, az abba szedett csontokra s hamvakra rézműdarabokat, természetes ékszereket (csigát), melyeket a megholt életében viselt; és kisebb edénybe ételt rakott le, hogy a halott túlvilági hosszú útjában meg ne éhezzen; a nagy cserépedényt lapos kövekkel takarta le, s az így letett hamveder fölé halmot hányt.

II. E temetőhelyek a rézkori sírhalmok osztályába tartoznak.

A halmok itt már mind eltűnedezték ugyan; de hogy e temetőhelyek eredetileg sírhalmok voltak, a mellett szól azon tapasztalás, hogy e temetőhely tisztán rézkori sírokból áll, a rézkori sírok pedig mindig és mindenütt úgy fordulnak elő, mint sírhalmok. (Tumuli.)

Azon számtalan sírhalmok, akárhol forduljanak is azok elő a világon, melyekben ezüst és vasműdarabok, mint későbbiek még nem találtak; hanem bennök réz, néha arany edények és ékszerek vannak a holtak mellé téve: rézkori sírhalmoknak neveztetnek; az azokban előfordulni szokott fém-műdarabok pedig rézkori régiségeknek hivatnak. E sírhalmokban majd megégetett, majd meg nem égetett holtak vannak eltemetve s a tapasztalás bizonyítja, hogy a megégetett holtak mellett igen kevés és töredezett műdarab találtak: a megégetés nélkül, kivált paripástól eltakarított holtak mellett ellenben, sok és ép műdarab szokott előfordulni.

A rézkori régiségek nem egyedül sírhalmokban jönnek elő, hanem a vízmosások, partomlások, mély utak oldalaiban is találtatnak, néha nagy számmal és sokféle változatban vannak együtt és egy tömegben vagy halmozban a föld mélyében elrejtve, néha egyes darabokban hevernek a föld színén vagy az alatt nem nagy mélységben.

A rézkori régiségeket sajátságosul majd egyszerű vagy összerögzött kettős tekercsek, majd karikák vagy hullámzott ékesítések jellemzik, mely régiségeknek mint hazaiaknak több európai muzeumban van külön osztálya. A magyar nemzeti muzeumunk termei is gazdagon vannak különféle rézkori arany és rézműdarabokkal ékesítve, s ez emlékek nálunk azért nagybecsűek, mivel jobbadán Pannonia, Barbaricum és Dacia téerein találtattak, melyekben a szakértő idegen látogatók mindig érdekes, gyakran meglepő, néha kellemes élvezetet is lelnek.

III. A rézkori sírhalmok vagy tisztán rézkoriak, vagy átmeneti korszakúak.

A tisztán rézkori sírhalmok különböznek azon átmeneti korszak sírhalmaitól, melyekben réz és kevés vasműdarabok találtatnak; ilyenek Fehérmegyében az *érdei* (hamzsabégi) és *batai* kunhalmok, melyekről máskor szoltunk, azokhoz ide IV alatt még hármat kapcsoltunk; ezek számát, melylyel jelöltetnek a már kiadott helyrajzon, nem nehéz megtalálni.

Sept. 20-kán (1847) korán reggel indultam ismét ki Dr. Szabó János és Tasner Antal barátimmal az utóbb említett halmok közé, hová Varsány János egy nappal előbb rándult ki munkásokat fogadni, kikkel nehéz volt alkura lépni; mivel Batán épen akkor állott a bucsú s a nép mind oda gyülekezett.

A 122. számmal jelelt két ölnyi magas halomnak éjszakai irányban kétfelé metszéséhez tizenhárom napszámot rendeltünk, ezek kifizetését Tasner Antal vállalta magára. E halom tetején, melyről már azelőtt sok föld hordatott el, a

hányt föld feldúlt rétegei közt, az előfordulni szokott három jelkő, szarvas szarvu töredékek, őszibaraczk magvak és kenyérháj voltak venyige hamu között rendetlenül elszórva; miből nem az következik, hogy e halmot őszi napokban hányták, hanem az igen, hogy e halom tetejét ősszel bolygatták. Nem is nehéz kimagyarázni, hogy e halmon vagy szüretelők tanyáztak egykor, vagy a mi még inkább valószínű, szőlőpásztor ásott magának putrit és kunyhót készített, hogy kipihenjen. A babonás félelem és rémületes balítélet nem zavarták csendes hajléka nyugalomát, mert szűk körén, messze túl esett azon sejtelem, hogy alatta hosszú évek óta elhamvadt hős kunok nyugosznak.

A halom déli oldalában, jó mélyen két apró madárfej és más irányban, inkább kelet felé, több maroknyi teljes épségű zab jött elő. Nem is kételkedék, hogy ez ürgének rakhelye volt, melyet zabbal töltött meg; de a szegény állat valahol életét veszti.

Munkásaink csak másnap értek egész a nyers földig alá, hova mi is lementünk. A halom közepe egymásra halmozott nagy kövekkel volt a földszínétől fölfelé, nem épen szabálytalanul megrakva, s valamint e sokféle nagyságú kövek, úgy az azokat borító hányt föld is nagy tüzet állottak ki; mert a kelő nap fényéhez hasonló lángpiros színben tűntek föl előttünk.

A kövek közötti égésfekvetekben nagy széndarabok és sok hamu között, megégetett tetemek, apró réz és vas töredékek jöttek elő, kevés verhenyős, de nagy mennyiségű barna cserépdarabok mindenütt, szarvascsontok pedig csak itt-ott szétszórva voltak láthatók. Az égés fekvetekben félig lángot vetett, félig elporhadt nagy fadarabok heverték, ezeket többen tölgyfadaraboknak mondták; de a szakértők hársfának ismerték.

A 41. számú egy ölnyi s négy lábnyi magas halomnak teteje nagy rombolást szenvedhetett; mert itt egy jelkőre sem akadunk. Bensejében nagy kövek voltak egymásra halmozva úgy, mint a rajzon láthatni. A kövek közötti égésfekvetekben nagy széndarabok és hamu között: megégetett tetemek, réz

és vastöredékek, sok rendetlenül elszórt barna cserép és famaradványok tűntek elő.

A 28. számú egy ölnyi és három lábnyi magas halomnak teteje egészen beomlott, a hánytöld felső rétegei közt egyetlenegy jelkő sem tűnt elő, itt ép és megégetett embercsontokra akadtunk. Alul az égésfekvetek öt lábnyi hosszú s mintegy félannyi széles kővel voltak leborítva, mint azt a rajz híven mutatja. Ez égésfekvetekben nagy széndarabok és hamu között: megégetett tetemek, réz és vas töredékek, vastag barna cserepek, csigahéj vagy kagyló és barna cserép-csésze darabok jöttek elő.

IV. A tisztán vaskorszaki sírok, nem halmok, hanem sírgödrök.

A tisztán vaskorszaki sírok különböznek mind a rézkori, mind az átmeneti korszak sírjaitól. Az V. alatt rajzban ide kapcsolt nevezetes sírgödör tisztán vaskorszaki, ezt Szob helység területén az Ipoly partján földfuró segedelmével akkor fedeztük fel, mikor 1847. sept. 27-kén Kubinyi Ferencz és Varsány János társaságában a vasúti munkálatoknál talált régiségek után jártunk. E sírgödör fenekén csontváz volt letéve; de az Ipoly hullámai nyílást mostak a sírgödör fenekén, és a csontváz majd végkép elenyészett. A csontváza fekete cserépedények voltak rakva, ezek nem hamvedrek, mert a holt tetem nem volt megégetve, hanem oly edények, melyekbe étel szokott tétetni, hogy a halott túlvilági hosszú útjában meg ne éhezzen. A vasműdarabok a sírgödör közép mélységében voltak díszes csomóba kötve, melyek VI alatt külön és egyenként láthatók, mint következik: 1) Kard, mely 2) hüvelyébe volt rejtve, 3) Dárdacsúcs, 4) Fél karperecz, 5) Lánczfona-dék, 6) Üres karika, 7) Szegfej, 8) 9) 10) Három csat, 11) Üres vasszál.

Ne fogjunk e tisztán vaskorszaki, nagy ritkaságu sír további fejtegetéséhez; úgyis azt kell közelebb meghatároznunk, miféle népnek tulajdoníthatók a tisztán rézkori sírhalmok és régiségek általában és különösen a Hausner telkén

fölásatott kelenföldi rézkori sírhelyek? E kérdésre egyedül a történetvizsgálat hosszú útján nyerhetünk megnyugtató feleletet. Ámde hol kezdjük e vizsgálatot? Mi ad kezünkbe vezérfonalat annyi népek özönében és események tömkelegében?

V. A kelenföldi síkságon hajdan czelták laktak.

Brunner Antal budai polgárnak munkásai 1847-ben a sz. Gellért hegynek déli oldalát borító szőlőkben három sírkövet ástak ki. Brunner mind a hármat a hidépítésnek pesti udvarába hozatá, honnan azokat Tasner Antal lelkes tagtársunk a m. n. Muzeumba viteté, melyek az 1847. Magyar Akadémiai Értesítőben (IV. sz. 83—86. l.) nemcsak leírva olvashatók, hanem könyomatban is láthatók.

E három sírkő elsőjének fölíratát az Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen (Wien, 1854. 8. XIII. Bd. 125.) is közli Knabl Richard gréczi lelkész tudósítása után, ki 1851. Pesten sokáig tartózkodott és ki e sírkőnek lelhelyét tévedésből Duna - Pentelére az egykori Intercisa nevű római nyughelynek, vagy szállának (Mansio Intercisa) dűledékei között keresi s taláztatása idejét alaptalanul 1851. évre teszi, mely sírkő, mint az annak megmentésére kiküldött m. akadémiai bizottmánynak jelentéséből tudjuk, 1847-ben a sz. Gellért hegynek déli oldalában a Hausner telkén fölásatott pogány temetőhelyek közelében taláztatott, a mi azért nevezetes, mert e sírkőnek fölíratára ugyanazon Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen ezeket jegyzi meg: „Érdekesek e fölíraton a valódi czelta nevek. Brogimara némely stajerországi köíraton is fordul elé¹⁾ és az ebersdorfi köíraton Brogimalius névre találunk.²⁾ Glück, több a Brogimarius és Brogimara nevekhez hasonló czelta nevet gyűjtött össze³⁾).

¹⁾ Muchars Geschichte des Herzogthums Steiermark. 1. S. 397.

²⁾ Gruter. DCLXXIII. 6.

³⁾ Glück. Die bei C. J. Caesar vorkommenden Namen. München 1857, 8, 78.

E szerint Buda város területén a sz. Gellért hegyen alúl elnyúló síkságon hajdan czelták, vagy görögösen kelták laktak és az 1847-ben Brunner Antal szölejében elrombolt sírok, valamint a Hausner telkén fölásatott sírhelyek, czelta temetők, nemcsak azért, mivel közel esnek egymáshoz, nem is egyedül azért, mert a VI. sírban kifűrt tengeri csigák fordultak elő, melyek kétségkívül oly nyakfüzérül szolgáltak, milyen nyakkötőt a sírkövön látható Brogimara és Jantuna nevű leánya viselnek: hanem leginkább azért, mivel a fölásatott temetőhely tisztán rézkori sírokból áll, milyenek egyedül a czeltáknak tulajdoníthatók.

De miként mondhatjuk Brogimara sírkövét czelta emléknek, mikor fölirata latin? Nem tesz-e az írás nemzeti nyelvről czáfolhatlan bizonytságot? Épen nem. Mert abból, hogy e vagy ama nemzet vagy nép akár görög, akár latin nyelvet használt emlékein, korántsem következik, hogy az ilyen nemzetnek vagy népnek nemzeti nyelve is görög vagy latin volt. Vellejus Paterculus Pannonia sokféle népeiről írja: „Omnibus Pannoniis linguae quoque Romanae notitia est; — plerisque etiam literarum latinarum usus.“¹⁾ Egyik nemzet vagy nép a görög vagy latin műveltség iránti vak tiszteletből, másik kénytelenségből és mellőzhetlen kötelességből, vagy divateszmék után indulva, majd hízelgesből, majd gondatlanságból használta a görög vagy latin nyelvet emlékein, és eszéágába sem ötlött, hogy nemzeti nyelve élteti és őrzi fönmaradását.

Brogimara latin föliratú sírköve azért sem római, mivel mind magának, mind leányának, mind atyjának és férjének csak egy-egy nevet tulajdonít; holott minden előkelő rómainak több, rendesen három neve volt: előneve (praenomen), neve (nomen) és vezetékneve (cognomen). Muchar Albert, ki kútforrások vezérfonalán írta munkáját, számos latin köiratot sorol el, melyeken a személynevek nem római, hanem valódi czelta eredetűek.²⁾

¹⁾ Vellej. Paterc. L. II. cap. 110.

²⁾ A. Albert Muchar. Das römische Noricum. Grätz 1825, 8. I. Theil.

VI. A rézkori egyes műdarabokat nehéz meghatározni.

A régiségvizsgálók már régóta foglalkodnak a rézkori egyes műdarabok magyarázatával. A kardokat, nyaklánczokat, kartekercseket és más rézkori ékszereket a történeti kútforrások segédelmével nem volt oly nehéz meghatározni, mint néhány különös réztekercsnek, főkép azon számnélküli ékféle rézvéssű műdaraboknak használatát kitanulni, melyekről Schreiber Henrik külön monographiát írt.¹⁾ Ebben a sokféle változatban és különféle nagyságban nálunk is minduntalan előforduló rézvéssűket, mint monographiája czimén is olvashatni, harcz vagy fegyverékeknek tartja. Véleményétől azok sem igen térnek el, kik e rézvéssűket majd hajtóbaltáknak (*secures missiles*), majd paizshasító fegyvereknek mondják; ellenben az e véleménytől egészen eltérők, e rézvéssűket nem fegyvereknek, hanem majd áldozati, majd földmívelési, majd házi eszközöknek állítják. Itt tehát ismét elágaznak a vélemények; és e fegyverékből nyuzóeszköz, kapa, véssű s gyalu keletkeznek.

Figyelmet érdemel Schreiber Henrik vizsgálatainak azon eredménye, mely szerint az, akár sírhalmokban, akár azokon kívül találtatott rézvéssű és más rézkori régiségek: a) nem rómaiak, b) nem germán műdarabok, hanem egyedül a czeltáknak tulajdonítható műeszközök és ékszerek. Ehhez hasonló eredmény tünt ki Gaisberger József²⁾ és több más régiségkutatók vizsgálataiból is. Annyi bizonyos, hogy:

VII. A rézkori műdarabok nem rómaiak.

A réz és czín műdarabok: barnaréznek (*Bronze*) nevezetnek, a réz és horgany (*Zink*) ötvegyéből álló fémművek pedig: sárgaréz (*Aurichalcum*, *Orichalcum aes montanum*,

¹⁾ Dr. Heinrich Schreiber. Die ehernen Streitkeile. Freiburg, 1842. 4.

²⁾ Die Gräber bei Halstadt. Linz 1848. 8.

Messing) nevet viselnek. A görögök és rómaiak hajdan nem ismerték a horganyt, mely mint külön fém (Metallum) még akkor is ismeretlen volt a rómaiaknál, mikor azt, mint olvasztatlan horganyrögöt (Cadmia) már régóta használták. Festus írja: „Cadmea terra, quae in aes conjicitur, ut fiat orichalcum.“ ¹⁾

Göbel vegytani kísérletek után megmutatta, hogy a római fémműdarabok: réz, horgany, néha több vagy kevesebb ólom és czin ötvegyéből állanak; ²⁾ és így a rézkori darabokkal épen ellenkező ötvüek, mert ezek egyedül réz és czin ötvegyéből vannak öntve, mint Klaproth, Hünefeld, Berzelius, Fromherz és mások kísérletei bizonyítják. Ezekre kell hivatkoznunk, mivel nálunk efféle vegytani bontások ekkoráig még nem igen tétettek.

A római régiségeket tisztelve bámulók a rézkori műdarabokat is azoknak tulajdonítják, mely fémművek, úgy hiszik, háborúk és kereskedés által jutottak a barbár népek birtokába. Igen, de viseltek-e a rómaiak háborút a rézkori sírhalmokban és régiségekben gazdag éjszaki népekkel már azon őskorban, mikor a horganyt, mint érczrögöt még nem használták?

Julius Caesárt gyilkosai 44. évben Kr. el. fosztották meg életétől, ki mikor a Rajnán átkelt, akkor a rómaiaknál a rézkorszak már eltűnt, mert azt a vaskorszak kitolta használatából. Vasfegyvere volt idősb Drusus hadseregének, mikor az Elbe partjainál táborozott, honnan a nélkül hogy az Elbén átkelt volna, a Rajnához fordult ismét vissza, hol 9. évben Kr. el. meg is szűnt élni; pedig ő volt első, ki e hadjáratért Germanicus nevet nyert; azért írja Ovidius: „Et mortem et nomen Druso Germania fecit.“ ³⁾

Herculanum dűledékei közt is találtak ugyan Caylus szerint rézvésűket; de ezek már akkor elavult óságok voltak, mikor Herculanum és Pompeji két campaniai várost Titus

¹⁾ Kruse. Necrolivonica. Dorpat. 1842. 4. Beilage F.

²⁾ Göbel. Über den Einfluss der Chemie auf die Ermittlung der Völker der Vorzeit. Erlangen, 1842.

³⁾ Ovid. Fast. I. 597.

császársága alatt 79. évben Kr. ut. a Vesuv kirontása eltemette és e két városnak dűledékeiből vasműdarabok is ásattak ki.

A rézkori műdarabok, ezek szerint, a rómaiaktól háborúk által nem kerültek a barbar népek birtokába, nem is kerülhettek, mert oly tartományokban is találtak, melyekben a rómaiak pusztító fegyvere s hódító hatalma soha el nem jutott.

A rézkori művek kereskedési úton sem jutottak a barbar népek birtokába; mert a rézkorszaki műdarabok között előfordulni szokott számos bányászcsákány azt tanúsítja, hogy a rézkorszaki népek bányászattal is foglalkodtak; az öntőkohok, ötvegyrögök és öntőminták pedig arra mutatnak, hogy fém-műveiket magok készítették és azokhoz kereskedési úton nem jutottak, mivel a kereskedő nem bányász, nem is fémműves egyszersmind. Ámde maradtak-e fenn ezek megbizonyítására hiteles adatok? Ezt nemcsak a hiteles történeti adatok, hanem az azon hajdankorból a földmélyében korunkig fenmaradt látható emlékek is kézzelfoghatólag bizonyítják. Lássuk miként?

Hogy a kétségbe nem vonható rézkori művekkel számos bányászcsákány is szokott előfordulni, azt a közintézetekben úgy, mint magánygyűjteményekben mindenki láthatja; erről tehát nem kell hosszasan szólnunk, hanem egyedül arról, mire a régiségvizsgálók kevés figyelmet fordítottak, hogy a rézkori barbar népek műveiket saját kohóikban magok készítették.

VIII. A rézkorszaki népek bányászok voltak és fém-műveiket magok készítették.

Britanniában, Franciaországban, Schweiczban úgy, mint Magyarországon és Erdélyben nemcsak rézkori sírhalmok és régiségek, hanem ezeknek öntőmintái, sőt egész öntőkohok azaz öntőhelyek is találtak. Kubinyi Ferencz Nógrádvármegyében Kis-Terenne helység területén az úgy nevezett Hársas másképp Aranybércznek északi oldalában 1824—1842 és más ezek közé esett években nagy számú különbözőféle rézkori műdarabokon kívül egész öntőkohot és az

ottani kőből vésett rézvésűk öntésére szolgált öntőmintát ásatott ki. Gazdag gyűjteményeit Losonczon egykor magam is láttam; de e várost 1849 az oroszok fölégették, mely vészes esemény e gyűjteményeket is a házromok alá temette s azoknak e dűledékekből kiásott maradványai 1850 kerültek a m. n. muzeumba, de az öntő minta a tűzben porlott el. ¹⁾

Mátra vidékén Heves, valamint Csongrád vármegyékben, rézvésűk és más rézkori régiségek, öntőhelyek, ötvegydarabok, a mostani sonkoly pogácsához hasonló ötvegy-pogácsok és öntött, de nem sikerült rézműeszközök töredékei fedeztettek föl, melyeknek némely része dr. Szabó János gyűjteményébe jutott.

Azon rézkori műdarabok között, melyeket Vécsey Miklós báró Zemplénnvármegyéből 1852 küldött a m. n. muzeumnak, ötvegy darab és nem szokott üreges, hanem tömör nyakú rézvésű is található.

Felső-Ausztriában Freistadt város vidékén szántás közben oly beboltozott üregre akadtak, melyben ötvennél több még nem használt újdönúj sarlóféle rézkés penge s nagy darab ötvegyrög volt elrejtve.

A Bodentó vidékén fekszik és Homberg községhez tartozik az úgynevezett Ackenbach mezei magánylak, ettől mintegy ötven lépésnyire 1821-ben Jägler Mátyás ekéje nagy kőbe akadt meg. Jägler szántóbéres mindenkép azon volt, hogy e boszontó követ a barázdából valahogy eltakarítsa. Alig árkolta körül a követ, mellőle legott egy lábnyi mélységből ötvegydarabbal befödött jókora bütökös cserépedényt ásott ki. Azt vélte, hogy nagy kincset kerített birtokába, de a mint szív-fájdalommal látta, hogy az edényben rézműdarabok : dárda-csúcsok, vésűk, sarlóféle kések, tekercsek és más rézapróságok vannak elrejtve : haragjában a cserépedényt összezúzta; a rézműveket is elkobozták tőle, melyeknek nagyobb része Fürstenberg herczeg hüfingeni antiquariumába jutottak.

Bajorországban Högelbergen Landshut város mellett, hol egykor magam is jártam 1823-ban, sörpincze ásás közben két sírhalmot hánytak szét. E két sírhalom az Isár partján

¹⁾ Lásd Arch. közlem. ezen kötete V. értekezését.

emelkedő hegy lejtőjén állott; de a hullámok játéka leomlasztá a partot és ezzel a két sírhalom is alább süppedezett. Ezekben ember és lócsontok mellett, késpenge, nyilak, dárda-csúcsok, két rézvésű, hajtűk, tekercesek, mind rézből vörös cserépedényekkel találtattak és a mi figyelemre méltó, itt három öntő mintát is ástak ki cserépből. Az első egészen ép, melyből egyszeri öntésre két gerelycsúcs került ki, a második sarlóféle ismeretes rézkés öntésére szolgált; a harmadik cserépminta úgy látszik üveggyöngy, mint nyakékszer készítésére használtatott. A széthányt két halom tehát oly rézkori sírhalom, melyekben meg nem égetett holtak paripástól voltak eltemetve. E hegynék lejtőjén több sírhalom nem találtatik; de innen félórányi távolságra, az e vidéknek legmagasabb helyén, mely Huth nevet visel, a sírhalmok már csoportosan tűnnek föl.

Az angol, francia s német számos régiségtani társulatok emlékirataiból és más írók külön megjelent archaeologiai munkáiból nem volna ugyan nehéz még több öntőkoh, ötveg és öntőminta leldét kifürkészni: de a mondottak is, melyek az egymástól nagy távolságban fekvő tartományokban fedeztetek föl, fenn hangon hirdetik, hogy az ezen egymástól távol elvált tartományokban hajdan tartózkodott pogány nép, mint bányász és fémműves rézfe gyvereit, eszközeit és ékszereit saját öntőkohóiban maga készítette, következőleg azokat más idegen nemzettől kereskedési úton nem szerezte.

A rézkori műdarabok tehát, melyeket a rómaiak egyébként is barbár műveknek tartottak, azoktól sem háborúk, sem kereskedés által nem jutottak a barbár népek birtokába; nem is juthattak, mert oly kétségtelen rézkori műdarabok is fordulnak elő, melyeneket a rómaiak nem ismertek; ilyenek a kengyel rézkarikák, melyeknek még latin nevök sincs; mert a stapeda, stapes, stapia, bistapia (kengyelvas) nem római, hanem idegen utóbbi nevezetek. Az éltes, vagy nehéz fegyverzetű római, lépcső segedelmével ült, az akkori szokás szerint, nyergeletlen lóra, s a lovas szobrokon és érmeken a fölkanthározott csótáros ló mindig kengyeltelen. ¹⁾

¹⁾ Pitisci. Lexicon antiquitatum Romanarum Leovardiae 1713. fol. II. 839.

IX. A rézkori régiségek nem német műdarabok.

Schrötter, Lisch, Klemm és más régiségvizsgálók a rézkorszaki sirhalmokat és műdarabokat a germán azaz német népnek tulajdonítják, mire nézve Tacitusra hivatkoznak, ki nézetük szerint, a rézvésüket germán fegyvereknek tartja s azokat Framea néven nevezi a germánokról írván: „Kardot vagy nagyobb lándsát kevesen használnak, dárdákat vagy az ő nyelvökön frameákat keskeny és rövid vasúakat viselnek, de oly éles és czélszerűeket, hogy ugyanazon fegyverrel, mint a körülmény kívánja, majd közelről, majd távolról vának; a lovag ugyan paizsszal és dárdával beéri; a gyalogok vető gerelyt is szórnak stb. ¹⁾

De ezekből már az is erőszakos következtetés, hogy a rézvésük germán fegyverek, az pedig még inkább, hogy a rézkorszaki eszközök és ékszerek mind német művek; mert mintegy 97 évben Kr. ut. meghalt Tacitus idejében a rézkor már megszűnt és vaskorszak volt keletben. Frameája, mint maga állítja vasdárda s így a rézvésükkel nem volt ugyanaz. ²⁾

És nem tesz-e épen Tacitus világos tanúságot arról, hogy a germán népek nem voltak bányászok? Azt ugyan nem meri állítani, hogy Germániának fémere nincsen, mégis így kiált föl kérdezőleg: valljon kutatta-e valaki? A germánok bizonyosan nem, miután azt mondja róluk, hogy az ezüstnek és aranynak birtoka nem érdekli őket. Még főbb embereik is az idegenektől ajándokul nyert ezüst edényeket szintoly kevés becsben tartják, mint az agyagból valókat. A gothinokról állítja ugyan, hogy azok vasat is ásnak, de hozzá veti: „nagyobb szegényekre“ megjegyezvén róluk: A gothinokról galliai (czelta) nyelvök tanúsítja, hogy nem germánok. ³⁾

¹⁾ German. Cap. 6.

²⁾ Kruse. Necrolivonica. Dorpat. 1842. 4. 23. 1.

³⁾ Germ. cap. V. XLIII.

Hogy a gothin, góth, geta és dák azon egy népnek nevei, mely nem tartozott a germán népek közé, azt ha Tacitus nem mondaná is, nálunk nem nehéz megtanulni, ¹⁾ és azt e népek galliai (czelta) nyelvök is tanúsítja.

És ha a germán népek éppen Tacitus szerint a munkát és fáradságot nem tűrték, ha még arra is nehéz volt őket bírni, hogy földet szántsanak és az új termést betakarítsák, ha a bányászatot szégyennek tartották és fémekkel éppen nem gondoltak, úgy bányászok és fémművesek sem voltak, mint silány fegyvereik neméből is kitűnik; nem mellvasa, hanem mellbüre is kevésnek volt; paizsaikat fűzvesszőből fonták, vagy beszínezett deszkából készítették, de azért mégis tunya s ügyetlen módnak tartották izzadva keresni azt, a mi harczczal és pusztitással munka nélkül is megszerezhető. ²⁾

A német népek rézkorszakáról, rézműveltségéről tehát keveset mondhatni. Azt már említettük, hogy Julius Caesar és Tacitus idejében a rézkor megszűnt és a vaskorszak volt keletben; azt kellene még kitanulnunk, mit tudnak a német írók Julius Caesar és Tacitus előtti korszakból a német népekről? A mit a jelesebb német írók a német népek őstörténetéből nem annyira tudnak, mint tudni látszanak, az mind vagy bizonyítatlan csekélység, vagy világos tévedés; mivel nem kútforrásból, hanem történeti hitelesség nélküli névmagyarázatokból van merítve s azon balítéletnek, vagy inkább fonák okoskodásnak eredménye, hogy azon népek mind németeredetűek voltak, melyeket Tacitus és más írók a mostani német tartományokba helyeznek.

X. Hol találtattak nálunk czelta érmek?

Legtöbb czelta érem találtatik Eckhel szerint Pannonia, Dacia, Moesia, Thracia és Macedonia téerein. A mennyire tudjuk, ily érmeket találtak: Vasban Meszlén területén (1809 évben), Marmarosban (1826), Hontmegyében, Ipoly-Damasdon

¹⁾ Tud. gyűjt. 1834. IV. 103—121. V. 84. 127.

²⁾ „Pauídos adversis, inter secunda non divini, non humani iuris memores.“ Tacit. Annal. L. II. cap. 14.

(1826) nagy mennyiségben. Pestvármegyében, Bia helység határában. Aradmegyei Dézna területén. A Varasd városi hegyfokon (1845), Tolnamegyei Kánya helységben (1852). Legujabban Mosonvármegyében a parndorfi legelőn (1856) nagy mennyiségben és sokféle változatban, a mi azért nevezetes, mert e legelő hajdan a Deserta Bojorum nevű pusztasághoz tartozott, mely a középkorban Lerveldt (Leer-Feld) nevet viselt, hol egykor bójok, bójoták, másképp czelták laktak.

Ezen adatok tanúsítják, hogy a kelenföldi, valamint a hazánkban előjövő más rézkori sírokat a czeltáknak kell tulajdonítanunk.

III.

KIADATLAN

MAGYAR ÉRMEK ÉS PECSÉTFYŰRŰK.

SAJÁT GYŰJTEMÉNYÉBŐL

KÖZLI

GRÓF ANDRÁSSY MANÓ,

M. AKAD. I. TAG.

KIADATLAN

MAGYAR ÉRMEK ÉS PECSÉTFYŰRŰK.

SAJÁT GYŰJTEMÉNYÉBŐL

KÖZLI

GR. ANDRASSY MANÓ,

M. AKAD. L. TAG.

A régiségek ismerete s a régiségtan hazánkban igen el van hanyagolva. Gyűjtőink száma csekély, minek következtése, hogy nemcsak a művészi értékkel, de történelmi becsessel bíró legszebb régiségeink is külföldi országokba vándorolnak, jóllehet néha értékek tizedrésze sem adatik meg. Erdélyország — mely joggal a régiség bölcsőjének nevezethetik — ékeitől, úgy lehet mondani, már majd nem egészen meg van fosztva; Magyarországon is már csak néhány működő és egyes családok magán-gyűjteményei elég gazdagok arra, hogy a kutatásnak hálás mezeje nyíljon, a becses történelmi és műértékű régiségekkel s új találmányokkal megismerkedni, melyek mindekkoráig — fájdalom — egyeseknél még elzárva ismeretlenül hevernek, nem csak a tudományok roppant kárára, de mint történelmi bizonyítékok is, melyeknek ismertetése honunk múltját annyira érdekesíthetné. Ne engedjük tehát műkincseinktől megfosztatni a magyar hazát, hogy azok, mielőtt még történelmi becsüket megismertük s felhasználtuk volna, idegen országokba vitessenek, vagy oly avatlanok kezei közé jussanak, kik előtt nem a művészi tökély, vagy a történelmi érdek, hanem a fém súlya lévén a tényező; még a beolvasztástól sem rettennek vissza, csak hogy nyereségvágyukat kielégíthessék.

Minden művelt országnak vannak régiségtani egyletei

s társulatai, melyek részvények útján törekszenek a szép s régi iránt érdeket gerjeszteni, s a tudományt gazdagítani.

Hazánknak akadémiai régiségtan-osztálya az, melynek hivatása ősemlékeink ismertetése s fentartása.

S így talán, ha teljes munkálkodását kifejtheti jövőre, nem leszünk azon szomorú helyzetben, hogy minden szebb találmányaink Bécsbe vitessenek, miről mindazok, kik Bécsben a régiségek tárlatában megfordultak, — fájdalom azonnal meggyőződhetnek. Csak az 5-ik szekrény tartalmát kívánom bizonyításul itt felhozni, a melyben 260 darab között 211 magyar találmány. Ezen szekrény teszi a gyűjtemény legérdekesebb részét; tartalma mind arany, s míg muzeumunk legszebb római arany-darabjai alig haladnak meg egynehány aranyat, Bécsben láthatjuk: 30. sz. alatt *grösstes bekannte Goldgefäss*, 614 Dukaten schwer; 32. sz. a. *Basrelief-Gefäss*, 198 Duk. Siebenbürgen; 1. sz. a. *grosse Kette*, 203 Duk. Siebenbürgen; egyszóval Europa legszebb római arany-gyűjteménye a bécsi osztályban, mind magyar s erdélyországi találmány; s a mennyiben a bécsi muzeum is legfeljebb csak az arany értékét adja meg pénz hiánya miatt, hogy ezek nálunk legalább honunk archaeologicus osztályában be nem mutattatnak, e körülmény azt látszik tanúsítani, hogy hazánk nem csekély részének nincs elegendő tudomása az akadémia régiségtani osztályának lételéről. Ezen állításunk valószínűségét bizonyítja még az utolsó hónapokban történt eset is, hogy t. i. hazánk egyik megyéje nemzeti muzeumunkat nála talált római ékekkel akarván gazdagítani, azt előbb Bécsbe küldé tudományos meghatározás végett.

Magam is azok közé tartozván, kik a régiségekben gyönyörködnek, 15 év óta foglalkozom azok gyűjtésével s tanulmányozásával; azért is mai előadásom tárgyaul gyűjteményem egy részének ismertetését tűztem ki. Áll pedig általában e gyűjtemény a következőkből:

Az I. osztály magában foglalja a pénzgyűjteményt, melyet Andrassy Leopold nagy-bátyám kezdvén meg, ebből Veszerle többeket kiadott, s mintegy 92 nevezetesebb darab rajzai leírás nélkül a muzeumban tartatnak. E gyűjtemény súlya — vegyes korbeli s az ausztriai ház alatt kijött pénzek —

1700 arany; árpádi, vegyes korbeli és habsburgi ezüst-pénzek egy mázsát fölülmulnak; ehez járul még I. Napoleon érmeinek tökéletes gyűjteménye. Végre három darab — egy Ulászló, két Mátyás korbeli — pénzverő-minta.

II. osztálya gyűjteményemnek volna egy gyűrű-gyűjtemény, mely 20 darab történelmi, mintegy 150 darab XVI. s XVII. századbeli különféle ékü, s vagy 30 darab válogatott római gyűrűből áll. Ezen osztályban méltó helyet foglal el 87 darab érdekes római camea (gemmák és sculpturák).

III. osztályát gyűjteményemnek képezik régi magyar fegyverek, melyek közt 9 különféle rajzu ezüst buzogány; 7 tökéletes ló- és nyeregszerszám; Bebek sisakja, Zapolya, Maximilian és Bebek — talán honunk legrégibb — ágyui; eredeti tárogatók, legrégibb koru kardok, különösen egy Kun-László király idejéből zsidó felirással, mint az akkori pénzverde kezelőtől származott kard.

IV. osztályát teszik a serlegek, tálak, kanalak, edények; nagy része magyar és erdélyi hercegi felirással s eredettel, 38 darab.

V. osztálya áll 41 darab vert ezüst műből — a XVI. század művei; — ehez hasonló ily ágazatu terjedelmes gyűjteményt nem ismerek.

VI. osztályát képeznék a római régiségek, melyek között kitünők a Bachus tiszteletére emelt templom oltár-eszközei, Bachus istennek jelvényeivel, domboru ezüst műben kiállítva; továbbá harmadfél száz aranyat nyomó, 1848-ban Erdélyben talált római csákány, római gyűrűk, karpereczek, lószerszámok sat.

A VIII. osztályt tenné az Indiából magammal hozott némely kitünő állatok gyűjteménye.

Jelen akadémiai székfoglaló beszédem alkalmával szabad legyen tehát legelől is pénzgyűjteményem még ki nem adott részének, s magyar történelmi gyűrűimnek leiratát és rajzát azon kéréssel előadnom, hogy azt a t. akadémia mint csekély tehetségem s e nemzeti intézet iránt tartozó polgári kötelességem parányi zálogát elfogadni szíveskedjék.

I. ÉRMEK.

Előlapján: **BELA.** E név szélesebb végű kereszt karjai közt van fölosztva, mely kereszten koszorú függ, a kereszt szögletében négy gömböcs látható.

Hátlapján: Körbe foglalt lilium, a körirat helyét holdkák és gömböcsök egymást váltva foglalják el.

Ez érmet IV. Béla (1235—1270) királynak kell tulajdonítanunk, mert hasonló kereszt, melyre koszorú van függesztve, ennek érmein szokott előtűnni, neve is a kereszt karjai közt fölosztva ennek érmein fordul elő.

Azok véleménye el nem fogadható, kik a liliumok első használatát nálunk Robert Károlynak tulajdonítják; mert a liliumok nem mindig Anjou liliumok, hanem azok a középkorban általános ékesítésül használtattak.

II.

Buda városnak, az Anjou nemzetségi magyar királyok alatt vert többféle érme ismeretes. I. Károly (1208—1342) királynak tulajdonítják a „Libertas Budensium“ különös föliratú érmet, és a Libertás szóértelmét vizsgálják azért, mert a többi érme: Moneta Budensium vagy Budensis föliratú. Hasonló fölirat olvasható I. Lajos (1342) király alatt vert Buda város érmein.

Az itt következő példány ekkoráig tudtomra kiadatlan.

Előlap körirata: **MONETA.** Koszorúba foglalt csillag.

Hátlap körirata: — — **DENSIS.** Koszorúba foglalt kettős kereszt, alsó belszögletében holdka.

Ez érmet Buda város I. Károly alatt vereték; mert azon példányokon, melyeket e város I. Lajos alatt veretett, nem kettős kereszt, hanem vagy L. betű (Ludovicus) vagy szarvas látható.

III.

Ez Kún László (1272—1290) érme, nem kiadatlan ugyan, de hátlapja kopott példányból így iratik le: „Négylábú

állat, hátán nem tudni mit visz, megrakott elefánthoz hasonlít leginkább.“ E leírást meg kell igazítanunk ; mert példányunkban jobbra lépdelő elefánt hátán korona tisztán látható.

IV.

Zsigmond (1387—1437) királytól, országlásának hosszú idejéhez képest kevés érmet ismerünk : azért vélem cz iratlan és ki nem adott példányt kiadandónak , mely veretre nézve hasonlít azon ismeretes érmeihez, melyeken neve olvasható.

Előlapján : A körirat helyét virágcsák és karikák foglalják el egymást váltva ; közepén magyar paizs áll.

Hátlapján : Csillagok és karikák váltják föl egymást ; közepén kettős kereszt látható , melynek karjai között két karika tűnik föl.

Vastagsága e réznek is feltűnő, majdnem egy negyed hüvelyk réz.

V.

Előlapján : FERDINAND : III . D . G . RO . I . S . AUG . GER : HU : BOH . REX . (Ferdinandus III. Dei Gratia Romanorum Imperator Semper Augustus, Germaniae, Hungariae, Bohemiae Rex) nyílt szárnyú két fénykörös fejű koronázott sas , kardot és kormánypálczát tart , mellén aranygyapjába foglalt koronás paizs , szívében Austria s Burgundia címere , körötte Magyar- és Csehország czimerei váltják föl egymást. A téren : K. B. (Körmöcz Bánya.)

Hátlapján : * I * K * E * M * 16 * 55 * (azaz : Joannes Keviczky Elisabetha Madarász).

E betűket sokféleképp magyarázták ; de azok jelentését megfejteni nem tudták, míg Érdy János hivatalos levelet nem talált Kapprinai kéziratai közt (B. Tom. XXIX. 101. l.) az egyetem kéziratárában , mellyben Battai Mosdósy Inre , a szepesi kamarának administratora ezeket írja 1655. Jan. 18. a pozsonyi magyar kamarának : „D. Secretarius , alias etiam

Fiscalis noster, personaliter exurgens nostri in praesentiam, depositaque sua querela et solenni protestatione, praesentavit nobis quandam pecuniam in forma Tallerorum cusam, parte ex una insignia Suae Mattis Sacr. gerentem, ex altera vero literas alphabeticas, nimirum: I. et K. id est Joannes Keviczky, et E. M. hoc est Elisabetha Madarász, exponens nobis, quod ipsa Domina Relicta quondam Joannis Keviczky magna in quantitate curaverit similem pecuniam Tallerorum integros, medios et quartales cudi, quibus circa exequias defuncti dicti sui mariti ministrantes praedicantes, et singulos alios contentavit, et ab iis eadem pecunia in usum venalem conversa sit, petendo nos dictus Dnus Fiscalis, quatenus medio hominum nostrorum seiscitaremur a dicta Domina relictá, qua auctoritate id facere praesumpsisset; quae renunciavit nobis: id aliis etiam licere, et si illicite factum esset, tunc non ipsa, sed ipsi cutores causari debeant. Pro lucidiori documento penes praesentes unum quartale, Generosis Dominationibus Vestris transmisimus; dignentur alto suo consilio pensitare, sub privato nomine, sine indultu Suae Majestatis pecuniam in usum forensem cudi facere quanta praesumptio, et auctoritatis Suae Maj. illusio sit facta, sique adversus eandem debitam animadversionem instituere statuerint, nos certiores reddere velint.“

Ez a Keviczky János kassai bíró volt, ki az egri káptalan 1652. kelt jelentésében „Iudex primarius Cassoviensis.“

VI.

II. Ferdinand (1618—1637) magyar királynak vallásos buzgalmára vonatkozó emléke.

Előlapján: FERDINAND . D . G . R . I . S . A . G . H . B : REX.

(Ferdinandus Dei Gratia Romanorum Imperator Semper Augustus, Germaniae, Hungariae, Bohemiae Rex.) Balra fordult szakállas és bajszos mellképe, babér koszorús fejével; nyakát spanyol gallér, palástos mellét aranygyapjú ékesíti.

Hátlapján: SALVATOR . MUNDI . 1634. Héber betűkkel (Aleph Isáj) azaz Jézus, kinek képét tünteti elő. Jobbról: H. G. (Ez a bélyegvéső neve.)

A gyémánttalan II. Mátyás azon volt, hogy koronáit nemzetségének Stájer ágából II. Ferdinand örökölje, ki 1618. évben koronáztatott meg magyar királyul. Midőn II. Mátyás 1619. évben megszűnt élni s II. Ferdinand vette át a kormányt, már akkor folyt Csehországban a harminczéves vallási háború. Az egyesült Cseh, Morva s Ausztriai protestansok a védetlen Bécs külvárosaiban táboroztak, a királyi palotára rohantak, hol II. Ferdinand imába mélyedve az üdvözítő keresztje előtt térdelt és csak az égtől várt segedelmet. Ismeretes a Ferdinande non te deseram vigasztaló mondat; de ez emlék nem erre vonatkozik, hanem Ferdinandnak vallásos buzgalmát általában tünteti elő.

VII.

Kiadatlan féltallér II. Mátyás (1608—1619) királytól.

Előlapján: MATTHIAS . D . G . RO . I . S . AU . GE . HUN . BO . R. (Matthias Dei Gratia Romanorum Imperator Semper Augustus, Germaniae, Hungariae, Bohemiae Rex.) Balra fordúlt szakállas és bajuszos mellképe, babérkoszorús fejjel; nyakát spanyolgallér, palástos mellét aranygyapjú ékesíti.

Hátlapján: AR . AU . DUX . BUR . MAR . MO . CO . TY . 1617. (Archidux Austriae, Dux Burgundiae, Marchio Moraviae, Comes Tyrolis.) Korona alatt két térre szelt paizs, melynek külkarimája faragott mű, jobbról magyar országi csikolat, balról koronázott hármashalmon kettős kereszt. A téren: N. B. (Nagy-Bánya.)

Kinem adatásának oka talán abban keresendő, hogy e pénz verője hamar eltörött.

VIII.

Győrt, Rudolf (1576—1608) király alatt Pálffy és Schwarzenberg hadvezérek foglalák vissza a töröktől, és ez 1598. évi márt. 29-kén történt elfoglalásra többféle emlék ismeretes; de ezektől példányaim lényegesen különböznek, az

I. Előlapján: Koronás R. (Rudolphus) két virágcsa között látható, s ez alatt olvasható: IAVRINVM ERIPITVR VIVIT VIRTVTE RVDOLPHI. (1598.) 29. M. (artii.)

Hátlapján: Krisztus keresztes zászlót tart tanítványai között, ki az előtte térdelő hitetlen Tamásnak oldalsbét mutatja. Alul: PAX V. (obis.)

II. Előlapján: Koronás R. (Rudolphus) látható két virágcsa között; ez alatt olvastatik: IM. 1598 IST DIE FESTUNG. RAB. AUS. SCHICKUNG. GOTTES WIDER. MIT. STREITBARER. HANT EROBERT. WORDEN. Tíz sorra osztott fölirat.

Hátlapján: Az előbbihez hasonló.

Mind a kettő csegely. (Klippe.)

IX.

Magyarországban azt, milyen érmek veressenek, az országgyűlés határozta meg; az éremveretés körül könnyen történhet rendetlenség eltávoztatására, nálunk az esztergomi érsek és tárnok mester, amaz az ország ez a király részéről, nem személye szerint, hanem meghatalmazott küldöttje által ügyelt az éremveretésre. Róbert Károly királyunk a körmöczi éremveretést haszonbérbe adván, nyilván rendeli, hogy az esztergomi érsek és tárnok küldöttjeikre bizzák a kamarai munkálatok elintézését (1342 : 55), kik az ezüst olvasztásnál személyesen megjelenni s a vert érmekből mielőtt folyamatba tétetnének hetenkint 40 darabnak tartalmát olvasztás által megvizsgálni tartozzanak (1342:41); megrendeli azt is, hogy az éremveretés igazgatója, mint haszonbérelő, az éremverő házban két székrényt legyen köteles tartani, melynek egyikében a vasmintákat (ferramenta formalia) az érsek és tárnok pecsége alatt, másikban a törvényes vegyítékű ezüstrudakat az előbbieket és a kamara igazgató, következőleg mind a háromnak kulcsa s pecsége alatt őriztetni parancsolá. (1342:39.) Ezek szerint az esztergomi érsek éremveretés körüli ellenőrködéséhez az éremverő vasminták és törvényes vegyítékű ezüstrudak őrzete tartozott, és ez őrizethez kap-

csolt fizetés neveztetett pondus, vagy pisetum, nehezék néven ; innen volt az esztergomi érsekség pisetuma.

Ilyen három vasmintát mutatható elő gyűjteményemből. Az

I. Mátyás.

II. Méhben hagyott László. (1452—1457.) MONETA LADISLAI. Kettős kereszt ; jegyei L. I.

III. Hunyadi Mátyás. (1458 — 1490.) † REGIS UN-
GARIE — —

X.

Erdélyt Castaldo vezér I. Ferdinand részére 1551. évben elfoglalta, s azt 1556-ig bírta. Castaldo, Ferdinand hadseregének fővezére , a szecseni kamara igazgatását Váczy Pálra bízta, ez verette Szecsenben e következő érmeket :

I. F. R. U. (Ferdinandus Rex Ungariae.) Nyílt szárnyú egyfejű sas , mellén Magyarország és Ausztria czimere. Alúl döntött keresztbe helyezett két kard, és (15)52.

II. Hasonló kisebb, melynek hátlapjára birtokosa saját nevét vésette, így : *CHRISTOPPERUS *SCHMIDT*.

III. Hasonló még kisebb.

Mind a három gyűjteményemben találtatik ; ezek nagy ritkaságúak.

Egy van kiadva , Du Val , Catalogue des Monnaies en Argent. A Vienne 1769, p. 150. Hasonlót láthatni réznyomatban és leírva : Köhler's Münz-Belustigung. Nürnberg, 1733. H. V. 409, munkájában. Ez mind egy lapra vert tábori *csegely* ; mert a három, négy vagy több szögletű, jobbára sürgető körülmények között vert érmeket *csegely* néven nevezzük, melyek a német műnyelven Klippe néven hivatnak.

XI.

II. (Szapolyai) János Zsigmond Izabella (Erzsébet) anyjával 1542—1560 jö elő.

Isabella arany emlékérmé Seivert és Lochner munkáiból ismeretes ; de az én példányom ezüst és ez arany példányától különböző.

Előlapján: YSABELLA * D * G * R * HUNG * DALMA * CROVA * -ETC * (Isabella Dei Gratia Regina Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc.) Négy térre szelt koronás paizs: az 1. téren farkas, kettős kereszt, magyar csikolat és egyszarvú; 2. lengyel sas; 3. milanói boa; 4. Dalmátországi fejek fordulnak elő.

Hátlapján: 1 . 5 . 5 . 7 . * SI * DEUS * NOBI * SCVM * QVIS * CONTRA * NOS * Fej két csillag között.

XII.

Rákóczy György ezen 10 aranyos pénze általában ritka, példányom azonban egyetlen s ki nem adott, előlapján mellképe, süveg nélkül; Georgius Rákóczy Princeps Transylvaniae etc. fölírassal; régi betűkkel, hátlapján egy négyszögben: *non est currentis neque volentis sed miserentis Dei* felirattal és *Soli Deo gloria. Anno Domini 1631* körirattal.

Ezen pénznek a másik kiadottól különbsége az, hogy góthizált felírása a kiadott példánytól különbözik, a mint ez a rajzon látható, s hogy az arczkép főveg nélkül van.

XIII.

Betlen Gábor (1613—1629) kiadatlan aranya.

Előlapján: GABRIEL . D . G . ELEC . HUN . DAL. (Gabriel Dei Gratia electus Hungariae, Dalmatiae.) Balra fordult mellképe, bajuszos, szakállas és barkós arczczal, fejét bogláros forgóval és tolltarajjal ékes kalpag fűdi, vértezett mellét bogláros palást takarja. A téren: A. I. (Alba Júlia.)

Hátlapján az előlapi köriratnak folytatása: CRO . SCL . Q . REX . TRAN . PRIN . S . C . (Croatiae Slavoniae que Rex, Transilvaniae Princeps, Siculorum Comes.) Korona alatt két térre szelt paizs szívében, nyakon nyállal átszegett két vadlúd, mint Betlen címere látható; jobbról Magyarország címere, balról: nap és hold a székelyek, nyílt szárnyú sas

a magyarok, és hét vár a szászok czímerei foglaltatnak.

XIV.

I. Rákóczy György ezen aranya Duvalban le van ugyan rajzolva, de semmi magyar munkában kiadva nincsen.

XV.

Ugyan ez is I. Rákóczy György pénze, Duvalban le van rajzolva, de magyar munkában kiadva nincsen.

XVI.

Báthori István garasa, mintj csegely (Klippe) kiadva nincsen.

XVII.

Bethlen Gábor tojásalaku tallérja, nincs kiadva.

XVIII.

Ezen Johannes Kemén Veszlerle tábláiban nincsen, Duvalnál s a bécsi Kabinetben található, egy arany súlyu példány, az enyim dupla, kettős arany lévén, kiadandó.

XIX.

Ismert rajz és esztendőszám hosszukás nyomásban; kiadva nincs.

XX.

Emericus Tökölire 1683. vert gúnypénz, egyik felén Tököli arczképét, ezen fölirattal: EMERI TOCKOL. HUNGAROR. REBELL. CAPUT, Tülfelén naphoz haladó Ikarus

tengerbe esése RETRO CADIT AUDAX fölirattal, alul MDCCXXXVIII.

Ezüst, Stur gyűjteményében ólomban létezik.

XXI.

Elölappján: 1 . 5 . 26 . ETATIS SVE 30 (igy 20 helyett).

II. Lajosnak jobbra fordúlt mellképe, széles karimájú kalapban, palástjának hölgyszörme (Hermelin) gallérját aranygyapju ékesíti.

Hátlapján: *DE*GALLIS (Picardia capta?) ez nem olvasható.

Király ellen nő harczol, és e csata jelvekben állittatik elő.

Mária, Fülöp ausztriai főherczegnek és Kasztalia királyának arragoniai Jankával (Johanna) nemzett leánya, született Brüsszelben 1503. évben, II. Lajos (1516—1526) magyar királylyal 1521-ben kelt egybe, ki őt Mohácsnál özvegyen hagyá. Testvér bátyja V. Károly Máriát nevezte ki Németalföldön (le pais bass, Nederland) helytartójául, hol háboru ütven ki, II. Henrik francia király ellen Mária vezeté hadseregét, mint egykor férje Mohácsnál; és míg Henrik Metz várnak elfoglalására fordítá 1552 erejét: azalatt Mária hadserege élén Pikardiába sietett, mely csakhamar birtokába került.

Ez emlék Máriának II. Henrik ellen viselt háborújára vonatkozik, melyen néhai férjének emlékezte is megújittatik.

II. PECSÉTTYŰRŰK.

1-ső sz. a. Stephanus de Bathor Regni Hungariae Palatinus et Judex Comanorum recognoscimus: per praesentes, quod Egregius Martinus Horváth de Mlathovyth Annulare sigillum serenissimi quondam Domini Ludovici Regis, pro quo ipsum serenissima Domina Maria Regina ad quosdam colonos, qui ipsius quondam Domini Ludovici Regis exuvias ex campo Mohath retulerant, diebus superioribus miserat, sub sigillo Magistri Nicolai Canonici Quinquececlesiensis Reginali majestati coram nobis fideliter reddidit, quod sua majestas coram suis

consilariis discindi fecit, super quo ipsum sua majestas quittum etiam reddidit et expeditum. Nosquoque post suam majestatem modis omnibus absolutum conmisimus, harum nostrarum testimonio mediante. Datum Posony, in festo nativitatis Beati Joannis Baptistae. Anno Domini Millessimo Quingentesimo vicessimo Septimo.

1527. jun. 24. papiron kelt nyugta. Eredetie Mérey Sándor levéltárában. Báthory István nádor pecsége viaszra tett négyszögű papírra van nyomva; a sarkányba foglalt Báthory czimer fölött S. B. P. (Stephanus Báthory Palatinus) betűk láthatók.

A történetből tehát s előhozott adataimból azt lehetne kihozni, hogy ezen általam most rajzban bemutatott Lajos király gyűrűje nem lévén átfűrészelve, nem való, utánozott; míg a régiségbuvár a gyűrűt megtekintvén, első pillanatra kénytelen benne megismerni a XV. század classikus művét, az email mostani korban utánozhatlan valóját. Magyarország koronázott czimere S. Regis Ludovici körirattal, ezen aranyban metszés kétségtelen jeleit bírja a régiségnek. Főbizonyítékul szolgálhat azonban az, hogy több avatott bécsi buvárnak e gyűrűt bemutatván, ennek valóságát kétségbe egyik sem hozá; de nem műértők sem jöttek azon gondolatra, hogy annak valósága fölött kételkedjenek. E gyűrű Belgiumból került vissza. Mások meg azt állítják, hogy Jankovich ezen gyűrűt egy Munkács vidékén lakó orosz paptól vette legyen, s hogy ezen gyűrű Munkács vidékén találtatott volna; lehet ugyan, hogy Lajos királyunk gyűrűjét elveszítette, és a mostani korban megtaláltatott, azután lehet az is, hogy felesége, mint későbbi niederlandi kormányzóne, a királynak talán második gyűrűjét magával kivívén, a mostani korban Jankovich kezére juthatott. Egy régiségáros azonban, ki Jankovicssal régén összeköttetésben volt, azt állítja, hogy bizonyosan tudja, miszerint e gyűrű Magyarországon találtatott, s e gyűrű Jankovicsnak még külföldre utazása előtt már birtokában volt. A gyűrű egészen arany, hátfelén s belső oldalán kék mázzal (email), abban arany csillagokkal. Két fő tartja a felső lapot, melybe a királyi czimer aranyba metszve van; mi a mellékelt rajzból világosabban látható.

Arany.

2-ik sz. a. Lodomér esztergami érsek gyűrűje ezen föl-
irással :

LODOME · AĒPS

A gyűrű közepét egy nagy mintegy 18 karátos saphir teszi, mind e kö, mind pedig a gyűrű foglalása azon kor mivelődését mutatja; hacsak nem római maradék találmány, melyre Lodomér később nevét metszette; minthogy azon korban egyáltalában római gyűrűk és görög találmányok használtattak díszgyűrűkül, mit a következő 3-ik sz. a. általam bemutatandó *Alexander* Episcopus Varadinensis gyűrűje is eléggé bizonyít.

Arany.

3-ik sz. a. *Alexander* Episcopus Varadinensis gyűrűje :
A gyűrű közepén 12 karátos gyönyörű kék saphirba a görög Helena mellképe van bemetszve; ez a képzelhető legszebb metszés a görög műveltség legmagasabb fokából. Az ezen követ befoglaló aranyon ezen körirat olvasható :

ALEXANDRI. WARADIN. EPCI †.

Ezen gyűrű pecsétnyomóul használtatott, s a mint látszik s más régibb gyűrűinkből is kivehető, általános volt ezen korban a régi római és görög intajo-metszetek használata és a befoglaló aranyon a tulajdonos neve vala olvasható; így ezen gyűrűk pecsétnyomó gyanánt szoktak volt használtatni.

Ezen 11-ik váradi püspök története a váradi püspökök leírásában bővebben olvasható.

Arany.

4-ik sz. a. Cseley János fiának gyűrűje. Aranyba metszett scorpio-czímerrel s a következő körirattal :

IOh . FILII ChELE † S.

Valószínűleg ugyanazon Cseley Jánosnak fia, ki Magyarország nádora is volt; e család czímerét mindeddig ki-
puhatolnom nem sikerült.

Arany.

5-ik sz. a. Ezen gyűrű az átmenetet képezi, midőn a római intajo használása mint pecsétnyomó, vésett czímerekkel

cseréltetett fel. Egyik felén egy lapis lazuliba metszett római Ceres látható, másik felén pedig egy kar, mely kardot tart; jobbról csillag, balról hold, a közepében egy I betű, vagy talán csak nem kívánván mindig a pecsétgyűrűt használni, római Camea adatott hozzája, a gyűrű azonban mindenesetre magyar, s ezen kettős használhatása által még érdekesebb.

Arany.

6-ik sz. a. Fehérvári sírbolti találmány, aranyba metszett anjoui liliummal női pecsétgyűrű. Ugyanazon sírban találtattak egy magyar ruhának aranylemezei — 13 pár. — Nevezetes azért, mert az eddig találtatott királyok emlékei mind ezüstből valának s csak Károly Robert kezde arany pénzeket s ékeket használni. Nevezetes ez aranylemezeknél még, hogy azok inkább préselteknek látszanak, mintsem vert aranynak. Ennek egy példánya 6. sz. alatt látható. Ezen gyűrű Robert Károly leányáé lehetett.

Arany.

7-ik sz. a. Forgách pecsétgyűrűje ezen felirással: Petrus Forgách.

A történelemből ismert Forgách Péter gyűrűjén a Forgáchok mostani családi czímeréhez hasonló metszvény van: egy meztelen nő, 2 holddal és feje fölött virágbokréta e körirattal: *Comes Petrus Forgách*, mint a rajzon látható.

Arany.

8-ik sz. a. Fél csillag és hold, a középén czímer egy paizsban; fenn keresztteske ezen körirattal: *Comitis Ludovici Appon*. Valjon ezen Appon azon család-e, melyből az Apponyiak származtatni kívánnak, vagy valami német comes Appon, bővebben megvizsgálandó. Érdekes, a régiségtani osztály öre, németnek tartja, azonban a rajta látható csillag és hold közönségesen használt magyar czímer, sőt a comes név is meg lehet nem grófi rangot, hanem Magyarországon már akkor használt hivatali elnevezést fejezett ki.

Arany.

9. sz. a. Tököly forradalmi gyűrűje. Saphir alatt ezen az összeesküdtek által használt ismeretes forradalmi fölírás: *Vivat Petrus Anno 1678* látható.

Arany.

10-ik sz. a. II. Rákóczy Ferencz gyűrűje ennek arczképével aranyban.

Arany.

11-ik sz. a. Rákóczy Ferencz arczképével, a rajz szerint régibb izlésű gyűrűnek látszik. Andrássy család által tartatott fenn.

Arany.

12-ik sz. a. Gusztáv Adolf és neje aranyba foglalt arczképeivel ellátott gyűrű. E gyűrű az eperjesi protestáns véres jelenetek alkalmával szerepet játszottanak állítatik, miután ezen gyűrű egyik protestánsnál megtaláltatván, erre azért ítélőleg halál mondatott.

Arany.

13., 14., 15. stb. sz. a. Mind magyar gyűrűk s találmányok, de ezek csak kezdő betűkkel lévén többnyire ellátva, csak hosszas buvárkodás s esetleges történelmi felfedezés után, lehetend egyenkint meghatározni.

Bebek gyűrűje, mely családom tulajdona ugyan, de kezeim közt nem lévén, annak leírását későbbben adandom, úgy mint azon számos gyűrűkét is, melyek gyűjtésével foglalkozom.

Arany.

IV.
NYITRA-IVÁNKA TERÜLETÉN
1860. ÉS 1861. ÉVBEN
KISZÁNTOTT
BYZANTI ZOMÁNCZOK
A XI. SZÁZADBÓL.
KÖZLI
ÉRDY JÁNOS,
M. AKAD. R. TAG.

NYITRA-IVÁNKA TERÜLETÉN

1860. és 1861. évben kiszántott

BYZANTI ZOMÁNCZOK, A XI. SZÁZADBÓL.

Közli

ÉRDY JÁNOS,

M. Akad. r. tag.

Konstantinápolyról kell szólanunk és röviden elmondanunk: mi történt ott a császári palotában a XI. század első felében, mint amaz erkölcsi elhanyaglás korában, melyben az elhatalmazott feslettség, és minden saját nevén meg nem nevezhető bűn, jó eleve hirdeték a keleti birodalom végpusztulását.

A császári palota ragyogó belsejében, a kéjmámorban nyavalygó császárok, másoktól segítve mozogtak akaratlanul, kiktől a hazaárulás, nyílt pártütés és minden bűn jutalmat követelt, és ha elvértve oly férfi lön császárrá, ki kész és képes volt az alászállott császári tekintélyt emelni s a birodalom kinszenvedéseit enyhíteni, annak élete azért forgott veszélyben; mivel jobb volt a többenél; mert ennek kormányja alatt az igazgatás élén álló udvaroncok titkos bűn, a tartományok főnökei nyilvános zsarolás után meg nem gazdagodhattak.

A császári palotában 1028. évi nov. 9. szokatlan mozgalom támadt, mint mikor rosszul áll a világ. E palota belsejében a kéjvadászó s hatalomra vágyó nők lépdelenek a szőnyeges padolaton egyik teremből a másikba; a főpapok titkos ajtón gyülekezének, a nyájasan hajlongó udvaroncok, terveket koholva, hol jövének, hol távoznak.

Mindezek azért történtek; mert a 70 éves császár XI. Konstantin beteg volt, és udvari tanácsot tartottak arról: kire szálljon kimúltával a császári korona?

II. Basilius és öccse XI. Konstantin, II. Román fiai kezdetben együtt ültek a császári trónon; II. Basilius halálával, mivel nem volt örököse, XI. Konstantin 1025—1028. egyedül lön császárrá, kinek nem volt férfi utóda. Három leánya közül Eudocia apáczák közé iratá magát; és így Zoe és Theodora számítottak a főhatalomra. III. Román, ki Argyrus melléknevet viselt, mint a beteg császárnak rokona, köztiszteletben állott.

Románt a beteg császár magához hivatá azt adván neki értésül: üzze el nejét, adja egyik leányának kezét, kivel foglalja el a császári trónt. Román ez ajánlatot el nem fogadá; mert szeretett Itonájától elválni nem akart. Mire a császár kijelenté: Rád bízom, válaszszt leányom és vakítás között. Román hallgatott. Most látta, hogy veszély örvényébe jutott; most tűnt fel előtte, mi volt az udvari tanács határozata, melynek végrehajtása a beteg császárra bízoték.

Román később volt vakságot tünni, mint nejétől megválni. E gondolatban távozni akarván, az udvaroncok körébe jutott, kik majd arról értesíték, hogy neje apáczazárdába vonúlt, majd sürgetve az elrendelt egybekelést, így vigasztalák: ne aggódjál, eddig rokona, barátja voltál a császárnak, most légy veje, jöszte, Zoe jegyesed vár. Román nem tudván mi történik vele, alig jöhetett eszméletre; karján vezetve vitték féláléltan egyik teremből a másikba, a hol megállapodának, ott két ajtószárny nyílt meg előttök, mire nagy csend lön; Zoe és Román előtt a patriarcha állott egyházi díszöltözetben, és rájuk adá áldását. Harmadnap múlva meghalt a császár XI. Konstantin 1028. és az udvari nászvigalmat mély gyász váltotta föl.

III. Román 1028—1034. császárnak fő gondja nem a közigazgatás, hanem az volt, hogy üres kincstárát jobb karba állítsa, melynek gyorsabb megtöltésére elviselhetlen adóval terhelé s ezzel maga ellen zúdítá az úgy is kizsarolt birodalmat; innen majd titkos összeesküvés, majd nyílt pártütés

fenyegeté, melynek lángjait Theodóra szítá föl; mire Zoe pártoskodó hűgát Theodorát apáczazárdába utasítá.

A kéjvadászó s gyönyörökben telhetetlen Zoe, paphlagóniai Mihály, alacsony származatú; de kedves arcvonású fiatal udvaronc karjaiba vetette magát, és méreggel tört férjének élete ellen. Románnak, a neki nyújtott nem elég erős méreg kinos fájdalmat okozott, melynek enyhítésére fürdőt használt a palotában, hol vízbe fulasztották.

Alig hültek meg Román tetemei, Zoe legott magához hivatá Elek patriarchát, ki megdőbbsent a tudtára esett császár halálán; Zoe azon kívánsága pedig bámulatra ragadta, hogy adja őt azonnal össze paphlagóniai Mihály udvaronczczal. Elek patriarcha jobbnak vélte az egybekelést elhalasztani; mert nászünnepet és temetést azonegy időre, nyilvános botrány nélkül, nem rendelhet. Zoe nem hagyott föl szándokával, nagy arany halmazra mutatván, így szóla hozzá: jutalmad itt áll készen. Mire a patriarcha elpártolt az erénytől, megváltoztatá határozatát és rájok adá áldását.

IV. Mihály, ki hazájától paphlagóniai melléknevet viselt, 1034—1041. császár, az egybekelési szertartás után, legott kihirdeté Román kimúltát és azt, hogy az özvegy császárné Zoe a birodalom javára neki nyújtá kezét, mihez kétségtelen joga volt.

A paphlagóniai testvérek ezek voltak: János, Mihály, Niketas, Konstantin és György. János, Konstantin és György heréltek és kóbor kuruzsolók (charlatán) voltak; Niketas és a császárrá lett Mihály mint pénzváltók, álpénzt gyártottak.

János régóta szolgált Román házánál, ki megszokott inasát a császári palotában is megtartá szolgálatában, hol behízelté magát a szerelmi kalandokba merült Zoe bizalmába, többi testvéreinek is szerzett az udvarnál hivatalt és fényes alkalmazást. E ravasz János titoktudással a császárnét hatalmába kerítván, addig üzte cselszövényeit, míg Románnak, régi urának kivégeztével öcscsének Mihálynak meg nem szerezte a császárságot.

A császári árnyékhoz hasonló Mihály nehéz kórba esett, vagy az akkori hit szerint ördögössé lett; azon gyötrelmes érzet is kinozta, hogy Román ellen vétkezett: monostorokat

és kórházakat építtetett, imádságnak, bűnbánatnak és vezeklésnek szentelé életét, hogy bűnbocsánatot, lelki s testi nyugalmat nyerjen; de azért nem mondott le a császárságról, hanem azt rokoninak akarván biztosítani, nővérének Máriának és István patriciusnak fiát Calaphates Mihályt caesarnak nevezte ki, ezt a magtalan Zoe fiává fogadta, hogy ő legyen a császárságban örököse.

IV. Mihály a birodalom kormányzását bátyjára a herélt Jánosra bízta, ki azokat, kik Román alatt hivatalt viseltek, mind eltávolította. Öcscsét Niketást syriai kormányzóvá nevezte ki, a császári palotát új heréltekkal és hölgyekkel népesítette meg; a ki szót mert emelni akár ellene, akár öcsce Mihály ellen, azt vagy száműzte, vagy bezáratta. Az utóbb császárrá lett Monomachus melléknevű Konstantint, erős várban őrizteté. A császárnét vigyázó szemmel tartván, rajta zsarnokul hatalmaskodott úgy, hogy a büszke Zoe elhatározta tömlöcztartóját, mert így nevezé, méreggel öletni el; de a császárné terve elárultatván, János még nagyobb szigorral bánt vele.

E közben a császár Mihály elerőtlenedett, az általa épített monostorba vonúlt, hol betegsége s kinjai napról napra növekedtek, melyek 1041. évben véget vetettek sanyarú életének.

IV. Mihály kimúltával Calaphates melléknevű V. Mihály, Zoe fogadott fia és caesar, foglalta el a császárságot, ki a herélt Jánost, anyjának bátyját, kitől a császárné is szabadúlni akart, legott száműzte, és hogy függetlenül gyakorolhassa zsarnoki hatalmát, Zoet, hivei tanácsára, leginkább Konstantin anyja bátyjának rábeszélésére, a császári palotából apácزازárdába üzte.

E hálátlanság hírére Konstantinápoly fölzendült, a lázongó nép Zoet és Theodórát kívánta egyhangúlag és hozta legott az apácزازárdából vissza, hogy foglalják el az őket örökségileg illető császári trónt. A felbőszült népcsapatok a császári palotára rohantak, hol ellenállásra találtak; mert a palotát fegyveres őrcsapatok védték, ezeket heves harc és öldöklés után szétszórták, a palotát elfoglalták, hogy Mihályt megfoszthassák a császárságtól, melyről önként lemondani

nem akart. Mihály és Konstantin rettegve látták, hogy a nép-nél engesztelhetlen gyűlötségbe estek, még jókor hagyták oda a palotát és monostorban kerestek menedéket. Keresztelő szent János templomában, szerzetes köntösben imádkoztak, mikor őket a bosszúra feltüzelt népesoportok megrohanták, a templomból böszülten kihurczolák, és előbb Konstantint, utána Mihályt megvakíták, 1042.

Zoe és Theodóra a nép bizalmából és akaratjából foglalták vissza a császári trónt, mint örökségöket. A 60 éves Zoe, azt adván színül a tanácsban elő, hogy gyöngé karjai nem bírják a birodalmat ellenségeitől védelmezni, s így férjhez kell mennie, ezt kívánja a közhangulat. A fiatal és szép Katepano Konstantin volt az élemedett Zoe választottja, ki iránt régóta simulékony hajlammal viseltetett. Nem sokára hírül adják Konstantin nejének, hogy szeretett férjétől el akarják választani, feltés zúdúlt föl keblében és férjét, hogy másé ne legyen, méreggel ölte el. Zoe e váratlan baj után, száműzött fényes származatú Monomachus melléknevű Konstantint hívatta udvarába, kinek kezét és trónját ajánlá föl 1042. évi június 11-kén, ki más nap meg is koronáztaték.

E Monomachus melléknevű XII. Konstantin 1042—1054. császár, Zoe és Theodóra iránt nagy tiszteletet mutatott ugyan; de Zoet nem kedvelte, kivel azért kelt egybe, hogy a császárságot megszerezze. Az államügyek vezetését másokra bízta; mert Sclerena nevű ritka szépségű kedvesével szerelmi kalandokba merült, kinek Konstantinápolyban fejedelmi palotát építtetett, melyben fajtalan vígságban tölté minden idejét, és Sclerenáját, szíve mindenét, kincsekkel halmozá el.

XII. Konstantin császár, részint a közjövedelmek fecsérlései, részint botrányos kicsapongásai miatt, a kizsartolt nép gyűlöletét vonta magára; de ő a nép hangulatára nem sokat hallgatva, ünnepélyes diadalmenetet rendelt, melyre tömérdek sokaság gyűlt össze, hol ezeket hirdeté ki: tartsák tiszteletben Sclerenát és nevezzék őt Augusta czímen. E hirdetést általános kiáltozás szakítá félbe: „Nem kell Sclerena!” és az egész néptömeg fölzendült. Zoe és Theodóra engesztelő szót emeltek a felbőszült néphez, mire minden elcsendesült.

Rövid idő múlva megszűnt élni Zoe 1050. évben, 70 éves korában.

XII. Konstantint lábköszvény kezdé kínozni, fájdalmai között kolostorba vágyakodék, hol elgyengülve, ámbár Theodóra iránt nagy tiszteletet színlett: mégis hadvezérét Nicephorost nevezé ki utódául; de Theodóra Konstantin halálát közelgetni tudván, már annak 1054. történt kimúlta előtt foglalta el a császári trónt.

Theodóra 1054 --1056. császárné, XII. Konstantin hült tetemeinek eltakarítása után, legott börtönbe zárata azokat, kiknek tanácsából Nicephorus emelteték császárrá. Nicephorust, hogy mint trón követelő zavart ne támaszthasson, kolostorba csukatá. Theodóra nem sokára, az agg kor lankadsága miatt betegségbe esék, és az udvari heréltek tanácsát követve, az élemedett harczos, Stratoticus melléknevű VI. Mihályt választá utódául és elhagyá a világot 1056. évben.

Az eddig szóban volt császárok, és császárnék összeállítva ezek:

	Eudocia.
	Zoe.
	Férjei :
XI. Konstantin. 1025—1028.	a) III. Román. 1028—1034.
	b) IV. Mihály. 1034—1041.
	c) XII. Konstantin. (Monomachus.) 1042—1054.
	Theodóra. 1054—1056.

Ezek aranyérmeit Sauley vizsgálja, ki XI. Konstantin, III. Román, XII. Konstantin és Theodóra aranyait ismerteti meg és rajzban állítja elő, melyeket az akkori byzanti jelmez (costume) végett is méltó megtekinteni. ¹⁾

Most szólhatunk azon Nyitra-Ivánka területén 1860. és 1861. szántás közben talált aranylapokról, melyek Marko-

¹⁾ Essai de Classification des suites monétaires Byzantines l'ar F. de Sauley. Metz, 1836. 8. p. 257—278. Planches. 4. Planche XXIII. XXIV.

vich Tivadar közbenjártával, vétel útján jutottak a m. n. Muzeumba, Huszár János nyitra-ivánkai közbirtokostól, és melyek az ide csatolt hiv rajzban láthatók. Az

I. aranylapnak fölirata ez : $\Sigma\Omega\text{H}\text{O}\text{I}\text{E}\text{V}\text{ CAIBA}\bar{\text{I}}\text{C}.$
 $\Gamma\text{ÁTH}\bar{\text{A}}\text{V}\text{T}\bar{\text{S}}\text{C}\text{T}\text{A}.$

Zoe talap fölött áll fénykörös és koronás fejjel, jobbját melléhez hajltva, baljában kormánypálczát tart, byzanti kötőse aranydíszszel mozaikképpen kirakott zománcz, oldalain lombozat között hat sólyom látható. Találtatott 1861.

II. aranylapnak görög fölirata így olvasandó: „*Constantinos autocrator Romeon (Ρωμαίων) Monomachos.*“ XII. Konstantin talap fölött áll koronás és fénykörös fejjel, jobbában császári zászlót (Labarum) tart, hosszú byzanti kötőse aranydíszszel mozaikképpen kirakott zománcz, oldalain lombozat között hat sólyom látható. Találtatott 1860.

III. aranylap görög fölirata ez: „*Theodora Neosebastate Augusta.*“ Theodóra császárné talapon áll koronás és fénykörös fejjel, jobbában kormánypálczát tart, hosszú byzanti ruhája oly ékesítésű, mint az előbbiek, oldalain hasonló lombozat között hat sólyom tűnik elő. Találtatott 1860.

IV. aranylapnak fölirata imez: „ $\eta\text{ }^{\prime}\text{A}\lambda\eta\theta\epsilon\iota\alpha$; (he Aletheia), a mi annyi, mint Igazság, valóság (Veritas). Ez áll fiatal nő alakban, fénykörös fejjel két pálmafa között. Találtatott 1860.

V. Iratlan aranylapon, tánczosnő (mások angyalnak mondják), ábrázolatik, fénykörös és homlokszorítóval, ékes feje fölött két kezével szalagot vonva; felső öltözéke zöld, az alsó kék, jobbról négy sólyom látható. Ez szinte az előbbiekhez hasonló zománcz. Találtatott 1860.

VI. Hasonló tánczosnő; de felső öltözéke fehér, alsó kék, körötte lombozat között négy sólyom. Találtatott 1861.¹⁾

A művészileg kiállított ezen aranylapoknak öszhangzó díszítése s azonegy modorú kivitele, ugyanazon művészi öt-

¹⁾ A fénykör; nimbus értelmeit és használatát Pitiscus adja elő. *Lexicon antiquitatum Romanar. Leovardiae*, 1713. fol. Tom. II. 267. 268. Cf. Rich, *Dictionaire des antiquités Romaines et Grecques*. Paris, 1859. 8. 427. 428.

vös kézre mutatnak, és kivált a három utolsó lapnak ábrázolatai XII. Konstantin vagy nászörömeire, vagy azon vigalmaira emlékeztetnek, melyeket az, Sclerenája palotájában töltött.

Az agyagműre, üvegre, vagy fémre forrasztott, fémsavtással színezett áttetsző üvegfoliadék, zománcz (Encaustum, Email) néven hivatik.

A régi görög és római zománcz művészet (*Ἐγκαυστική*, Encaustica) feledékenységbe ment, nem is erről, hanem egyedül a fémre forrasztott byzanti, keleti (arab) és nyugati zománczról akarunk röviden szólni, mely háromféle:

1. Borított zománcz (Encaustum incrustatum), mikor a fémlapon kijelölt rajzvázolatnak emeltebb hézagai mozaik-képpen húzatnak be. A régi időkben, vagy a VI. század első felében és középkorban, úgy látszik, ez volt a zománcz előállításának egyetlen módja, egész a XIII. század bezártáig.

2. Domború zománcz (Relief Email), hol a fémlapra vázolt emelkedő ábrázolatok és ékesítések áttetsző zománczczal vannak kiszínezve. Ezt az olasz kisebbszerű művészek találták föl a XIII. század végével.

3. Zománcz festvény, mikor a fémlapra tervezett ábrázolatok és ékesítések zománcz színezése, más festési mód szerint ecsettel történik. Ez a franciaországi Limoges városban keletkezett a XV. század második felében.

Az első nemű vagy borított zománcz kivitele vagy előállítási módja kétféle:

a) Az előállítandó képek rajzait fémvonalások képezik, melyek a fémlapra erősítetnek meg és a hézagok zománczczal töltetnek be. Ez a befoglalt (cloisonné) zománcz, melyhez aranylapjaink tartoznak, ezeken a rajz vázlatának árnyékait, és mintegy mozaikképen elhintve csipkézett apró ékesítéseit aranyszálak képezik; mert a XI. század végével és XII. század elején csak ritkán fordul elő rézlapra forrasztott zománcz. A befoglalt zománcz, a zománcz nemek között legritkább és legnagyobb becsü.

b) A fémlapon zománczczal betöltendő völgyeletek vésetnek; de a rajzok vázlatai emeltebben hagyatnak. Ezt emelt terü (champlevé) zománcznak nevezik, melyhez tartoznak azon bécsi sz. István első vértanú templomának rézlapjai,

melyeket Dr. Heider Gusztáv ismertetett meg ¹⁾. Az emelt-terű zománcz épen nem ritka, sőt gyakori s közönséges a zománcz nemek között.

A befoglalt és emelt terű, a kivitelben egymástól különböző zománcz műveket, nem kell a niello művekkel összevarnunk, melyekről máskor szólottunk. ²⁾ A niello művek fémlapjai nincsenek zománczczal beborítva, mint az akár befoglalt, akár emelt terű zománcz fémlapjai. Ezeket maga az idő különbözteti meg a niello művektől; mert a zománcz bura idővel fölpattog és hámlik, mint a boglárfa (platán) kérge; ez a niello műveknél, hol zománcz bura hiányzik, meg nem történhetik.

A befoglalt zománcz régi keleti művekhez tartozik, vagy annak utánzása: az emelt terű zománczok nyugati művek. Konstantinápolyban már a VI. században készitgettek zománcz műveket; ha igaz, hogy azon ékszerek között, melyeket I. Justinus (518—527.) császár Hormisdas (514—523) pápának küldött ajándokul, zománczos egyházi lámpa is emlittetik Justinus utóda I. Justinian († 565.) kora volt a byzanti zománcz művészet fejlődésének és haladásának időszaka. Justinian és neje Theodóra, a Zsófia egyház oltárait zománczos aranyművekkel ékesítették föl.

A tudományt és művészetet pártoló Porphyrogenitus mellék nevű X. Konstantin, VI. bölcs Leo fia (945—959.) császársága alatt, a zománczot nem csak ékesítésekre használták a byzanti művész ötvösök, hanem azt már arczképek előállítására is alkalmazták, és apróbb zománcz készítményekkel a nyugati tartományokban kereskedést űztek, melyekkel a nyugati ötvösök saját műveiket ékesítették.

Olaszországban a zománcz művészet a X. században kezdett fejlődni. A monte-casinoi sz. Benedek szerzetének monostora egykor nagy hirben állott, melynek apátja a X. században az egyház oltárát zománczos aranyművekkel akarván földiszíteni, kénytelen volt nehány szerzetest Konstanti-

¹⁾ Mittheilungen der k. k. Centralcommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, 1858. III. Jahrgang. November. December.

²⁾ Magyar academiái Értesítő. 1850. III. sz. 168. l.

nápolyba küldeni, hogy a kívánt zománcz műveket ott vásárolják meg. Ugyanez a casinói apát byzanti mestereket hivatott monostorába, hol a szép művészet majd minden ágának tanodát alapított, itt volt a latin zománcz művészetnek is első iskolája vagy műhelye (officina monasterii), melyből a művészet Olaszországban annyira elterjedett, hogy a XII. században a keleti zománcz kereskedést majd egészen megszünteték; mert a toskánai zománcz művészek már akkor nagy hirben állottak, kik a byzanti befoglalt zománcz előképeihez ragaszkodtak egész a XIII. századig; ennek végével az olasz művészek, eltérve a byzanti modortól, saját domború zománczot kezdtek előállítani, mint föntebb mondatott.

A XIV. század első felében a zománcz ékesítések azon kivitelét és előállítási módját fogadták el, mely Franciaországban már a XIII. század óta volt gyakorlatban; ez abból állott, hogy a lapra forrasztott kék zománcz térre ezüst vésőzetű (ciselirung) ékesítéseket alkalmaztak; ámbár a zománcz művészek nagyobb része megmaradt a XIII. századi gyakorlat mellett, és a domború véseményeket áttetsző zománczba foglalta; mert ez előállítás érte el a zománcz művészet legmagasb fokát.

Csakhogy a zománcz művészet kezdetét, fejlődését és haladását léptenként, és mintegy nyomról nyomra követni nem tartozik czélunkhoz; ezt, mint nálunk még most nehéz munkát másnak engedjük át azon megjegyzéssel, hogy a zománcz és más régiségtani művek leírása rajzok nélkül úgy, mint magok a költséges rajzok leírás nélkül nehezen érthető félmunka.

Azt már föntebb olvastuk, hogy a X. században a casinói monostorban volt a latin zománcz művészetnek első iskolája, a mi azért figyelmünkre méltó; mivel leghihetőbb, hogy azon zárt koronát, melylyel sz. István koronáztaték meg ezereedik évben első magyar királyul, a monte-casinói zománcz iskolában készítették. Annyi bizonyos, hogy e korona a X. század második felének műve, melynek latin föliratai mutatják, hogy azt nem byzanti mester, hanem latin művész alkotta; latin zománcz művészetnek pedig azon korban, egyedül a casinói monostorban volt iskolája. Ide járúl az is, hogy e korona készítőjének kezdő művésznak kellett lennie; mert az azon

korú byzanti zománczot nem birta egész tisztaságában előállítani. Az is kétségtelen, hogy sz. István összeköttetésben állott a casinói monostorral; mert a pannonhegyi szerzetnek, 1001. évben kelt adománylevelében, oly szabadságot adott, milyennel birt a casinóhegyi monostor, melynek sz. István utóbb aranykeresztet ajándékozott oly kéréssel: küldene hozzá néhány szerzetest, az általa újdön alapított monostor szervezésére. ¹⁾

A magyar koronának alsó görög része byzanti mű a XI. század második feléből, ezt, mint tudjuk, Dukasz Mihály (1071—1078) byzanti császár küldé I. Gyéza (1074—1077.) magyar királynak háladatosságból, hogy hadi foglyait váltságdíj nélkül szabadon bocsátá. E görög nyílt koronának fölirata megnevezi mind az ajándékozó byzanti császárt, mind az azt elfogadó magyar királyt. Innen van, hogy e byzanti nyílt koronát részletesen szokták leírni ²⁾; de a latin korona eredetét még senki sem derítette föl.

Arról nem igen szólnak az írók, hogy a latin és görög két főrészből álló magyar királyi koronának két példánya létezik. Erzsébet Albert (1437—1439) király özvegye, mint tudjuk, fiát a kisded Lászlót 1440. évben III. Fridrik (1439—1493) császár gyámságára bizta, kinél a magyar királyi koronát is letette. És így Fridriknél nem a magyar királyi korona, hanem Erzsébet házi koronája volt elzálogítva.

Hunyadi Mátyás (1458—1490) király és III. Fridrik császár 1463. évben béke szerződésre léptek, melyben ki volt kötve, hogy Fridrik császár az Erzsébet királyné által nála letett magyar királyi koronát és Sopron várost köteles visszaadni. A békekötés végrehajtására kinevezett követek megindultak Bécs-Ujhelyre (Neostadium), hova 3000. lovast vittek magokkal, hogy a koronát ünnepileg és bizton haza hozzassák; de Fridrik csak a váradi püspököt Vitéz Jánost, utóbb esztergami érseket bocsátá a várba 200. lovassal, a többiek kénytelenek voltak Sopronba menni s ott várni be a korona átadását. Vitéz a magyar királyi korona átvételéhez akart

¹⁾ Pertz, Script. VII. Chron. Mont. Casinensis. pag. 674.

²⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Comission. August. 1857. II. Jahrgang. Nro. 8. 201—211.

fogni, mely majd 24. évig volt Fridrik birtokában ; de Fridrik más a valóságoshoz hasonló koronát készíttetett miként állítá azért, hogy ha az egyiket el találnák lopni, maradjon meg a másik. Vitéz a valóságos koronát nem ismerte s az egymáshoz hasonló két korona között választani nem mert, hanem, hogy Fridrik meg ne csalja, az öreg Palóczy Lászlót hivatá el Sopronból, az átveendő korona megvizsgálására, ki mivel gyakran volt alkalma a koronát látni bátyjánál György esztergami érseknél, azt a hátulsó részén befoglalt zafir, alig észrevehető repedéséről ismerte föl. Tehát nincs okunk kétségbe vonni, hogy a magyar királyi korona két példányban létezik.

A magyar királyi koronától különbözött a magyar királyné koronája. Már sz. István nejének Gizelának volt drága kövekkel ékes arany koronája, melyet II. Endre király akkor vett el a veszprémi templomból, hol őrizteték, mikor kereszt-hadjáratra készült.

Koronát vagy koronkát a magyar nemes hölgyek is viseltek. Erzsébet Robert Károly (1309—1342) király özvegye, I. Lajos anyja, 1343. évben érkezett Rómába, honnan harmadnap múlva Nápolyba indult el fiához Endre királyhoz. Nápolyba menetelét egy névtelen szemtanú így beszéli el : A királyné (Erzsébet) négy lovas hintón jött Nápolyba, ötven arany sarkantyús lovas kíséretében, a hintón nyolcz grófnő ült vele szemközt, utána más hintóban nemes nők ültek, magyar fátyollal és szín arany koronákkal (coronette) ékesítve. A királyné jobbján négy úja félig le volt vágva. ¹⁾

Pótlék.

1861. jun. 20. Markovics hozott Nyitra-Ivánkán talált 2. aranylapot :

1. Álló nő ábrázoltatik mellén keresztbe tett kezekkel, oldalain két zöld fa, következő fölirattal : *HTAPI—NOCH*.

2. Gömbölyű, fölirata ez :

Ⓐ *ANAPEAC*.

Mutató, közép és kis ujj emelésével, görög áldás.

¹⁾ Muratorii, *Antiquitates Italicae medii aevi*. Mediolani, 1740. fol. Tom. III. col. 316—318.

V.

MAGYARORSZÁGBAN TALÁLT

KŐ- és BRONZKORI

R É G I S É G E K.

KÖZLI

Id. KUBÍNYI FERENCZ,

M. AKAD. T. TAG.

MAGYARORSZÁGBAN TALÁLT
kő- és bronzkori
R É G I S É G E K .

Közli
Id. KUBÍNYI FERENCZ.
M. Akad. t. tag.

A régiség-búvárok a hajdankori, vagy is igazabban mondvá a pogány régiségekre nézve három korszakot állítotak fel: a kő, bronz és vas korszakot.

1. *A kő kor*, melyben a fegyverek és egyéb eszközök kőből, fából és csontokból készültek, és az érczeket vagy épen nem, vagy igen felületesen ismerték. Ez kétségen kívül a legrégebb korszak, az éjszak és dél-amerikai, úgy szinte afrikai őslakosok jelenleg is kő szekerczéket, lándzsákat és nyilakat használnak. Igen természetes, hogy az efféle fegyverek, valamint kések és egyéb tárgyak különböző helyeken különféle kőből leginkább a helyben találtatóból készültek. Így p. o. Dániában az efféle tárgyak készíttetésére a kova-kő fordítottatott. Későbbi korszakban, midőn éjszakon a kőből készült sírkamarák (Stein Grabkamern) divatban voltak, igen gyéren jöttek használatba az érczek is; ilyenén sírkamarákban ritkán fordulnak elő bronzból vagy aranyból készült tárgyak, ezüst vagy vasfélék azonban soha sem találtatnak.

2. *A bronz korszakban* a fegyverek és egyéb eszközök rézből vagy bronzból készültek, még ekkor az emberek vasat és ezüstöt nem ismertek, vagy ha ismertek is, ezen érczek olvasztásához és használatához nem értettek. Nem csak éjszakon, de a déli tartományokban is azon tapasztalatra jöttek, hogy azon ércz, melyről először tétetik említés, és a mely legelőször használtatott, réz volt, későbbben ónnal kevertetett,

mely keverék bronznak nevezetett, a vassal sokkal később ismerkedtek meg az emberek, melynek egyik oka onnan magyarázható, hogy a réz a természetben oly állapotban fordul elő t. i. termék állapotban, melyre mint érczre könnyen ismerhettek, holott a vas termék állapotban nem találtatik, kivéven a meteor vasat, melyet a régiek szinte nem ismertek; másik oka, hogy a réz könnyebben olvasztható mint a vas, melynek olvasztásához nagyobb fokú meleg kívántatik, melyet előteremteni nem tudtak. Ezen korszakba sorozandók a köhalommal betakart sírok; ez volt szoros értelemben a holt tetemek megégetésének korszaka is, midőn az összeégetett testek hamvvedrekbe vagy köládákba tétettek. Az efféle hamvvedrekben gyakran bronzból készült tők vagy kis kések találatnak; ezen korszakhoz tartoznak az oly gyakran előforduló celtek vagy is bronz vésők, aranyból és electrumból készült tárgyak is fordulnak elő, de még nem volt eset, hogy ezüstből készült tárgy találatottna volna; valamint arra sincsen eset, hogy valamely tárgyon, mely a bronz korszakhoz tartozik, írás fedeztetett volna fel.

3. A harmadik és a pogány régiségekre nézve az utolsó a *vas korszak*, midőn t. i. a rézből és bronzból készült tárgyak helyébe a vasból készültek léptek. Ide tartoznak különféle fegyverek és más eszközök. Ezen korszakban a bronzból készült tárgyak is használtattak, mindazonáltal más alakban, ilyenek voltak a bronz ékszerek, markolatok, kanalak stb., de más czifraságokkal ellátva. — Némely régiségek egy átmeneti korszakra mutatnak, midőn a vas becésebb volt a réznél, így p. o. a szekercze rézből készült, az éle azonban vasból, így szinte a rézből készült gyilok élei vasból valának abba illesztve. — A sírkamarákban és sírhalmokban ezen korszakban már fa is fordul elő. A holt testeket olykor megégették, olykor a nélkül, hogy azokat megégették volna, eltemették; gyakran székbe helyezve, vagy lovastól egy sírba temetve. Ekkor már az ezüstöt és az üveg edényeket használták.

Egyes régiségek és azoknak korszakai meghatározására nézve útmutatásul szolgálnak még az egyes régiségeken előforduló vonások és czifrák.

A kő korszakból levő régiségeken csekély cifrák többnyire egyes vonások, a sírkamarákon vagy sziklákon egyes bevésések fordulnak elő, melyek egyedül durva körrajzoknak tekinthetők, ezek sokban hasonlítanak a vad népek képbe-tüihez. (Hieroglyph).

A bronz korszakban a cifrák kifejlődtebbek és tökéletesebbek. A hullám, a gyűrű vagy karika, egyszerű csiga és kettős csiga alakúak. Az egyszerű csiga alakúak alkalmazsint a gyűrű vagy karika idomú cifrákból származtak, a kettős csiga alakúak pedig az átmenetet képezik.

Az utolsó vagy is vas korszakban a kígyó és sárkány alakú cifrák fordulnak elő. — Számos run kövek (Runensteine) kígyókkal ékesítvék, melyekben gyakran írás is foglaltatik. A kígyó és sárkány alakú cifrák, arany, ezüst és más érczekből készült ékszereken is fordulnak elő, melyek ezen korszakba sorozandók. A legutolsó pogány és az első keresztény korszakban a kígyók többnyire sárkányokkal és más ábrándos állatokkal váltattak fel, és legrégibb épületeink ilyenén cifrákkal ékesítvék, melyek Európának nagy részén használatban voltak, mígnem azokat a nemesebb góth izlés ki nem szorította.

A korszakoknak ekkénti felállítása azonban nem tökéletes, igen bajos levén a korszakok közti végvonalat bizony kijelelni. A régiségbúvárok magok is átlátják, hogy ezek még sok tekintetben igen tökéletlenek, és hogy nem mindenütt alkalmazhatók, csak tájékozásul szolgálhatnak, kivált hazánkban. A két első korszakhoz tartozó régiségek hazánkban eddigi tapasztalatok nyomán, más körülmények között fordulnak elő. Alkalmasint a nálunk talált régiségek meghatározására nézve más rend és kulcs lesz kijelelendő. De ettől még távol vagyunk adatok hiánya miatt; az adatok oly csekélyek, hogy új rend felállításáról jelenleg szó nem lehet. Hogy e tekintetben czélt érhessünk, egyes lelhelyek, egyes régiségek nem elegendők, mentől több lelhelyek kikeresendők, a legnagyobb pontossággal felásandók, összeállítandók és leírandók. Vajha többen követnék igen tisztelt tagtársunk Érdy János úr példáját, őt illeti a dicsőség, mert ő volt az első, ki a haj-

dankori régiségeknek ásatását tudományosan kezdette meg, és számos ásatásokat be is fejezett.

1821-dik év óta a Magyarországon talált hajdankori régiségek gyűjtésével foglalkozván, e tekintetben jeles gyűjteményt állítottam össze, erre leginkább a kis-terennei Hársas-hegy szolgáltatott alkalmat. Nem csak a Hársason, de más helyeken is számos ásatásokat tettem. Egykori bronz gyűjteményemnek romjai a M. N. Múzeum régiséggyűjteményében láthatók, azok között a Hársas-hegyen felfedezett régiségeknek is egy csekély része.

Az általam részint régibb időben, részint az utóbbi két évben, és a m. é. (1860) jun. havában végrehajtott kutatások és ásatások eredményéről lesz szerencsém értekezni. Három helyre bátorodom a tisztelt Akadémia figyelmét felkérni: a kis-terennei Hársas vagyis Arany-, a lapujtói Póka és a gombai Várhegyre.

A mi a *kis-terennei Hársas-hegy* és az ott általam felfedezett régiségeket illeti.

Kis-Terenne helység a palóczok egyik nevezetes lakhelye, Nógrád megyében fekszik a Pásztó felé vezető országúttól keleti irányban a Zagyva és Tarján kártékony patakok mentében. A falun végig menve dorogi pusztá felé keleti irányban, az úttól balra emelkedik a Hársas, mely egy külön álló, jelenleg kivált éjszaki oldalán elárkosodott hegy. A Hársast kelet felől félholdként hegyek övedzik körül, melyeket egy keskeny völgy választ el. A Hársas éjszaki oldala felől tágas völgy terül el, melyen az azon keresztül kígyódzó **Kazár** pataka szemünk láttára időről időre homokos iszapot tesz le és iszapolásai által egy új árvízi képződményt idéz elő.

Földtani tekintetben véve a Hársas a geológus nézve igen nevezetes pont. Felső területén régibb alluvialis iszapos agyag találatik, melyben édes vízi kagylókat már 1833-dik évben fedeztem fel, és alkalmat nyújtottam egy földtani adat felfedezésére, melyről igen tisztelt tagtársunk Szabó József úr közelebb múlt szeptember hóban, a hely színére velem kimenvén, minekutána maga is a Hársas hegy területén édes vízi **kagylókat**, úgynevezett uniokat, talált, tökéletesen meggyőződött, mely adatot a mint tudva van, a közelebb múlt nagy

gyűlésen tartott jeles értekezésében fel is használta. A Hársas az alluvialis iszapos agyag alatt puha homok követ tartalmaz, melyben szilárdabb minéműségű homokkő vékonyabb vastagabb, olykor több láb vastagságú vízirányos erekben vonúl keresztül, az egész hegy az azt környező hegyekkel együtt illetén homokkőből áll. Az efféle homokkövet a palóczok Apoka-kőnek nevezték el. Az Apoka Nógrád és Gömör megyékben a palócz földön több □ mértföldre terjedő hatalmas képletet képez. A Hársas-hegy ezen sajátos képletnek egyik végfoka, melyen az érintett kagylókön kívül osztrigák is előfordulnak nagy mennyiségben; szerencsés voltam Szabó József úr társaságában egy balanust is találni. Minthogy az Apoka a palóczok lakta területen fordul elő, szabadjon azt a palóczok emlékezetére palócz képletnek neveznem. A kagylók nem csak a Hársas felső területén, hanem a régiségek között is előfordulnak. Hasonló kagylók (unio) a régiségek között más helyeken is találtatnak. Ezekhez hasonló kagylókat a szobi vaspálya mentiben, attól jobbra az ottani dombok oldalában levő sírgödrökben is igen tisztelt tagtársunk Érdy János úr társaságában találtam, találtunk ilyeneket Kovács Gyula úrral a hegyaljai egyik földtani kirándulásunk alkalmával Alsó-Dobszán a Hernád partján Abauj megyében az ottani régiségek között.

A Hársason mintegy 50 év előtt, a helybeli lakosok előadása szerint lábas erdő díszlett, minthogy pedig rajta számos hársfa taláztatott, Hársasnak; későbbben az ott előforduló arany eszközökről, kivált arany sodronyokról, aranyhegynek neveztetett el, e két név mostanig is fennáll. Sokszori és több évi fáradozásaim és nyomozásaim után sem jöhettek arra, hogy a helybeli lakosok mi módon és mikor jöttek legyen az ott található arany és egyéb régiségek nyomába? Annyi bizonyos, hogy első években, midőn a helybeli lakosok a hegy felsíkját, és némely helyen annak oldalait szántóföldeknek kezdték használni, régiségekre nem akadtak, csupán későbbben, mintegy 41 év előtt jöttek némelyeknek nyomába; eleinte az arany sodronyt a helybeli palócz legények kalapjaikra tekergették, de az éles szemű Izrael népnek házaló fiai, a kalap mellett csillámló sodronyt csak

hamar aranynak ismervén fel, az illető tulajdonosokat eleinte egy pár itcze borral, későbbben néhány forinttal kielégítették, de ezen nyereszkesedés megakadályoztatott legalább egy időre az által, hogy a helybeli földes uraság és annak gazdatisztjei, az aranynak belértéke szerint elégitették ki olykor az illetőket, én pedig gyakran túlságos áron csak azért vettem meg az arany ékszereket, bronzokat, agyag edényeket, olykor érdektelen töredékeket, hogy ösztönt gerjeszsek a további keresésre, és azokat megmentsem a tudomány számára, a mint hogy sok tárgyakat meg is mentettem. Az első bronz boglárt, mely birtokomba került 39 év előtt, egy palócz legény szűrén vettem észre, mely időtől több arany és réz boglárók, fegyverek, edények, réz gyűrűk jutottak birtokomba, melyekből néhai tagtársunk Jankovich Miklós úrnak több példányokkal kedveskedvén, azok a híres Jankovichféle gyűjteménnyel a M. N. Múzeumba kerültek, melyekről a Tudományos Gyűjtemény 1828. évi első kötetében egy értekezést bocsátott közre. Az általam összegyűjtött leginkább a Hársason, Nógrádnak és több megyének területein talált régiségek 1832-dik évben a híres régiségbúvár és valódi szakértő néhai Fehérváry Gábor barátomnak figyelmét annyira magokra vonták, hogy ugyanazon évben társaságomban a Hársast megvizsgálván, érdemesnek tartotta velem egy társaságba és egyesületre lépni, és az általam megkezdett és több ízben folytatott régiségek kikeresését és kiásátását nagyobb költséggel és figyelemmel vinni. Fehérváryval kezét fogva, költséget és fáradságot nem kimélve, még azon évben u. m. 1832-ben nagyobb mértékben fogtam hozzá az ásátásokhoz mindenkor tulajdon felügyeletem alatt, minekutánna pedig tulajdon tapasztalataim nyomán, a régiségek csupán a televény földben, vagy az esőviz által a vízmosások mélységeibe levitt iszapban a hegynek éjszaki és déli oldalaiiban szanaszét elszórva, vagy a víz által az érintett helyekre lehordva, legfeljebb három láb mélységnyire (kivéven az iszapos helyeket, a hol gyakran két sőt hárommannyi mélységnyire is kénytelen voltam ásatni) a szerint nem bizonyos nem is eredeti helyen, hanem több helyeken fordultak elő, mélyebben pedig t. i. az anyahomok földben vagyis eleven földben azoknak nyomára soha se jöt-

tem: ezeknél fogva a Hársas éjszaki oldalának nagy részét alúlról felfelé, folytatván a munkát, 3 lábnyi mélységre felásattam nevezetes eredménynyel, több száz bronz és edény kerülvén napfényre, a bronzoknak egy részét Fehérvár átvette, melyek itt Pesten egykori híres gyűjteményében felállítva is voltak.

Ásatásaim eredményéről a Sas című folyóiratnak 1833-dik évi XIV. kötetében egy értekezést bocsátottam közre 6 táblázattal, melyeken a régiségek hü ábrái láthatók.

Az általam gyűjtött és kiásatott régiségeket XXIV. táblázatra rajzoltam le, a tárgyakat a természet után hűn igyekeztem lerajzolni és színezní, van szerencsém azokat ez úttal bemutatni.

Az egyes régiségek leírásának felolvasásával nem kívánom a tisztelt Akademiát terhelni.

Értekezésemnek csupán azon részét olvasom fel, mely a lelhelyek leírására és a főbb tárgyakra vonatkozik, végtére értekezésemet a talált régiségek feletti nézeteim és véleményem előadásával fejezendem be.

Kis-Terennén a Hársashegy éjszaknyugoti oldalában és más helyeken felfedezett régiségek leírása :

I. Táblázat.

1. Tekercs, rézből, a rajta levő rézbura (patina) fekete színű, behajtott végű, a tekercsek szegletesek, pontokkal és parallel vonalokkal ékesítvék, a tekercs vége gömbölyű, a tekercsek egy közép pontból sűrűen egymást érve laposan terjednek el, az egész eszközt a középpontból kifelé álló kúp alakú gomb ékesíti; átmérője 6 hüvelyk 4'', a tűzpróbát tökéletesen kiállván, előbbeni ruganyosságát megtartotta, az efféle tekercsek többnyire párosan fordulnak elő, alkalmasint vértokról valók, vagy pedig párosan találtatván a mell oltalmául használtattak. Lelhelye Kis-Terenne Hársashegy.

II. Táblázat.

2. Még eddig ismeretlen, rézből készült körkörös ékeség párhuzamos, kissé domború vonalokkal ékesítve, középett egymás mellett fekvő négy küllös kerék látszik, ezen ékessé-

gek párosan találtnak; a kör körátmérője 6 hüvelyk hosszú, öntvény. Lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

3. Domborúan kifelé nyúló párhuzamos vonalokkal ékesített körkörös ékesség, közepe táján a párhuzamos vonalok egy kifelé álló kúp alakú csúcsba végződnek, átmérője 5 hüvelyk és 4''' hosszú, tűz által igen megrongáltatott, eme eszköz szinte párosan találtatott; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

III. Táblázat.

4. Az előbbenihez hasonló réz öntvény, közepe táján tekervényes, az egész domború alakú, a rajta levő párhuzamos vonalok és pontok kiállók, felső részén egy négy küllős kerék látható; ezen eszköz patinája fekete, átmérője 5 hüvelyk és 4''' hosszú; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

5. Réz véső a tűzben sokat szenvedett, felső része egészen hibázik, 3 hüvelyk hosszú.

6. Hasonló az 1 szám alattihoz, de nagyságára nézve sokkal kisebb tekercs — 9 hajlással — átmérője 3 hüvelyk és 4''' hosszú, középett egy csúcs alaku gomb ékesíti, a tűzben sokat szenvedett, előbbeni zöld patinája feketévé változott; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

7. Kő szekercze félig kilyukasztva, a lyuk közepén egy kúp alakú csúcs látható, lelhelye Szenna, Nógrád megyebeli helység, trachyt-féle kőből.

8. Taréj nélküli régi sarkantyúhoz hasonló két ágától hegyesre elnyúló réz eszköz; lelhelye Szenna, Nógrád megyebeli Helység.

9. Töcsér alakú réz eszköz keresztül lyukasztva; találtatott K.-Terennén Hársashegy oldalában.

IV. Táblázat.

10. Markolatával 2 láb hosszú réz kard, közepe két felül domború, hegye törött, a markolat párhuzamos vonalokkal ékesítve, a markolat vége kivölgyelt, közepén köröskörül gomb látható, mely körül vagy össze szőtt hármaskercsek, karikák, vagy hullámszott ékesítések szemlélhetők; a kard, ha markolatjára állittatik, egyenesen megáll; a markolattól a kar-

don két felül majdnem végig közepe felé elnyúló párhuzamos vonalok látszanak. Találtatott Herencsényben, Nógrád megyében.

11. Különös nagyságú és szépségű csat rézből, előbbeni zöld patináját meglehetősen tartotta meg, 11 hüvelyk hosszúságú, egy nagy és 6 kisebb tekercscsel ellátott, a nagy tekercs 15 hajlatú, átmérője 4 hüvelyk 3''' hosszú, a kisebb tekercsek 7 hajlatúak; ezek a nagy tekercsen alul hármásával jobbra balra terjednek el, átmérőjük 1 hüvelyk 5'', a két középső tekercs 1 hüvelyk és 6''' kiterjedésű, a nagy tekercs hajlatai domborúan felfelé állanak, a csat derekán egy peczek nyúlik el, mely a csat végén egy öt hajlatú tekercset képez, annak vége, mely a csat alsó részét tartotta, hibázik. Lelhelye K.-Terenne, Hársashegy.

12. Két láb egy hüvelyk és 1''' hosszú réz lándzsa — közepe domború, vastagabb részén, melybe a nyíl illesztetett 6 vonallal ékesített. Találtatott K.-Terennén Hársashegy oldalában.

V. Táblázat.

13. Réz fokos, szegletes és domborúan kiálló párhuzamos vonalokkal ellátva; foka fél kört képez, hossza 9 hüvelyk. Lelhelye Solt, Pest megyében.

14. Rézből készült fűző tő 2 hüvelyk és 4''' hosszú, hegye eltörött.

15. Rézből készült kezek, domború sima, közepett kúp alakú gombbal ellátott boglár; átmérője 4 hüvelyk, belül a gomb irányában egy fül szemlélhető.

16. Szinte rézből készült boglár, mindenben az előbbenihez hasonló; átmérője 3 hüvelyk 2'''.

17. Görbe kés alakú, rézből készült eszköz, végéből egy darab hibázik.

18. Szinte görbe kés formájú, az előbbeninél nagyobb, rézből készült éles eszköz.

19. Szinte görbe kés alakú, rézből készült, vastagabb végén kiálló csúcscsal és szegletre kiálló párhuzamos vonallal ellátott éles eszköz.

20. Réz gyilok markolat nélkül, 7 hüvelyk hosszú. —

A 14, 15, 16, 17, 18, 19 és 20-ik szám alatti régiségek K.-Terenne-nél találtak a Hársashegy éjszak-nyugoti oldalában.

VI. Táblázat.

21. Huszonöt hajlatú réz tekercs, a tekercsek belül sí-
mák, kívül szegletesek, a tekercs mind a két végén befelé álló
6 hajlatú, egy hüvelyk 5''' átméretű tekercsből áll; hossza az
egész eszköznek egy láb. Madacska Nógrád megyében talál-
tatott.

22. Négy szalag alakú hajlatból álló 9 hüvelyk 1''' hosz-
szú tekercs, a két végső pántlika vékonyan nyúlik kifelé, és
2 gömbölyű 6 hajlatú tekercsbe végződik, — a pántlikák be-
lül símák, kívülről közepett szegletes alakúak, a tekercs dereka
4 hüvelyk 1''' hosszú, a két végső tekercs átmérője $1\frac{1}{2}$ hü-
velyknyi; találtak egy ehhez hasonló tekercscsel (mely álta-
lam Fehérvár Gábornak ajándékozott) egy nagy cserép
edényben a Duna partján Szent-Endrén több réz régiségekkel.

23. Három hüvelyk és 6''' hosszú vékony réz sodrony-
ból készült tekercs, mind a két végén kiálló 3 hajlatú tekercs
látható. Ilyenek nagy számmal találtak, hasonlítanak az
efféle tekercsek mind formájukra, mind a sodrony vastagsá-
gára nézve, a Hársas vagy is arany-hegy éjszaki oldalában
gyakran előforduló arany sodronyhoz; lelhelye K.-Terenne
Hársashegy.

24. Huszonkét hajlatú, egy láb hosszú réz tekercs, a te-
kercsek átmérője 3 hüvelyk 3''' kiterjedésű, a tekercsek be-
lül símák, kívülről szegletesek, két végén levők pettyek-
kel és vonalokkal ékesítvék, az egyik vége gömbölyű ki-
völgyelt vastag sodrony alakú; találtak Madacska helység
határában Nógrád megyében.

VII. Táblázat.

25. Réz csat, szélesebb vége 16 hajlatú tekercsből áll,
melyek domborúan felfelé emelkednek, 5 hüvelyk hosszú; lel-
helye Madacska, Nógrád megyebeli helység.

26. Réz gyilok, 8 hüvelyk hosszú, markolat nélkül, ez a
tűz által sokat szenvedett, színét egészen megváltoztatta. —
Lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

27. Borsó nagyságú fejjel ellátott hegyes tö 4 hüvelyk 6''' hosszú rézből. Lelhelye szinte K.-Terenne Hársashegy.

28 a) Négy hüvelyk 6''' hosszú

28 b) vasból készült, közepén egy gömbölyű gombbal, és ettől jobbra és balra elágáló keresztül lyukasztott, lapos medenczével ellátott peczek nélküli csat, — K.-Terennén az úgynevezett Rákóczyhegy oldalában találtatott. Ezen régiség nem tartozik a bronz korszakhoz.

29. Párhuzamos vonásokkal ékesített, felül domború, belül kivölgyelt réz karika, két vége derekánál sokkal vékonyabb, egymásfelé hajlik, de egymástól $\frac{1}{2}$ hüvelyk távolságra esik. Találtatott K.-Terennén, Hársashegy oldalában.

30. Két helyen átlukasztott, vékony lemezű, rézből készült domború boglár; ilyenek nagy számmal találatnak ruha vagy lószerszám ékességül szolgálhattak, átmérője egy hüvelyk; lelhelye K.-Terenne, Hársashegy.

31. Rézből készült, lapos, négy szegletű nyellel ellátott, végén félhold formára kivésett eszköz. Találtatott Pilinben, Nógrád megyében.

32. Két oldalán domború, közepén átlukasztott kerek karika, agyagból, barna színű; találatott Pilin helység határában fekvő várhegy tetején, Nógrád megyében.

33. Két hüvelyk átmérőjű, alúl síma, felül párhuzamos vonalokkal ellátott lapos karika agyagból, sötét hamu-színű, egyik vége fekete; ilyenek nagy mennyiségben találatnak K.-Terennén a Hársashegyen.

VIII. Táblázat.

34 a) Rézből készült orsó formájú eszköz, 11 hüvelyk és 6''' hosszú, találatott egy cserép edényben több régiségekkel Sz. Endrén, Pest megyében a Duna partján.

35 a) Szinte rézből készült orsó alakú eszköz, alúl egy domború 3 hüvelyknyi és 4''' átmérőjű boglárral ellátva, melyből egy hegyesen végződő nyelv nyúlik felfelé, ennek a hajlásig terjedő magassága 11 hüvelyk 4''' , az efféle eszközök többnyire párosan találatnak; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

26. Rézlemezről készült, gömbölyű alakú, a tűz által

igen megsértett csésze, átmérője 5 hüvelyk; találtatott Madascán, Nógrád megyében.

37. Alúl majd 3, felül $1\frac{1}{2}$ hüvelyk széles, alúlról felfelé keskenyedő négyszegletű csúcán kivölgyelt, ezen alúl egy hüvelyk és 1 vonal távolságnyra átlukasztott csonka kúp, előbbeni színe, mely fekete volt, megváltozott; jelenleg sárga barna színű, magassága 4 hüvelyk $4'''$, lelhelye K.-Terenne a Hársashegy.

IX. Táblázat.

38. Réz véső, a most használatban levő vas vésőhöz hasonló, 3 hüvelyk és $4'''$ hosszú; lelhelye K.-Terenne, Hársashegy.

39. Lándzsa-csúcs 4 hüvelyk $4'''$ hosszú, rézből; találtatott K.-Terennén a Hársashegy oldalán.

40. Réz fokos, görbén befelé terjedő része lófejet ábrázol, a sárvízi csatorna ásása alkalmával találtatott Fehér megyében.

41. Réz véső, a 38-ik szám alattihoz hasonló, kivévén hogy az éle szélesebb kiterjedésű, felső végéből egy darab hiányzik, hossza 3 hüvelyk és $4'''$, lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

42. Harczvéső egészen réz, fül nélkül, egyik nyílása körkörös, másik vége laposan elterjedő élű, hossza 3 hüvelyk és $6'''$, találtatott a Hársashegyen.

43. Réz véső, felső része hiányzik, egykor az azon volt nyel reá volt illesztve, hossza 4. hüvelyk és $4'''$, lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

44. Harczvéső rézből, füllel ellátva, 3 hüvelyk hosszú; lelhelye Felső-Kubín Árva megyében.

X. Táblázat.

45. Alúl öblös cserép edény, a nagy tűzben színe megváltozott, azelőtt fekete volt, jelenleg téglavörös színű, magassága 2 hüvelyk; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

46. Alól három csúcscsal ellátott kiálló fülű, elől felső részén igen megrongált fekete színű 2 hüvelyk magas agyag edény; találtatott K.-Terennén Hársashegyen.

47. Véső alakú réz eszköz, vastagabb vége egyenesre vágva, 2 hüvelyk és 1''' hosszú, lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

48. Alúl öblös, szája felé keskenyebb egy fülű 1½ hüvelyk magas, szép fényű sötétbarna színű agyagból készült edényke, begréhez hasonló; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

49. Réz eszköz, két ágú, egyik ágából nagy darab hibázik, dereka átlukasztott.

50. Szinte két ágú réz eszköz, szinte átlukasztva; mind a kettő u. m. a 49-ik. és 50-ik. szám alatti régiség Andrásfálván Liptó megyében találtatott.

XI. Táblázat.

51. Felső és alsó részből álló edény, külső alakjára nézve hamvvederhez hasonló; fekete színű, alúlról felfelé szélesbülő kerek gömbölyű szélű, alsó részének átmérője 5½ hüvelyk hosszú dereka lefelé terjedő párhuzamos vonalokkal felső szélén, alól pedig egy szalaggal ellátott; felső része, mely 2 hüvelyk magas fűdő gyanánt szolgált, tálhoz hasonló, alúl egy hüvelyk szélességnyire kivölgyelt felfelé keskenyebb, felül által lyukasztott, az egész edény a rajta fekvő fedővel együtt, kevés hiával 6 hüvelyk magas; lelhelye Iklad Pest megyebeli helység.

52. Fenekén tojás kerekességű, felfelé szélesbülő és kiálló oldalú egy fülű, a füllel szembe kiálló csúcsú, a két végén szegletbe végződő ½ hüvelyk vastag agyagból készült tál, — barnás veres téglá színű, egyik vége hibázik; lelhelye Hársashegy.

53. Alúl keskeny, derekán öblös, felül legszélesebb kiterjedésű, felső szélein egyes csúcsokkal ellátott kerek, legfelül 5 hüvelyk hosszú átmérőjű egy fülű síma barna téglaveres színű agyag edény; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

XII. Táblázat.

54. Alúl idomtalan öblösségű, felül keskenyebb, derékban fül helyet által lyukasztott, agyagból készült sötétbarna színű edény 2½ hüvelyk magassága.

55. Alúl öblös, felül keskenyebb, szembetűnőleg kifelé

álló füllel ellátott 2 hüvelyk magasságú világos téglaveres színű edény.

58. Alúl keskeny, felül öblös, legfelől behajtott szélű 3 hüvelyk magas barna fekete színű agyag edény.

57. Dereka táján öblös, lefelé nyúló, kivölgyelt szalagokkal ellátott, szája felé keskenyebb, fül nélküli, világos téglaveres színű agyag edény.

58. Alúl öblös, három kiálló csúcscsal ellátott, derekán keskenyebb, fül nélküli, felül egy helyen kicsorbitott fekete színű, szinte agyagból készült edény, magassága 3 hüvelyk.

59. Alúl öblös, egy kissé kivölgyelt, lefelé terjedő szalagokkal ellátott setétbarna színű agyag edény, $2\frac{1}{2}$ hüvelyk magas, felső széle hibázik.

Az 54, 55, 56, 57, 58 és 59-ik szám alatti edények lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

XIII. Táblázat.

60. Agyagból készült, alúl öblös, fül nélküli, alsó részén három csúcscsal ellátott, felül több helyeken kicsorbitott és két helyen elrepedt, derekán petytyekkel ékesített 4 hüvelyk magas, fekete színű edény.

61. Az előbbenihez hasonló, alúl öblös sima, fül nélküli, derekán bevölgyelt, petytyekkel több helyen ellátott, fekete agyag edény, magassága kevés hiával 4 hüvelyk, felül kicsorbitott.

62. Négy hüvelyk magas, fül nélküli öblös derekú, magas talpazatú, derekán lefelé nyúló párhuzamos vonalokkal és csúcsokkal ellátott fekete színű agyagból készült, füle végétől felfelé keskenyebb alakú edény.

63. Világos barna színű, fül nélküli, alúl öblös, közepén keskenyebb, majd 4 hüvelyk magas agyag edény.

64. Négy hüvelyk magas, setét téglaveres és fekete színű, fül nélküli, derekán szalag alakú lefelé nyúló, kivölgyelésekkel körül ékesített agyag edény.

65. Alúl öblös, felfelé keskenyebb, felső részén igen megcsontított setét barna színű agyag edény, magassága 3 hüvelyk 4^{'''}.

A 60, 61, 62, 63 és 65-ik szám alatti edények K.-Terenén a Hársashegy oldalában találtatott.

XIV. Táblázat.

66. Alúl keskeny, derekán öblös, felül legszélesebb kiterjedésű, felső részein csúcsokkal ellátott egy fülű agyag begre, természeti nagyságban.

67. Nyúlánk alakú, szájánál keskeny nyakú, egy fülű, római amphorához hasonló agyag edény, szinte természeti nagyságban.

XV. Táblázat.

68. Réz boglár széles végén két hold alakú lyukkal ellátva.

69. Szinte réz boglár, széles végén két vége befelé hajlitott.

70. Nyíl, rézből.

71. Valamivel keskenyebb az előbbeninél, szinte rézből.

72. Síma kissé domború réz boglár.

73. Nagy fejű réz szög.

74. Sokkal kisebb fejű szinte réz szög.

75. Mind a két végén hegyesre készített, közepén kissé domború réz eszköz.

76. Szög alakú réz eszköz.

77. Csúcs alakú gombbal és felette két ággal ellátott réz eszköz.

78. Síma réz boglár, ily félék nagy számmal fordulnak elő.

79. Ember csontok között talált arany boglár.

80. Csiga alakú réz boglár.

81. Harczvésző, úgy nevezett framea.

82. Két lyukkal ellátott réz boglár, síma egy kissé domború, ezek nagy számmal találtatnak, alkalmasint vagy ruhára vagy pedig ló szerszámra használtattak.

83. Alkalmasint fűző tű.

84. Szinte olyan; e két fűző tön a patina szépen teljes épségében maradván meg, kékes zöld színbe játszott.

85. Két élű gyilok vagy talán lándzsa, közepett egy kissé domború.

86. Réz szög, egyik végén behajtott.

87. Réz eszköz, egyik része négy szögletű, másik része pedig kerek.

88. Szarvas szarvnak keresztül lyukasztott vastagabb része, melybe egy másik vékonyabb szarvas szarvdarab által tűzve találattik.

89. Szarvas szarv, vastagabb része, vékonyabb része hegyesre van faragva.

90. Hegyesre faragott csont.

91. Szinte.

92. Simára faragott szegletes csont.

93. Szinte simára faragott gömbölyű, görbe, egy gombbal ellátott csont.

94. a) } Simára faragott alkalmasint szarvas csont, a vas-

94. b) } tagabb részén egy helyen, egy azzal keresztben pedig két helyen átlukasztva van.

95. Agyagból készült csésze.

96. Törökmogyoró nagyságú egy igen piczi füllel ellátott különös alakú fekete agyagból készült edényke.

97. Cserép edényke, párhuzamos vonalú csúcsokkal

98. Fél hüvelyknyi vastagságú, agyagból készült, keresztül lyukasztott karika, ilyenek a Hársason mindenütt nagy számmal találattak; némelyek simák, mások domború közepűek, nagyobb kisebb formájúak, olykor veres homokkőből készültek is, melyek gyakran [majd egy hüvelyknyi vastagságúak, némelyeknek általmérője $2\frac{1}{2}$ hüvelyknyit tesz.

99. Fekete agyagból készült edényke.

100. Különös alakú, négy lyukkal ellátott, domború, agyagból készült eszköz.

101. Egy, közepén domború, keresztül lyukasztott agyag karika.

102. Ugyanaz oldaláról tekintve.

103. Arany boglár, mely más réz boglárra ragasztva volt.

Ezen táblázaton lerajzolt tárgyak, kivéven a 88. 89. szám alattiakat, mind természeti nagyságúak; valamennyi a

kis-terennei Hársashegy éjszaknyugoti oldalában általam fedeztetett fel.

XVI. Táblázat.

104. Különös alakú, nagy füllel ellátott, alul öblös, több rendbeli csúcsokkal és párhuzamos vonalokkal ékesített fekete agyagból készült begre, természeti nagyságban.

105. Két kis füllel ellátott, felül szegletes, különös alakú, 5 hüvelyknyi magasságú $3\frac{1}{4}$ hüvelyknyi szélességű cserép edénytöredék.

106. Közepe táján öblös, egy füllel ellátott, felül keskenyebb és szegletes szép idomú cseréptöredék.

107. Felül lapos síma, elől domború tojás alakú trahit kő, mely vagy fegyverek, kések s egyéb eszközök köszörülésére, kifényesítésére, vagy talán gabonaneműek őrlésére használtatott, hossza 9 hüvelyk, szélessége 5, vastagsága pedig két hüvelyk kiterjedésű.

108. Külsőleg szögletes, belsőleg tojás kerekességű, fekete színű agyagból készült, természeti nagyságában előadott edénytöredék, mely hajóorrhoz hasonlít.

109. Szép idomú tálacska, derékon párhuzamos vonalokkal ellátva, mely mintegy 3 hüvelyknyi szélességű.

Ezen táblázat alatti régiségek K.-Terennén a Hársashegy éjszaknyugoti oldalában fedeztettek fel.

XVII. Táblázat.

110. Cserép begre, egy nagy s vékony füllel ellátva, fekete színű, közepe táján öblös alakú, csúcsokkal, derekán pedig párhuzamos kockákkal ékesítve.

111. Csiga alakú halaványveres agyagból készült cserép edény $3\frac{1}{2}$ hüvelyknyi magas, majd 5 hüvelyknyi széles.

112. Alul öblös, gömbölyű pontokkal és csúcsos levelekkel díszített, fekete színű cserép edény.

113. Két kis füllel ellátott szép alakú agyag edény.

114. Fekete színű agyagból készült négy csúccsal ellátott lapos tálacska.

115. Szinte fekete agyagból készült kanáltöredék.

Az ezen táblán előszámlált régiségek természeti nagy-

ságúak és a k.-terennei Hársashegy éjszaknyugoti oldalában általam ásattak ki.

XVIII. Táblázat.

116. Réz csákány azúr színbe játszó fekete patinával bevonva, egyes vonalokkal és pontokkal ékesítve, foka félhold alakú, a római csákányhoz hasonló.

117. Körkörös ékesség, setét vaskovany színű, az efféle régiségek többnyire párosan találatnak.

118. Három részből álló tekercs zöld patinával bevonva; az effélék számosan fordulnak elő.

XIX. Tábla.

119. Tücsér alakú eszköz, czín színű, ezek nagy számmal taláttak, nagyságukra nézve különbözök, felül igen öblös.

120. Szinte olyan, de kisebb, igen szép setét-zöld és különös fényességű patinával bevonva, oldalán keresztül lyukasztva.

121. Fejes szög, világos kékeszöld patinával bevonva.

122. Kúp alakú boglár, alkalmasint övrész, rézből; effélék nagy számmal taláttak egy cserép edényben Szent-Endrén a Duna partján.

123. Arany lemezzel bevont domború boglár; ezzel egy helyen két kisebb boglár fedeztetett fel, ezek gyűjteményemben taláttak, de a losonczy muszka pusztításkor elvesztek.

124. a) Szinte boglár, rézből.

124. b) Lapos, fényes, felül a patina setétzöld azúr színbe játszik, alul füllel ellátva.

125. Gyűrű alakú tekercs, egyik vége keskenyebb, zöld fekete patinával bevont rézből.

Az itt elősorolt régiségek u. m. 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124 a), 124 b) és 125-ik szám alattiak általam ásattak ki Nógrád megyében helyezettett K.-Terenne helység határában fekvő arany másképp Hársashegy éjszaki oldalán, Fehérváry Gábor gyűjteményében taláttak, valamint 122-dik szám alatti régiség is, jelenleg Pulszky Ferencz bronz gyűjteményében Londonban.

Ezen táblán foglalt régiségek valódi nagyságukban rajzoltattak le.

XX. Tábla.

126. Lándzsa csúcs, közepén táján domború.
127. Szinte lándzsa csúcs, közepén domború párhuzamos vonalokkal ellátva.
128. Ritka nagyságú tör, derékban ketté törve. Ezen három régiség természeti nagyságú.
129. Szinte bronz töresúcs, szélesebb végén három lyukkal ellátva, szinte természeti nagyságban lerajzolva.
130. Bronz eszköz, mely ha kiegyenesítettnek, egy nagy törhöz hasonlítana.

XXI. Táblázat.

131. Töcsér alakú bronzból készült eszköz, által lyukasztva.
 132. Boglár töredék.
 133. Sodrony tekercs, szinte rézből.
 134. Ujjra vagy övre való tekercs.
 135. Szinte olyan.
 136. Szinte olyan.
Különböző vastagságúak.
 137. Orsó alakú réz eszköz meg görbült alakban.
 138. Szög alakú réz eszköz a vastagabb végén behajtva.
 139. Majd nem egészen lapos réz boglár a végső szélein pontokkal ellátva.
 140. Csúcs alakú felül laposra elvágott bronz boglár.
 141. Három részből álló bronz tekercs.
 142. Fekete agyagból készült eszköz, két végén bevéssett, valljon mire használtatott?
 143. Tojás alakú, agyagból készült karika.
- Mind ezek természeti nagyságban rajzoltattak le, találtak pedig K.-Terennén a Hársashegy éjszaknyugoti oldalán.

XXII. Táblázat.

144. Harcz véső (Framea).

145. Párhuzamos vonalokkal ellátott, belül ki völgyelt réz karika.

146. Gömbölyű, végei felé vékonyodó, szinte réz karika.

147. Belül szegletes, kívül gömbölyű, majdnem egészen összeeső, végei felé vékonyodó réz karika.

148. Réz szög, melynek feje hiányzik.

149. Különös olló alakú réz eszköz, mind a két széle igen éles.

150. Nagy véső, rézből.

151. Vastag réz szög, felső végén behajtott.

152. Fél hold alakú, közepén általlyukasztott, alkalma sint csat derék, melynek peczke hiányzik.

153. Hasonló alakú, hanem sokkal nagyobb.

154. Töcsér, végig lyukasztva.

155. Rendkívüli csúcsú boglár.

156. Általlyukasztott réz eszköz.

157. Réz eszköz, melynek gombja szépen van idomítva, alkalmasint valaha hajtűnek használtatott.

158. Borsó nagyságú általlyukasztott gömbölyű réz golyó.

159. Réz eszköz.

160. Lencse alakú réz, általlyukasztva.

161. Réz boglár, keskeny végén keresztül fúrva.

162. Kissé domború réz boglár, két kis lyukkal ellátva.

163. Beretva alakú, közepe táján behajlott kés, vastagabb végén csúcscsal ellátva.

164. Görbe kés, vékony végén hegyes, vastagabb végén szinte csúcscsal ellátva.

165. Sarló alakú, szinte görbe kés, hasonló az előbbenihez.

166. Kis töcsér, általlyukasztva.

Ezen itt elő számlált bronz régiségeknek lelhelye K. Terenne a Hársashegy oldala, valamennyi természet nagyságú.

XXIII. Táblázat.

167. Alúl keskeny, felül széles, derekán csúcsokkal ellátott kis cserép edény.

168. Egy füllel ellátott, alúl öblös, idomtalan kis begre.

169. Alul öblös, párhuzamos benyomásokkal ellátott edénytöredék.

170. Alul idomtalan alakú cserép edény.

171. Közepe táján öblös edénytöredék.

172. Szép alakú, majdnem egészen ép, nagy fülű, öblös oldalán párhuzamos csúcsokkal ellátott begre.

173. Alul öblös, felfelé keskeny begretöredék.

174. Felül öblös, párhuzamos vonalokkal ellátott, általlyukasztott, agyagból készült töcsér.

175. Alul öblös, felfelé keskenyebb alakú cserép edénytöredék.

Valamennyi K.-Terennén találtatott; az ábrák természeti nagyságúak.

XXIV. Táblázat.

176. Agyagból készült, közepett csúcsos, két lyukkal ellátott, alkalmasint begre földő.

177. Szinte agyag karika, általlyukasztott, melynek közepe két felül csúcsba végződik.

178. Mintegy $1\frac{1}{2}$ hüvelyk vastagságú karika, közepe táján általlyukasztva.

179. Szinte karika.

180. Egy kökeménységű, tűz által kiégetett idomtalan golyóbis alakú gyúrott agyagtömeg, melynek átmérője 5 hüvelyknyi; ilyeneket többeket találtam, melyeket szétzúzván, azokban semmit sem találtam. Alkalmasint előre valának gyúrva, melyekből az itt felfedezett edények készültek; hanem tűzbe kerülván, abban megkeményedtek.

181. Laposdad alakú általlyukasztott golyóbis.

182. Mintegy fél hüvelyk vastagságú karika, téglaveres színű fővenykőből.

183. Vékonyabb az előbbeninél, agyagból készült karika.

184. Szinte lapos agyag karika.

Ezen lapos karikák alkalmasint begrfdőknek használtak.

Ezen régiségek a Hársashegy éjszaknyugoti oldalában fordultak elő, valamennyien természeti nagyságukban rajzoltattak le.

A Lapujtói Pókahegyi régiségek Nógrád megyében.

A Karancs, mely zöld porfirból áll, nevezetes kiterjedésű hegylánczot képez. Felső területén többnyire cser, tölgy- és mocsár-fákból álló erdő díszlik. Előbérczei többnyire kopárok, sok helyen elárkosodottak. Ezek között régiségtani tekintetben legnevezetesebb az úgynevezett Pókahegy és Kerekdomb. I. szám alatti képünkön hátul a Karancsnak egy része, előtte a Pókahegy látható. A pókahegy déltől nyugotnak nyúlik el, képünk a Pókahegynak délnyugoti oldalát ábrázolja, nyugoti oldalán fekszik Lapujtó helysége. A pókahegy délnyugoti részének felső területén agyagos homok, déli ormain homokkő, úgynevezett Apoka fordul elő; északi részének felső területe $1\frac{1}{2}$ sőt 2 láb vastagságú gyepföldből áll, szántóföldnek használtatik; itt találtnak a kérdésben levő régiségek u. m. begrék, nagy mennyiségben különféle agyag edénytöredékek, őrlőkövek, disznó agyarak, szarvas szarvágak, arany sodronyok, agyag koczkák, Szontag Ferencz helybeli közbirtokos állítása szerint bronz lándzsák. Mindezen tárgyak elszórva fordulnak elő, bizonyos lelhelyről szó sem lehet, az eddig talált tárgyakat leginkább szántás közt az eke hányta ki, vagy pedig nagy záporok alkalmával az esővíz mosta ki. — Jelen ábrákon látható tárgyaknak egy részét Szontag Ferencz úr mentette meg a tudomány számára, olly ajánlatot tevén előttem, hogy czentúl mindent elkövetend, hogy az időről időre előfordulandó tárgyakat megmenthesse a M. Muzeum számára.

Lássuk már az egyes régiségek leírását a lapujtói és pókahegyi II. Táblán.

1. Arany ékszer, természeti nagyságban oldalról nézve.

a) Annak felső területe

b) szinte az oldalról tekintve

c) az ékszer alsó részét ábrázolja.

Ezen ékszer egy darabból áll, gyűrű alakú, alsó része

azonban oly szűk, hogy a legvékonyabb ujra sem illeszthető, egyes láncszemnek tekinthető, hasonló egyes szemekből vagy is tagokból álló arany láncz látható a M. Muzeum régiség gyűjteményében; ezen egyes láncszem mind nagyságra mind alakra nézve, megegyez az érintett arany láncz egyes tagjaival vagyis karikaival.

2. Kerekded sima, közepett domború arany lencse természeti nagyságban.

3. Kő szekercze csiszolt, oldalról véve természeti nagyságban; zöld porfirból, mely kövezet a Karancshegy oldalai-ban és víz mosásaiban nagy mennyiségben fordul elő, és a Karancshegy fő képletét képezi.

a) Ugyanaz felülről véve.

4. Nagyjában inkább faragott mint csiszolt véső alakú lapos kő félnagyágban.

5. Másfél hüvelyk magasságú, kerck, tál alakú, alúl egy kissé domború, párhuzamos benyomásokkal ellátott, fekete agyagból készült edény; felső nyílásának átmérője 3 hüvelyk, egyes füllel volt ellátva, mely azonban hiányzik, félnagyágban.

6. Alúl öblös, négy csúcscsal, egy füllel ellátott, 3 hüvelyk magasságú begre fekete agyagból, félnagyágban.

7. Közepett domború, átlukasztott, orsófejhez hasonló, agyagból készült karika, term. nagyságban.

8. Fekete mázzal bevont lapos karika, félnagyágban.

9. Három hüvelyk magas, durva agyagból, melyben számos kavicsdarabok láthatók, készült idomtalan edény, melyen a tűznek nyomai kivehetők; felső területének átmérője 4 hüvelyk kiterjedésű, félnagyágban.

10. Cseréptöredék számos benyomásokkal ellátva.

11. Szinte cseréptöredék, belső része fekete mázzal, alkalmasint graphittal ellátva.

12. Szűrő edénytöredék.

13. Középe táján domború, egy lyukkal ellátott tojásdad alakú, orsófejhez hasonló karika, agyagból.

14. Lapos, közepett egy kissé domború agyag karikának mintegy fele része, középe táján keresztülyukasztott.

A Gombai várhegy és az ott felfedezett régiségek.

1858-ik évi october 18-án vettem vizsgálat alá a gombai úgynevezett várhegyet Pest megyében, melyen mintegy 40. évvel ezelőtt lábas tölgyfaerdő díszlett, melyet annak akkori tulajdonosa kiirtatván, azt szőlő vesszőkkel ültette ki. A várhegyet két részről vétettem le. A III-ik szám alatti tábla a várhegynek délkeleti; a IV-ik szám alatti tábla pedig annak éjszaknyugoti oldalát ábrázolja.

A III. szám alatti képnek közepe táján egy borház látható, ettől keletnek a hegy körületén egy $\frac{1}{2}$ öl magasságú és $1\frac{1}{2}$ öl szélességű párkányzat, mely gyeppel volt benöve vonult körül. A párkányzaton belül a borháztól mintegy 14. ölnyire ásatott ki a VI szám alatti táblán 5-ik szám alatt látható rendkívüli nagyságú edénytöredék. A párkányzat körül út vitt a falu felőli oldalon, vagyis a várhegynek éjszaknyugoti oldalán is, melynek egy része mintegy 20. ölnyire tökéletesen kivehető, a mint ezt a IV-ik szám alatti képen kijelölt fekete vonal mutatja.

A két kép összehasonlításából kiviláglik, hogy a várhegyi földvár a kérdéses hegyháton délkelettől éjszaknyugotnak vonulván, egy az egész felső területnél valamennyire magasabb csúcsba végződik, mely csúcs a földvár végső pontját képezi. Hajdan az egész földvár összeköttetésben volt a kérdéses csúcscsal, jelenleg egy nem rég felhányott bojtortájjal kiültetett sáncz képez válaszfalat a földvár és annak végső csúcsa között. Ezen csúcs előtt déli irányban két sáncz látható, ezen gyeppel benőtt sánczok a vár védelmére szolgáltak, és a vár elősánczainak tekinthetők. A földvárhoz a falu felől a várhegynek éjszakfelőli oldalába vezetett hajdan egy út, melynek nyomai több helyen tökéletesen kivehetőek.

Földtani tekintetben a várhegy területén alluvialis vagyis iszapos agyag, alatta homokos agyag, úgynevezett Löss fordul elő. Valamint a várhegy, úgy az egész gombai dombhát a nagy kiterjedésű cserhádi Löss képlethez számítandó. Neve-

zetessé teszi földtani tekintetben a várhegyet azon körülmény, hogy felső, vagyis alluvialis területén édes vízi kagylókat, úgynevezett úniókat fedeztem fel; igazolja ezen felfedezésemet tisztelt tagtársunk Szabó József úr a nagy gyűlésen tett kijelentése, ki az akadémiai nagy ülés előtti napokban Gombán a várhegyen megfordulván, annak területén szinte kagylókat, úgynevezett uniókat talált, s azokat már meg is határozta.

A mi már a várhegyen felfedezett régiségeket és azoknak lelhelyeit illeti, a várhegy területén majd minden irányban nagy mennyiségben egyes cserép- és kötőredékek fordulnak elő, melyek leginkább szőlő-kapáláskor, kivált döntéskor kerültek a föld színére, olykor kisebb idomú, egész agyagbegrék, így került ki az általam talált kő csákánytöredék is, és egy másik, melyet a helybeli vinczellér fedezett fel, melyek a IX-ik szám alatti táblán láthatók, a 72. és 74-ik sz. alatt.

Szemlét tartván az elszórt töredékek felett, midőn a borháztól nyugotfelé az III. szám alatti képen kijelelt, a szőlő hátgerinczén végig mentem, nem kerülhették el figyelmemet az ott nagy mennyiségben előforduló cserép, kő és kivált állapotú csonttöredékek; részint ceket, részint és leginkább a hátgerinczen majdnem szakadatlanul azon vonalban, keletől nyugotnak mintegy 100 lépésnyire elvonuló, a föld területén kivehető $1\frac{1}{2}$ hüvelyk vastagságú veres vonalt tűztem ki kutatásaim és ásásaim irányfonalául.

A kérdéses vonalban több rendbeli ásásokat hajtottam végre, melyeknek eredménye volt, két tűzpadnak, igazabban mondva két áldozóhelynek és számos edényeknek, állat csontmaradványoknak, és a várhegy második sánczán kívül egy 3-ik tűzpadnak vagyis áldozóhelynek, felfedezése.

A tűzpadok az V-ik táblán az 1, 2 és 3-ik szám alatti ábrákon láthatók.

Az 1-ső sz. alatti tűzpad a várhegy délnek elvonuló második sánczán kívül a sánczpadnak legmagasabb részén találtatott, mely az III.¹ sz. alatti képen szemlélhető. Az ábrán látható átmetszetből annak rétegei voltaképen kivehetők; felülről véve a televényföld vastagsága 2 láb, ezután következik homokos agyag, vastagsága szinte 2 láb; ezen rétegben

találtatott egy nagy alakú edénytöredék egy nagy füllel ellátva; ezután van mintegy egy láb vastagságú sima tűzpad, ez alatt 4 hüvelyk vastagságú fekete vonal, mely telve volt faszénnel és hamuval, ezen vonalból került ki egy szarvas szarvtöredék, melyen a tűz nyomai láthatók.

A 2-ik szám alatti tűzpad mélysége 1 öl 4 láb, felső szélessége 1 öl 2 láb, hossza 2 öl. Az átmetszet szerint abban a rétegek felülről véve következendő sorral fordulnak elő: 1-ör fekete föld cseréptöredékekkel, hamuval összekeverve, vastagsága egy láb. 2-or világos színű homokos agyagkeverék, szinte 1 láb vastag. 3-or mintegy fél lábnyra terjedő tűzpad; 4-cr ez alatt faszénből, csontokból, hamuból álló fekete színű földkeverék, melyben a szén vékony 1 és $1\frac{1}{2}$ hüvelyknyi vastagságú rétegekben fordul elő, ezen rétegnek vastagsága mintegy 3 láb. 5-ör ezután következik mintegy $\frac{1}{2}$ láb vastagságú tűzpad; végtére 6-or eleven föld, mely homokos agyagból áll.

A 3-dik szám alatti tűzpad mélysége 5 láb. Az 1-ső réteg állatcsontok, cserép- és kötötöredékből kevert fekete színű földet képezett 2 láb vastagságnyra. 2-or következett világos színű homokos agyag 1 láb vastagságú. 3-or a harmadik réteget képezte egy domború, mintegy fél lábnyi vastagságú veres vonal, vagyis tűzpad. 4-er a tűzpadon alól sárgásbarna agyagos föld terült el ebben, és alatta valamint a tűzpad környékén elszórva találtattak VI szám alatti táb. lerajzolt kúpok, edények közül több példányok.

Pest megyében helyezettett Gomba helység határában fekvő várhegyen általam 1858-ik évben kiásatott és a M. N. Muzeumnak ajánlott régiségek jegyzéke.

VI. Tábla.

1. Egy füllel ellátott, alul öblös, agyagból készült begre, magassága $4\frac{1}{2}$ hüvelyk, felső részének átmérője 4 hüvelyk.

2. Szinte egy füllel ellátott, alul öblös fekete fényes agyag begre; magassága $3\frac{1}{2}$ hüvelyk, felső részének átmérője 3 hüvelyk.

3. Egy fülű agyag begre, alul szinte öblös, magassága $3\frac{1}{2}$ hüvelyk, felső részének átmérője 3 hüvelyk.

4. Az előbbeninél nyúlánkabb, alul szinte öblös, egy füllel ellátott begre, az előbbinél egy pár vonallal magasabb.

5. Egy nagyszerű, alul egy füllel ellátott agyag edénynek felső része, magassága 7 hüvelyk, felső részének átmérője 1 láb 4 hüvelyk, alsó részének átmérője pedig 6 hüvelyk, Fáy János gombai közbirtokos 1853-ik évben ásatta ki a várhegy déli oldalában 2 láb mélységből, előadása szerint, alsó része öblös volt; ezen töredékkal kedveskedik a M. N. Muzeumnak.

6. Egy fülű $2\frac{1}{2}$ hüvelyk magas egy kissé öblös begre, felső nyílásnak átmérője 2 h.

7. Fül nélküli, közepe táján összeszorított, 3 hüvelyknél valamivel magasabb begre, nyílásának átmérője 3 h., fenekének átmérője pedig $2\frac{1}{2}$ h.

8. Egy füllel ellátott, majdnem egészen ép begre, alul öblös, nyílása felé keskenyebb, magassága 3 h.

9. Fül nélküli felül csonkított, alul szinte öblös 4 h. magasságú begre.

10. Alul egy kissé öblös alakú, nyílása felé keskenyebb edénytöredék.

11. Szinte edénytöredék, melynek meglevő oldalának alsó része sokkal küljebb áll.

12. Fül nélküli $2\frac{1}{2}$ hüvelyk magasságú begre.

13. Egy fülű, alul öblös begre, magassága majdnem 3 hüvelyk.

14. Idomtalan alakú, alul szinte egy kissé öblös, $2\frac{1}{2}$ h. magasságú begre, füle le van törve.

15. Alul kiálló, felfelé keskenyedő begretöredék, magassága $2\frac{1}{2}$ h. fekete mázzal ellátva.

VII. Tábla.

16. Oldalán számos lyukkal ellátott szűrő begretöredék.

17. Fekete mázzal bevont, oldalán két helyen három vonallal ékesített tálacskatöredék.

18. Töcsér alakú, agyagból készült töredék.
19. Tojásdad alakú táltöredék; milyenek Terennén a Hársashegyen is fordulnak elő.
20. Középen lyukkal ellátott, egy hüvelyk vastagságú fedőtöredék agyagból.
21. Szarvas szarvág, vastagabb végén keresztül lyukasztva.
22. Szinte szarvas szarvág, melynek hegye fényesített.
23. Oldalbordatöredék, melynek laposabb része szinte fényesített.
24. Hegyesre faragott csonttöredék.
25. Egy lyukkal ellátott disznó agyar.
26. Veres agyagból készült gombtöredék.
27. Töcsér alakú, közepett átlukasztott, agyagból készült töredék.
28. Belső oldalán fekete mázzal ellátott agyag karika, $\frac{3}{4}$ hüvelyk.
29. Szinte agyag karika, belső oldala sima, külseje párhuzamos vonalakkal ellátott, átmérője 2 h.
30. Közepett domború, egy benyomással ellátott kerek fedőtöredék.
31. Fedőtöredék párhuzamos benyomásokkal ellátva szinte agyagból.
32. Két benyomással ellátott dugó, agyagból.
33. Szinte dugótöredék agyagból, felül domború, három benyomással ellátva, felső részének átmérője 3 h.
34. Kerekded, hosszasan elnyúló, lapos részén simított fővénykötötöredék.
35. Négy oldalú kúp, felül kerekded benyomással ellátva, felső csúcsától $1\frac{1}{2}$ hüvelyk távolságra gömbölyű lyuk látható, magassága 5 h.
36. Szinte négy oldalú idomtalan kúp, az által ellenben levő lapok kiterjedésre egymáshoz megfelelők, ketteje keskenyebb, ketteje pedig szélesebb, felső része csonkított agyagból.

VIII. Tábla.

37. 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50,

51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59 és 60-ik számok alatt különféle edénytöredékek fordulnak elő, melyek más edények-keli összehasonlítás után idővel felvilágosítást nyújthatnak a régiségek korára, alakjára nézve.

IX. Tábla.

61. a) 61. b) Altallyukasztott agyagból készült korona alakú ékesség.

62. Domború művü agyagtöredék, igen hasonlít a régi kályharészekhez, melyekből a kályhák a 15 és 16-ik században idomítva voltak; az előbbeni u. m. 61 és jelen 62-ik szám alatti régiségek egymásmellett fordultak elő.

63. Párhuzamos benyomatokkal és két lyukkal ellátott agyagtöredék, melynek belső része síma.

64. Az előbbenihez hasonló agyagtöredék, a párhuzamos benyomatok azonban sokkal szélesebbek.

65. Egy különös nagyságú agyag edénynek vagyis inkább katlannak felső karimája.

66. Agyag tömeg.

67. Agyagtöredék, melylyel az áldozó helyek valának kitapasztva.

68. Nagyjából faragott fővénykő.

69. Fekete agyagból készült mázos cseréptöredék.

70. Veres mázzal ellátott cseréptöredék.

71. Örlőkő, alkalmasint felső, mely kézbe fogva az alsó örlőkőhöz illesztetett, és azzal az alsó köre szórt gabona ösz-szezúzatott, fővénykő.

72. Kő szekercze vagy kalapáctöredék, serpentintből.

73. Kanál, egy kis csúcscsal ellátva, agyagból.

74. Nyolcz szegletű kő szekercze vagy kalapáctöredék, serpentintből.

Az itt előszámlált régiségek a gombai várhegy déli és keleti oldalaiiban legnagyobb számmal azonban a várhegy ormán fordultak elő, leginkább az ott felfedezett áldozó helyek körül, a hol szarvas, ló, marha, disznócsontok is nagy mennyiségben találtaknak.

A mi már az általam ez úttal leírt és hű ábrákkal támogatott és felvilágosított régiségeknek korszakankénti elhelye-

zését és egyes régiségeknek meghatározását illeti; három lelhelyre nézve adandom ez úttal elő nézeteimet és véleményemet. A kis-terennei Hársas vagyis arany, a lapujtói Póka és és a gombai várhegyre nézve.

A kis-terennei Hársas vagyis aranyhegyen egykoron lábas erdő volt, a fák kiirtása és a földnek gyakori felszántása által az ott találtató régiségek eredeti helyökből vagy kimozdítottak, vagy kisebb-nagyobb mértékben megsértettek, sőt szét is zúzottak; a hegy északi oldala igen meredek levén, az eke és záporok által a föld területére került régiségek a számos vízmosásokba és árkokba, iszapos földbe sodortattak és temetettek el. E szerint az egész hegy területét véve, egy ponton kívül, melyen az alább leírt tűzpad találtatott, a régiségek eredeti fekhelyéről vagy bizonyos rendről szó nem lehet. Egyes embercsontokra, czomb- és lábszárakra, koponyákra, nagy számú ló csontokra, szarvasmarha, juh, szarvas szarvtöredékekre és disznó agyarakra akadtam ugyan, de nem egész csontvázakra, sírokra vagy áldozó helyekre, vagy bizonyos szá- bályszerinti összeállított nagyobb-kisebb hamvedrek, és edényekből álló csoportozatra, mely edényekben hamu és égetett embercsontok lettek volna. Az itt előszámlált tárgyak után ítélve hihető, hogy mindezek léteztek. Sokkal biztosabb eredményre vezetnek az arany sodronyok, tekercsek, arany lemezzel bevont bronz boglárók, csigás czifrákkal ellátott, többnyire párosan előforduló ékszerek, számos celtek, vagyis füles és fülnélküli vésők. Mindezen következőleg a várhegyen általam felfedezett régiségek a pogány régiségek 2-ik vagyis bronzkorszakába sorozandók. Ellenben találatnak csontból, leginkább szarvas szarvakból készített eszközök, melyek a kőkorszakra mutatnak.

Nevezetesen a párosan előforduló bronztekercsek, melyek alkalmasint vért gyanánt használtattak.

Szembetűnők a különböző nagyságú, agyagból készült, felül átlukasztott kúpok, melyek nyomatkül szolgáltak, vagy mások szerint halászatokon a háló alsó részére alkalmaztattak.

Legnevezetesebb a Hársashegy északi oldalának majdnem közepe táján a hegycsúcs szélén általam felfedezett több ölnyi kiterjedésű, s mintegy $1\frac{1}{2}$ ölnyi szélességű tűzpad. A

tűzpadról a televényföldet fére takarítván, itt akadtam a fent érintett agyag kúpokra, számos bronzokra, celtekre s a mi legnevezetesebb mintákra vagyis formákra, melyek a talált régiségekkel megegyeztek, melyekbe azok egykoron öntettek, zúzó vagy is őrlő kövekre, melyek a Mátrában előforduló trachyt kőből készültek, vagy a gabona neműek őrlésére, vagy talán egyes bronzok fényesítésére és élesítésére használtattak. Találtam még a tűzpadon rézdarabokat, melyek a Reeski termékrézhez hasonlítottak; apró edényeket, melyek alkalmassal az aranyolvasztáshoz alkalmaztattak, gyúrott agyag tömegeket, melyekből az edények készültek. Mind ezek után azt hiszem, nem tévedek, midőn azt állítom, hogy az imént leírt ponton gyár létezett, melyből a Hársason nagy mennyiségben előforduló bronz régiségek, arany ékszerek, agyag edények kerültek ki; ezen állításomat támogatja az akkoron általam annak környékén felfedezett faszénnel kevert nagy mennyiségű hamu.

A mi a hársashegyi bronzoknak tartalmát illeti, igen tisztelt tagtársunk Szabó József úr 1850-ik évi junius 20-án a következő minőleges vegybontást készített: „sarlóképgörbített vályús lemez, lúdtoll vastagságú rudacs, egy lándzsának hegye, mindnyájan ugyan azon testekből állanak t. i. rézből, melyhez néhány pct. ón van adva, anyaguk tehát némileg bronz volt. Szerinte a réznek kevés ón (Stannum) nagyobb keménységet kölcsönöz, színét valamennyire megsárgítja, törése apró szemű lesz a nélkül, hogy összeállása gyengülne. Az arány, melyben e fémek vétettek nem volt határozott, táj s a mester jónak látása szerint különbözően. Mi egy pár mennyileges analysisből kitűnik:

1. Celta fegyverek, edények és lándzsák (Clarke szerint) állnak 100 részben 12 ón 88 Rézből.

2. Egy egyiptomi sírból vett nyílhegy (Göbel szerint áll) 22.₂ „ 77.₈ „

3. Öntött koporsó Altairól China határában (Göbel szerint) áll 19.₇ „ 80.₃ „

4. Egy más koporsó (Göbel szerint) áll 26.₈ „ 73.₂ „

A Pókahegyen részint Szontag Ferencz, részint általam

felfedezett régiségek és tárgyak közül a korszak meghatározására nézve irányúl szolgálhatnának leginkább a kő kalapács és a véső alakú lapos kő, ezek hasonlítanak ugyan az éjszakon több helyeken talált kőből készült tárgyakhoz; a vas és üveg nem léte is a kő korszak mellett szól, de egyes példányokról egész korszakra következtetést húzni nem lehet; mert ilyen kő kalapácsok, vésők és szekerczék a bronzkorszakban is előfordúlnak. Mindenesetre a Póka hegy érdekes lelly és érdemes további ásások folytatására. — Feltett szándékom vizsgálataimat és ásásaimat folytatni; az eredményről annak idejében a tisztelt Akademiát tudósítani szerencsém leend. Ezen időre tartom fel végső véleményem kimondását.

A mi már végtére a gombai Várhegy régiségeit illeti. A talált tárgyak között vannak és üvegnek nyomára nem akadtam, bronzok sem fordulnak elő, az edények többnyire simák a bronzkori agyag edényeken előforduló czifrák a gombai várhegyi edények töredékein gyéren fordulnak elő, a nagy számú agyagból készült idomtalan kúpok, a hársashegyi kúpokhoz hasonlítanak, csak hogy azoknál sokkal nagyobbak, végtére a zúzó- vagyis örlőkövek, mind ezek, kivált nagy számmal előforduló bronzok és arany eszközök a bronz korszakhoz számítandók.

A gombai várhegyet nevezetessé teszik az áldozó helyek, ezeknek leleplezése hazánkban a legújabb felfedezések közé számítandó, mely mindenesetre figyelemre méltó. — A szarvas és lócsontok arra mutatnak, hogy itt az űs hajdankorban szarvasokat és lovakat áldoztak: az áldozó hely környékén előforduló edények pedig mind meg annyi oklevelek arra nézve, hogy az akkori őslakosok áldomást is ittak. Mind ezek akarva, nem akarva, azon kegyeletnél fogva, melylyel eldődeink iránt viseltetünk, azoknak szokásaira emlékeztetnek. Hogy a bronzkori régiségek a celtek művei, erre nézve az archaeologok tisztában vannak, arra nézve azonban tökéletes megállapodás nincsen, ha valljon a celtek, kunok, avarok, hunnok, magyarok egy népfajhoz tartoznak-e? ha az így volna, akkoron a gombai várhegyi régiségek és áldozóhelyek ősapaink maradványinak tekintendők. Ezen kérdésnek eldöntése a történelmi írók teendői közé tartozik. Feladatom régiségtani

tekintetben a föld gyomrába elrejtett régiségeket napfényre hozni, azokat összeállítani, leírni, és a tudomány oltárára továbbbi használat végett letenni. Az ez úttal bemutatott adatoknak legnagyobb része már rég a külföldön napfényre jöhetett volna, azonban azon tiszteletnél fogva, melylyel mindenkor a tisztelt Akademia iránt viseltettem, egy boldogabb időre halasztottam azoknak bemutatását. A várva várt percz megérkezett, a tisztelt Akademiának erélyes fellépése, mely szerint a régiségtant az eddiginél nagyobb mérvben felkarolta, és nagyobbsszerű munkák kiállítására alkalmat nyújtott, arra int, hogy az általam gyűjtött régiségtani adatokat a tisztelt Akademiának benyujtsam. Fogadja a tisztelt Akademia ezen nem csekély fáradsággal és költséggel összeállított adatokat, és az azokat felvilágosító hű ábrákat kegyeletem és hála érzetem jeléül, melyet ezentúl is tetteleg bebizonyítani egyik fő törekvésemnek és kötelességemnek tartandom.

VI.
ADALÉKOK
A MAGYAR IKONOGRAPHIÁHOZ.
I. MÁTYÁS KIRÁLY EGYKORU
ARCZKÉPEI.

IRTA

Dr. HENSZLMANN IMRE,

M. Akad. l. Tag.

ADALÉKOK

A MAGYAR IKONOGRAPHIÁHOZ ¹⁾.

I. MÁTYÁS KIRÁLY EGYKORÚ ARCZKÉPEI.

Irta

Dr. HENSZLMANN IMRE,

M. Akad. I. tag.

A valódi arczképezés Magyarországon csak a XV-ik század közepe táján kezdődik; és nehéz lenne ezen korszak előtti valódi hiteles arczképet nálunk felmutatni.

Az első királyi arczkép, mely magyar pénzen előfordul, V-ik Lászlóé. Ezen emlékpénz másolatát Rupp Jakab adja „*Numi Hungariae hactenus cogniti*“ czimű, Budán 1846-ban megjelent munkájának XIX-ik tábláján.

Mátyás királyunknak több arczképes emlék-pénzei ismeretesek. Az emlékpénzek általában, de kivált oly korban, mint a Mátyásé volt, melyben a pénzverési művészet fejlődésének igen magas pontját érte el, a leghitelesebb kútforrások az arczképek kritikájában; miért is az emlékpénzek fejének első helyet kell engednünk, midőn Mátyás ránk jutott arczképeit ama leírásokkal összevesszük, miket a királynak arczáról és alakjáról két kortársa és mindennapi kísérője Bonfin t. i. és Galeotus ránk hagyott.

A leírás találtaik :

¹⁾ E czím alatt adandunk régi magyar arczképeket, a mint azok eredeti példányait e czélra meg fogjuk szerezhetni. A hitelesség és hűség itt inkább leendő vezérfontalunk, mint a teljesség; azért p. o. jelenleg sem adjuk Mátyás királyunk minden ismert arczképeit; mert többnek, mint a mennyit idéztünk, jelenleg nem vagyunk birtokában.

Szerk.

Bonfinnél dec. IV. libr. 8. pag. Galeotusnál de dictis et factis.

675 Forma eximia.

XXIII. fej. Martiali potius, quam
Venerea pulchritudine de-
coratus.

Statura aliquantulo majuscula, quam mediocris.

XIV. f. Mediocris statura et mediocribus viribus, cum equitatur rex, videtur palmo major, quam cum ambulat.

XXIII. f. Rex mediocrium virium.

Caput addecens : quippe quod nec parvum, nec magnum videri poterat.

Frons parum spatians.

Venustate obducta supercilia, vegeti et sub nigricantes oculi.

XXIII. f. Oculis viridis et ardentibus.

Sine menda nasus.

Os aliquantulo latius.

Mento et collo pronis.

Rubens facies XXIII. f. Colore genarum rubicundo.

Coma flava XXIII. f. Capillo non plene rutilo, subcrispo, denso atque promisso.

Consentiebant interse membra spatiosa latis humeris, patiente pectore, brachio terete, oblonga manu.

XXIII. f. Longis manuum digitis, quorum minimos non plane extendit.

E két írónak melyike hitelesebb ott, hol egymástól eltér? Azt hiszem Galeotus, mert kevésbé hizeleg. XXIII-ik fejezetében elbeszéli, hogy az olnücüi táborban Mátyás előtt valami hízelt verselő megjelenván, a királynak tetteit és testalkotát szerfelett kidicsérte ; Mátyás az utóbbiért neheztelt leginkább „cum rex rerum gestarum laudem non recusat : Fictas vero cum adulatione abhorret.“ Ez alkalommal Galeotus mondja : „Rex est virium mediocrium, pulchritudinisque virilis“, ellen-

tétben a verselő „fortitudo gigantea et pulchritudo Vene-rea-jával.”

Hasonlóképen vagyunk a király magasabb testalkatá-sára nézve is, mi iránt Bonfin a lóháton ülő királyt inkább, mint a gyalog járóat veszi leírása mintájául: mert Galeotus XIV-ik fejezetében, hol Mátyásnak párbaja Holubar lovaggal leiratik, a következők olvashatók. „Et, ut verum fateamur, ego quoque, qui utrumque noram, admiratus sum talem pugnae finem, cum Holubar grandi corpore, viribus pro corpore aequalibus; et rex Mathias, sit mediocri statura, mediocribusque viribus. Sed in rege Mathia omnes admirantur, et ego quoque, qui cum eo longam habui consuetudinem, deceptus fuerim (sic). Nam cum equitat rex, videtur palmo major, quam cum ambulat; si ambulantis et equitantis longitudinem perpendat. Nam cum essemus in itinere, et in maximo exercitu, rex obvoluto capite, et operta facie equitans, ita enim de more est illius regionis, sive ob rigorem frigoris, ardoremve solis, fugiendos; sive quia sub hoc habitu, etiam in calore educati, pondus, aestumque, galeae cum opus fuerit, non perhorrescant, faciem fasciis circum volutis ita abscondunt, ut vix pupillae oculi appareant: Rex igitur hoc habitu celatus, diu locutus, fecit me ambiguum; vox enim sonabat regem, corporis autem longitudo, solito major, alium esse insinuabat. Videbatur enim rege procerior, locutusque sum cum eo, tamquam cum milite privato. Sed ut omnes fatentur, in equo rex Mathias aptissime sedet, itaque inhaeret: ut pares, aut similes, aetas nostra viderit paucos“ s a t.

Hasonlitsuk most össze — ezen leírásokkal a táblánkon másolt legjobb és leghitelesebb arczképeket; az első, Mátyásunk egyik emlékpénzéről, (1. sz. alatt), a második (3. szám alatt) az ambrassi gyűjtemény egyik dombor kőfaragványáról van véve.

Rupp Jakab emlékpénzünket atlasa 548-ik sz. alatt következőleg írja le: „Ezüstből, nagys. 34. súlya $3\frac{43}{64}$ szemer. Ritkas. $\frac{6}{4}$. (Fölrata) Mathias Rex Hungariae Bohemiae Dalmat. Balra (jobbra) fordult király mellképe babéros fővel.“ (A hátla) „Marti Fantori. Egy csapat lovasság, a fej alatt 1469. évjegy.“

Ezekhez hozzá kell adnom, hogy a lovas csapat egy oszlopot veszen körül, melyen egy, alkalmasint Marsot képző szobor áll, és hogy, mint Rupp ezt a következő pénzpéldány leírásánál megjegyzi, mindketteje „azon diadalok emléket hirdeti, melyeket Mátyás Podjebrád ellen nyert, s melyekre 1469-ik évben Mátyásnak a cseh trónra lett emeltetése következett.”

Táblánk 3-ik száma Mátyás királynak balra fordított fejét mutatja, koszorúzva tölgy levéllel, mi közt fél és egész mak találhatik. Hosszu és fürtös haja még nincsen levágva, mint ezt a XVI-ik század kezdetének divata későbbben kívánta. Nyakát gazdag, gyöngyökkel kirakott láncz veszi körül, melyen három nagy csúcs-íves stíli medaillon díszlik. Ruhája bő prémés galléros köntös (tunika), mely alatt himzett apró redőű ing látható. Valamint a köntös, úgy az ing sem magyar, hanem olasz szabásu. A domborművön nem találhatik ugyan semmi év feljegyezve; azonban hihető, hogy ez alig készült az 1477-ik év, vagy is Bécs bevétele előtt.

Táblánknak idézett mindkét feje felfogásban és előadásban távol áll az akkori német iskolák felfogásától és előadásától, ellenkezőleg a nem szegletes, hanem kikerekített mintázása és idomai az olasz cinque cento stíljére utalnak: mind a két fej valódi mester műve, és mindkettején első pillanatra látható, hogy ugyanazon egyént ábrázolja.

Ha ezekhez hozzá vesszük a két mű feliratát, nem lehet e két arcképet kritikailag tökéletesen hitelesítettnek el nem ismernünk.

Általános észrevételem ez: mind két arckép jó mester műve és hű arckép levén, tanulmányozása után bizton elmondhatjuk: hogy Mátyás királyunknak nem volt magyar arczvonása, és hogy az mit mai nap szép férfinak neveznek sem volt. Legfeljebb ha Galeotusnak megengedhetjük, mikép a király szépsége inkább férfias, mint női, de azt nem engedhetjük, hogy martialis volt; mert ha Mátyás neve ott nem áll, e fejben hadvezérre senki nem ismerend.

Homlokára nézve Bonfinnek van igaza, ha azt alacsony-nak „frons parum spatians” mondja. Egyébiránt Winkelman az alacsony homlokot a görög szépségek közé számítja.

Szemének eleven kifejezése („oculi vegeti“ Bonfinnél, és „oculi viridi et ardentis“ Galeotusnál) inkább az emlékpénz mint a dombormű fején látható.

Orra leginkább elüt a magyar orrtól, alakja ugyan nem hibás (annyiban Bonfinnek mondata „nusus sine menda“ áll), de egyenes háta, vastag gömbölded vége és felhúzott szárnyai miatt az ugynevezett szép orrok sorába sem tartozó.

Száját Bonfin nagyocskának mondja „Os aliquantulo latius.“ Ez inkább a domborművön észrevehető, mint az emlékpénzen, az előbbin még a száj vége is inkább le van húzva, és alsó ajka mintegy lefügg.

Álla az arcznak legjobban és legszabályosabban kifejtett része (Bonfinnél csak „prono mento“), ez kerekded és teljes, kivált az emlékpénzen. Winkelmann igaz megjegyzése szerint a jól kifejlődött áll az, mivel az ember legkitünőbbben különbözik a hozzá leghasonlóbb állatoktól, miért is a régi görög istenei állait nagyoknak és teljeseknek szokta képezni. Korunkban első Napoleonnak és Byronnak kitünő nagy és gömbölyű ála volt.

Mátyás testének felső részére nézve Bonfin ezeket jegyzi meg: „consentiebant inter se membra spatiosa latis humeris, patente pectore, brachio terete.“ Mindkét arczképünkön látható a domborodó mell és a széles váll.

A különböző kort illetőleg, az emlékpénz 1469-ik esztendőbeli felirata szerint Mátyás ott 28 éves koru; holott, ha az ambrassi domborművet Bécs bevétele után készültnek hiszszük, a király azon legalább 36-ik éves korában ábrázoltatott. Hogy ezen nyolcz évi különbségről igazságosan ítélhessünk, szükséges elvonnunk azon nagyobb szigortól vagy keménységtől, mely kényszerüleg az ércz művelésével jár. Ha attól elvonnunk, az emlékpénz fejét, valamint szeme, úgy szája kifejezése után frisebbnek és derültebbnek kell elismernünk, mint a minő a dombormű feje, melynek kivált leeresztett alsó ajka némi fonnyadt jellemet ad.

Táblánk 2-ik számú fejét a brüsselli museumban levő Mátyás Missalejából vesszük. A codex első két lapján gazdag miniatur festést látunk. A bal felőli lap közepén porphyrosz-

jopos oltár ábrázoltatik. Az oszlop közt két hosszú szőke haju, florentini ruhába öltözött ifju egy táblát támaszt, melyen a könyv czime következőleg van adva: „Incipit ordo missalis secundum consuetudinem Romanae curiae dominica prima de adventu: statio ad s. Mariam majorem introitus.“ E tábla fölött az atyaisten ábrázoltatik seraphinek koszorújában. A görbe vonalu oltár homlokzatának tympanumában két genius magyar ország czimerét tartja, minek közepén Mátyás gyűrűs hollóját látni külön paizson. Az oltár régi római idomú és mythologiai képekkel diszített sarkophagon emelkedik. A sarkophag alatt ezeket olvassuk: „Actavantes ab Actavantibus a Florentia hoc opus illuminavit A. D. MCCCCLXXXV.“ Az egész oltárt két keret szegélyzi körül, a belső keskeny és egyszerű, a külső széles és díszes; az utóbbiaképnek csak három oldalát veszi körül, a felső szélén hiányzik. A külső ráma bal és alsó része sokkal szélesebb, mint a jobb kéz fölötti, a bal oldali rámán öt medaillon látható, három nagyobb színes csúcs díszítménybe van foglalva, míg a két középső egy színű régi cameot ábrázol. A nagyobb színes közép medaillonban Mátyás király fejével, és szemközt azzal a baloldali keskenyebb keret közepén Beatrix, második nejének arczképével találkozunk. Mátyás feje itt színes volta miatt érdekes; mert itt látjuk a szőke haját, Bonfinnél „coma flava“ és Galeotusnál „capillo non plene rutulo, sed crispo, denso atque promisso“ és itt látjuk Bonfinnél említett „rubens facies“ és Galeotusnál „genarum colorem rubicundumot.“ A brüsseli missale arcza táblánk 1-ső és 3-ik számú arczaira igen jól hasonlít; csak hogy, mivel 1485-ben már a miniatur festésnek kora lejárt volt, a kidolgozás, minden kicsinyed pontossága és a díszesítés minden gazdagsága mellett is, távol van azon jellemzetes előadástól, melyet az emlékpénz és a dombormű művein látunk. Szembe-tűnő, hogy a miniatur feje nem közvetlen Mátyás élő arcza után másoltatott. A festész igyekezett fejét, nézete szerint, a valódinál szebbre festeni, azért is az orr és a szem itt szabályosabb, mint akár az emlékpénzen, akár a domborművön; ellenkezőleg a száj szélesebb az utóbbiakénál. A fején tölgylevél koszorút látunk, nyakán aranyos, gyöngyös és drága köves lánczot, a köntös vörös színű és prémgalléros, alatta arany

pánczél, és az alatt a fehér ing gallérja látható; a ruha szabása itt szinte olasz divatu.

Az elősorolt három arczkép hiteles és valódi arczkép, és a két első egyszersmind művészi becsü levén, világos, hogy mind azon Mátyásénak állított arczkép, mely ezekre nem hasonlít, mint arczkép vagy hamisnak vagy legalább nem az eredetire hasonlónak, nem sikerültnek, nem arczképnek mondható. Mind a mellett a felsoroltakon kívül a királynak még két soi disant arczképét adjuk, az egyiket azért: mert az tartatott eddig általánosan Mátyás valódi arczképének, a másikat azért; mert nevezetes mester műve, ki királyunkat legalább munkája készítése előtt látott arczképei után ábrázolni igyekvék.

Ugyan is táblánk 4-ik száma alatt azon Mátyásénak nevezett arczképet látjuk, melyet gyermek korunktól fogva igaznak tekinteni szoktattunk. Honnan eredt ezen hamis arczkép? — Három esztendővel ez előtt Pesten Gaal Ede urnál egy régi olaj festményt láttam, melynek oldalán Pencz György jegye és az 1530-ik év vala feljegyezve, e festmény az ismert hamis Mátyás arczképekre tökéletesen hasonlított. A kép Pencz ecsetére méltó nem volt, mégis monogrammjának jelenléte azt sejteti velem, hogy e kép Pencz 1530-ban készült eredeti képének régi másolata; Penczféle előminta tehát az, melyelőmintául szolgált amaz egész alaknak is, mit az 1664-ben Nürnbergben kijött „Mausoleum . . . regum et primorum Ungariae ducum“ czimű könyvben, Mátyás nevére kereszteltnek találunk. A „Mausoleum“ képei minden kritika nélkül összehalmozvák; mert látjuk ott Attilának és még Attila előtt is élt vezérek hű (?) másait. Szerzője előtt már maga Pencz neve oly súlylyal birt, hogy az utóbbinak festményét tétovázás nélkül könyvébe metszette. A „Mausoleum“ az akkori kritikátlan közönség közt nagyon elterjedvén, a Mátyás arczképe iránti hiba is elterjedt és mai napig életben maradt. Azonban Penczről nem tudjuk, hogy valaha Magyarországon időzött volna, ellenkezőleg tudjuk, hogy Dürernek ezen tanítványa csak 1500-ban született Nürnbergben, későbbben Olaszországban tartózkodott és 1550-ben halt meg Boroszlóban. Ő tehát Mátyást, ki 10 évvel Pencz születése előtt halt meg, életben

nem láthatta, s így festményét alkalmasint, csak a király valódi arczképéről roszul emlékezve, készítette.

Hasonló arczképről valamivel jobban emlékezve készült Wohlgemuth Mihálynak a kassai főoltár képei egyikén látható Mátyása. Wohlgemuth Mihály szinte nürnbergi festész, még pedig Pencznél sokkal régibb, mert ő Pencz mesterének mestere, és királyunknak kortársa volt, de mind a mellett e festésről sem tudjuk, hogy valaha Magyarországra jött volna.

A kassai fő oltár legfelsőbb bal oldali képén sz. Erzsébetnek születése ábrázoltatik. Anyja, Gertrud királyné, II. András felesége, gyermekágyban fekszik, körülé két némben cseléd, és négy férfit, a cselédnek egyike az újonnan született és a szentségi fénykörrel ellátott gyermeket tartja karján. Az ágynak tulsó oldalán állnak II. András, fején a korona, de nem a magyar, melyhez a jobbán álló alak (táblánk 5-ik sz. alatt) fején levő korona inkább hasonlít. Az ágy lábrészén még két férfi alak látható, kiknek egyike köpenyege alatt magyar köntöst, fején pedig magyar sapkát visel. Ugyanez alak egyzersmind bajuszos; bajuszt pedig ez alakon kívül az oltárképek a száz számot meghaladó férfaiin többé nem találunk. Valamint ezen egyetlen egyszer előfordult magyar ruha, úgy a bajusz sajátságos idoma, joggal következtetik velünk, hogy a festész ezen alakjában magyart akart festeni, még pedig magyar egyént; mert az arcz valódi arczkép; tulajdonosát a jóltevőnek vagy donatornak tarthatjuk, ki a kassai főoltárt saját költségén készíttetni szándékozván Nürnbergbe, az akkori időben híres mester Wohlgemuthhoz útazott, ott az akkori szokás szerint nemzeti ruhájában az ajándékozott képek egyikébe saját személyét festetendő. A donator ugyanazon egy képbe Mátyás, az akkor uralkodó király arczképét is felveendőnek vélte, részint a király iránti személyes tiszteletéből, részint azon tekintetnél fogva, miszerint a kassai templom későbbi építetési korában nagyobb jóltevőt nem ismert, mint épen Mátyást, ki a kassai polgároknak a szokásos királyi strenat 10 esztendőre átengedte templomuk építésének további folytatására. Ily körülmények közt természetes, hogy a magyaréhoz hasonló koronával diszesített arcz alatt oly arczot sejtünk, melyet Wohlgemuth Mátyás arczképe gyanánt

elismertetni szándékozott és azért is festett képére két királyt egymás mellett, és azért adta Andrásnak az idegen, másik királyának pedig a Magyarországhoz hasonlóbb koronát, végre azért igyekvék egyik királyának arczában oly vonásokat festeni, mikre, mint Mátyásunk valami arczképén látottakra emlékezett.

Utóbbi szándéka Wohlgemuthnak annyira sikerült is, hogy nemcsak magam, hanem többek közt Alexy szobrászunk is, ki szinte Mátyás szoborkáját készíté, s így kénytelen volt az ismert Mátyásféle régi arczképeket tanulmányozni, Wohlgemuthnak érintett igyekezetére első pillanatra ráismertünk. E képen a száznak túl szélesre kinyújtása (Bonfinnél „os aliquantulo latius“) legtöbbit vesz el a hasonlatosságból, melylyel a fej különben megközelítené az 1-ső és 3-ik sz. alatti fejeket. A száj az arcnak azon része, mely, mint azt a brüsseli codexben is látjuk, legkönnyebben torzítathatott el Mátyás arczképében. Wohlgemuth képén a szem inkább hasonlít a dom-borműnek, mint az emlékpénznek szemére; az orr és az áll legjobban felel meg e két mű hasonnemű részeinek. A haj hosszú ugyan de nem fürtös.

Mihelyest Mátyás többi régi arczképe, nevezetesen pedig az emlékpénzein előforduló arczképei lenyomatainak bir-tokába jutandunk, czikkünket folytatni fogjuk.

VII.
MAGYAR
TÉGLAÉPÍTÉSZETI MŰEMLÉKEK.

IRTA

IPOLYI ARNOLD

M. Akad. I. Tag.

MAGYAR

TÉGLAÉPÍTÉSZETI MŰEMLÉKEK.

IRTA

IPOLYI ARNOLD

M. Akad. I. Tag.

A középkori monumentalis-, vagy is műépítészet, kiválsólag *nyersépítészet* (Rohbau), azaz külső vakolat nélküli építészet volt.

Nem volt tehát, mint jelenleg, az építésre nézve közönyös, vajjon az épület kő vagy téglá anyagból épül-e; és ha kőből, vajjon törött, faragott vagy terméskőből-e, granitból-e, vagy sienitből, trachytból vagy basaltból, márvány-, homok- vagy darázkőből-e; valamint ha téglából épített, nagy különbség volt a közt is, vajjon egyszínű közönséges, vagy pedig színes és fénymázás, sőt mintázatokkal préselt téglá áll-e rendelkezésére.

Mig ellenben jelenleg az építési anyag rendesen majdnem közönyös dolog, legalább alaki tekintetben mindenesetre az; még pedig monumentalis építészetünkben, egyházainknál és palotáinknál épen úgy, mint lak- és bérházainknál. Legfelebb is anyagi tekintetből az jöhet kérdésbe, hogy melyik anyag szilárdabb vagy gyengébb, drágább vagy olcsóbb; s e szerint azután, melyik előnyösebb vagy pedig jutányosabb a körülményekhez képest. Kő legyen-e vagy téglá? és milyen téglá vagy milyen kő? az az épületnek sajátlagi szerkezetére, alakjára és izlésére nézve nálunk tökéletesen mindegy lehet; miután a téglát, csakúgy mint a követ, rendesen, egyiránt vastag mész- és homok-vakolat rétegekbe burkoljuk, mész- és festék-kéreggel elborítjuk. Sőt szemléltetésünkre vakolatból vagy legfelebb főszből, gipszből készülnek az alaki rész-

letek is, izlést s idomot hazudó ékítvények és párkányzatok, lisenek és rustikák, vonalok és rovátkok.

De nem így ám a középkorban, midőn az építés nem annyira anyagragasztás, hanem szorosan véve szerkesztés, construalás volt. Az építész anyaga azért lényegesen befolyt alakítására, az izlésre és idomra. Holott ma látjuk, hogy ugyan azon türelmes faltömegre, bár mily izlés alakzatának ékítményei rávakolhatók, vagy ráragaszthatók. De valóban csak is vakolhatók és ragaszthatók! A műépítészeti idomok szerint való építés, a helyes stilszerű constructio ugyan is nagyobbára az építési anyag által feltételeztetik. — A középkori műépítész azért egészen eltérő alakítást követ például egyiránt művészi faépítményeiben, valamint mást a kő- és téglalapítészetben; máskép használja ezen anyagokat a román, máskép a gót izlésben; de sőt, mint említém, még a kőnemek és téglaminőség szerint is lényeges különbséget fejt ki az alakításban. A granitból s más keményebb kőnemekből alkotott építmények, az anyag természeténél fogva sokkal tömörebb, egyszerűbb alakítást igényelnek, mintsem például a finomabb tagozásra és vésésre alkalmasabb, márvány-, mész-, homok- és darázs-kőből szerkesztett épületek.

Még nevezetesebb eltéréseket igényel és mutat, a műépítészetnek e tekintetben mintegy különváló ágát képező *téglaépítészet*.

Mely mikép gyakoroltatott légyen hazánk középkori műépítészete által, jelen értekezésemnek már sajátlagi tárgya. Ennek kellő megértésére azonban előre bocsájtom a középkori monumentalis téglalapítészetnek rövid ismertetését, annyira legalább, a mennyire tárgyunk felvilágosítására szolgálhat.

Már az egész őskor, a meddig csak emlékeink s adataink érnek, gyakorolta a téglalapítészetet, de kitünőleg Róma az újabbkor szülője, melynek a téglá, mondhatnók, rendes építészeti anyaga volt. A merre csak győzelmes legiói jártak keletnek és nyugotnak, maig még utjokat mindenütt téglatöredékek jelelik. A jól égetett, szilárd nagy négyszögű vörhenyes téglákról, a legiók számával és nevével ismerünk táborhelyeikre. Mellettük ott találjuk még rendszeren a gyar-

matnak vagy municipiumnak többnyire kevésbé szép és szilárd téglatöredékeit is, a magánygyártók jegyével vagy névével, s köztök a számos finom terra sigillata cserepet. Kétségtelen, hogy a romaiak az agyagégetéshez értettek, a ceramikának általában nagy mesterei voltak! Mind a mellett jellemző művészi tégláépítészetre még sem emelkedtek. A világ hódítói, kiknek rendelkezésére állott a legjelesebb márványanyag, úgy látszik átallozták inkább az égetett agyagból készült építészeti pótlanyogot monumentalis alkotmányaiknál, mintsem hogy azt művészileg kifejtették volna. Jellemző erre nézve Augustus dicsekvő mondata, hogy Rómát, melyet uralkodása kezdetén téglából épültnék talált, uralkodása végén, mint márvány várost hagyja hátra.

A classicus ízlés műidomaira, az antik oszloprendszer alakítására valóban a téglá nem volt alkalmas anyag, miután ezen eredetileg a faépítészetből eredt ízlésben, már a kő is pótlanyag volt; de a kő monolithok könnyebben pótolhatták még a gerendát, mintsem a darabos téglá; mely azért nagyobbára csak is faltömegre használtatott, a nélkül, hogy művészibb constructióra vagy ékitményi formákra alkalmaztatott volna — ha talán a terracottából képzett egy és más ékitményt és a téglarakmű (Ziegelmosaik) szép talajzatokat kiveszszük. — Az ily faltömegek azután bevakolva, az erős római kőragasz által még erősebbé, a befestés által pedig ízletessé is képeztettek; a mi ott a kedvező éghajlat alatt az idő befolyásával is daczolhatott. Vagy hogy síma márványlapok födéek a palota darabos téglafalát, melyek az építészet műalakzatai kivitelére alkalmassabbak voltak,

A középkor annyi új forma alkotója a polgári s egyházi társadalomban s ezzel együtt a művészetben is, volt az, mely új építészeti idomok kifejtésével a tégláépítészetnek is külön, megfelelő újabb műirányt s alakot adott.

De mint a legtöbb esetben, úgy itt is, az élet legnagyobb mestere a szükség volt az, úgy látszik, mely a monumentalis tégláépítészet kifejlesztésére a legtöbbet tett.

Mert ámbár a téglaműépítészet alkotmányai szórványosan Olaszországban épen úgy, mint Angol- Francia- és Németországban előjönnek; sőt például Pisaban, Sienaban, Bo-

lognaban s a t., márványpaloták tőszomszédságában is teljes jelentékenységekben találhatók. Mind a mellett még is Európának azon vidékei, melyek használható körétegek szűkében vannak, képezik a téglaműépítészetnek sajátági hazáját; hol, különösen éjszaki Németországban s a szomszéd tartományokban, a XIII-dik s következő századokban teljes kifejlődését és virágzását elérte. Midőn kezdve mintegy Dánia éjszaki csúcsától egész Krakóig, s Altmark nyugoti határaitól fogva Poroszország éjszakkeleti részein túl, a közszegény vidékeken sajátságos s nagy műbecsű monumentális téglapítészket keletkezett; minő Németországnak még más részeiben is p. o. Alsó-Szászországban s az Elbe folyam nyugoti oldalán legalább szórványosan előjön. ¹⁾

Egyébiránt valamint minden műfejlődés, úgy a téglapítészket is csak fokokként emelkedett műjelentékenységre. A románépítészket korában például a köépítéstől még nem igen különbözött. A román idom tömör falalkotásának ugyan is a téglapítészket csak úgy megfelelhet, mint a köépítészket. Ámbár már a román idom egyes ornamentatioi alakzatai, mint például a az úgynevezett szikszak-, a fűrész- vagy fogalakú ékítményi minták, ha nem téglapítészketből származtak áta köépítészketbe, úgy mindenesetre a téglából, melynek némileg alakzatával birnak, még könnyebben képezhetők, mint köből.

¹⁾ Jellemző erre nézve, mily műkellék volt a téglá, s mily gond fordítottatott rá, az is, hogy a középkori nagyobbszerű- egyház és monostoralapításoknál megemlíttetik mindjárt a téglavető is, melyaz építési házhelylyel együtt egyelőre mintegy az építészeti műnek feltétele adományoztatott. Így a berlini Klosterféle, műtéglákból épült egyháznak Kuglernél (Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte I. 103) közlött egyik feliratában találom : Anno millesimo ducentesimo LXXI. Illustris. principes et domini, dominus Otto et dominus Albertus, marchiones brandenburguci, erga ordinem speciali devotione permoti, aream ubi praesens monasterium est constructum, fratribus contulerunt gratiose, perpetue possidendam. Post hoc, anno domini MCCXC, strenuus miles, dominus Jacobus, dominus de Nebede, donavit fratribus hujus loci *latericidinum* (tégláégető ház), sitam inter Tempelhoven et Berolinum. Sicque dictus miles et principes praefati, exstiterunt istius claustris fundatores. Hasonló nyomok nálunk is figyelmet érdemelnek.

De még az úgynevezett transennalstilben is vagy is az átmeneti izlésben, t. i. a románból a gótba, csak kevésbé észlelhető a téglaeépítészet művészi kifejlődése; melyet csak a következő építészeti korszak, a gót idom fejlesztett ki teljesen. A gótrendszernek lényegénél, a támrendszernek és csúcsívképzésnél fogva ugyan is a boltozat súlya könnyebbedvén, a tömőrfalak, sőt általában az oldalfalak feleslegessé válnak. Helyettük csak egyes szilárdabb támpontok kívántattak, melyekre a boltfészek s bolthelyezés összes súlya irányoztatott. Ennek következtében a tömőrfalak vékonyodtak, s az oldalfalak többé vagy kevésbé, sőt a rendszer teljes kiképzésében, majd nem egészen elenyésztek. A falak támpontjait erősebben előszükő oldaltámok (Strebebfeiler), valamint nagyobb mérvű alkotmányoknál támívek vagy szökívek (Strebebogen) alkalmaztattak. Az így már feleslegessé vált csupasz falazat sűrű és hosszú ablakzatnak adott helyet, s az egész épület csupán mintegy a támrendszer alkotván, sajátlag egy rendszeresen tagozott épületváz állott elő, melyhez képest ismét a támoknak összhangzó tagozása s felfelé vékonyodása vagy is ifjúdása által, bizonyos életteljes szervezet, minden részletet egész a legkisebb végletekig átható organismus keletkezett.

Ily irányban építeni, hol a legkisebb részletnek is a czirkalom, a tervrajz és véső adott alakot, mindenestre annyit tesz, mint műértelemmel construálni; de hogy már az ily részletekig ható szervezetnek a tömör falazatra való téglalak minden lépten ellent állott világos. Mert a mily becses építészeti anyag a téglafaltömegeknél, oly nehéz s alkalmatlan a nem képezhető, törékeny s az időjárás kedvezőtlen befolyásának kitett téglát izletesebb tagozásokra alkalmazni. Mindezen nehézségeket azonban a középkori műépítészetnek páratlan alkotó ereje s művészi szelleme legyőzte; nem mint ha a lehetetlent kísértette volna meg, a köépítészeti szervezetnek és tagozásnak teljes elsajátítása által; de az által, hogy anyagához képest, annak megfelelő műtehetséget fejtett ki. Mig ugyan is az átképezhető faragott kőanyagnál fogva, tiszta támrendszernek lehetett alakulni, melynél az oldalfalazat csupán a tér kitöltésére szolgált; addig a téglaeépítészet-

nek lényege megmarad ugyan a falrendszer, de ezen falrendszernek tagozására s áttörésére törekszik. Amannak feladata volt: a falnak *feloszlatása*, ennek feladata lőn a faltömegnek *felosztása* fülkék s vaktagozások (Nischen, Blenden) által. S ha e mellett a téглаépítészet megtartotta még a gót idomban is a román ízlésnek faltömeges, nyugodt, egyszerű jellemét, a részletekben mégis a romántól lényegesen eltérő átképzettebb új műalakítást mutat. Mindazon változatos tagozásokat, melyeket a körmérő rajza tervezett, s a faragó művésője eddig a kőanyagból alkotott, most a mintának és présnek kellett agyagból is képezni. A vegyészett ezen felül legegyszerűbb szereivel segítségére állott, hogy nem csak az egyhangú és szemsértő veres téгла külszinnnek változatos és kellemes színezetet kölcsönözzen, de hogy ezt emelve, fénymázás, glasirozott, burkolata által a granithoz hasonló szilárdságúvá is tegye.

Ezen általam most említett technikai előnyöknél fogva, melyeket a fénymázás és színes téгла alkalmazása szolgáltatott, még egy újabb nevezetes momentum is jön tekintetbe. Figyelmeztetek ugyan is ismételve arra, mit már értekezésem elején mondtam, hogy a középkori műépítészet nyers, azaz vakolat nélküli építészet lévén, az építésznek épülete külső kinézése végett meglehetős gondja volt építési anyagának külső minőségére is, midőn annak kevésbbé szilárd voltát, vagy csak egyenetlenségeit is nem lehetett védő s egyöntetű vakolatburokkal erősíteni és leplezni.

Hogy a faragott, vésett négyszögű kőnél, vagy épen síma márványlapnál, hol ez az építésznek rendelkezésére állott, ily külső vakolatra szüksége sem volt, azt ugyan emlitenem sem kell annak, a ki csak valaha összehasonlította az ily faragott négyszögű kőből épült alkotmányoknak egyszerűségében is nagyszerű imposant kinézését, vakolt egyházaink és palotáink kimázolt, jellemtelen vagy czikornyás külsejével. Román és gótkori monumentális emlékeink, felséges basilikáink és magasztos gót domjaink, mint a jáki, lébényi, kassai s a t. intő példák erre, melyek hazánknak dús és választékos kőanyaga mellett követésre hívnak. És még is a középkori építő műmester, mondhatnók, kőanyaga ezen egyöntetű szépségével sem érte be. Hatását nevelte még többnyire azzal, hogy al-

kotmányának gyöngéden váltakozó színezetű külsőt adott: majd sárgás, majd kékes vagy zöldes szürke színezetű négyszög kölapokat kockásan vagy rétegesen alkalmazva változtatott; s ezen egyszerű fogás által épen oly természetes, mint ízletes festői polychromaticus hatást eszközölt. Így épült már egykor *esztergomi* régi basilikánk, melynek szétszórt romjai között sokszor szemléltem, sőt gyűjteményembe fel is szedtem egyes töredékeit azon élénksárga és majdnem hófehér köveknek, melyeknek négyszögű faragott kölapjai színezetével ezen műemlek főegyházunk nagyszerűsége mellett bizonyára meglepő szépségű kellemes külső színhatást is gyakorolhatott. Epen így szemléltem e napokban, legújabbán felfedezett egyik érdekes XIII-dik századi román basilikának, a *kisbényi* egyháznak — melynek rajza, az Akademia archeologiai bizottmányának meghagyásából Henszmann társunk által már is készül — most fájdalom vakolat alatt lappangó falait; hol ismét zöldes-szürke s ugyanazon szép sárga színezetű trachyt kölapok váltakoznak. Ezen szindús sárga kőnek példányát, Akademiánk palotája számára bemutatva, itt Akadémiai teremünk előszobájában is belépve szemlélhetjük. Hogy ne is említsem a pannonhalmi monostori egyháznak e tekintetben kitűnő példáját, hol a táмок festői dús oszlopcsoportozatai fehér homokkő, vörös és sárga márvány, most természetesen egyiránt bemeszelt, oszlopszálakkal váltakozva, páratlan architektonikai diszt kölcsönözhettek ezen, már magában véve is valódi építészeti remeknek.

De nem mindig volt ily szerencsés az építész, hogy hasonló anyaggal rendelkezhetett volna. Gyakran még csak anynyi négyszögű kölappal sem birt, hogy véle épülete külsejét beburkolhatta volna. Mind a mellett a monumentalis építészetenek mindenkor szorosán megkívánt kelléke volt, hogy a vakolatlan falkülső szabályos, sőt ízletes szerkezettel birjon. Így keletkeztek különböző korszakok s anyagok szerint az építészet ismeretes különféle *falszerkezetei*. A közönséges, vágott és törött kőből, szabályos rétegezés nélkül épült falazat — az úgynevezett: opus incertum, franczia: appareil irregulier, angoly: rubble work — mellett egyik legrégibb ősműépítészeti falszerkezet volt már az úgy nevezett *cyklopi* falmű. Ez

abban áll, hogy nagyobb szikladarabok szabálytalan többszögre faragva, köragasztás nélkül, éleikkel úgy egymásba illesztetnek, hogy a legszilárdabb falazatot képezik. Ezt követi a szabályos, nagy *négyszögűre faragott kövekkel való építés* — (Quaderbau, francia: grand appareil); vagy a hol nagyobb kövek nem állottak az építész rendelkezésére, hasonlóan középszerű s kisebb alaku kövek is alkalmaztattak — (a francia műnyelven megkülönböztetve az előbbitől úgynevezett moyen és petit appareil). A négyszögű köveknek durvább külseje, midőn ezek csupán széleiken faragva, mélyebb rovátkokat mutatnak, képezi az építészetben az úgynevezett *rustica* modort. A középkorban olykor a várak, bástyák és tornyok falain a négyszögű ismét púposra faragva, kidomborítva is alkalmaztatott, ez az úgynevezett púpos vagy domború négyszög, a német műnyelven Buckelquaderbau; vagy hosszas alakú négyszögben is (az úgynevezett fr. appareil allongé). Ellenben ha a négyszögek kövek harántosan fektetnek, úgy rovátkaik egymást mintegy keresztül metsző *hálózatot* képeznek; mint a római úgynevezett opus reticulatum (német: Netzwerk); vagy vékonyabb oldalukkal alkalmazva egymást éles szögben érintő réteges fekhelyzetben *kalászos* alakzatot mutatnak, mint szinte már a rómaiknál is úgy nevezett opus spicatum (francia: appareil en épi, vagy arrête de poisson, német: Fischgräte, angol: herrin-bone work). Olykor azonban a körétegek téglasorokkal is váltakozva jönnek elő, vagy csak egyes, kalászos vagy csürlődő alakban alkalmazott téglarétegekkel közbe szakítva: az úgynevezett *vegyes falakat*, (opus mixtum, appareil mixte).

Ily külső szabályos szerkezet azután a monumentalis építészetnek mulhatlan kelléke volt, még akkor is, ha a többi falbéllet közönséges törött kőből vagy épen falöntetből épült. Az utóbbi mód az úgynevezett emblectum (remplissage, Gussmauerwerk), midőn két külső vékony falréteg közé kavics és kötödéssel vegyített homok- és mész-falragasztás öntetett. — Sőt olykor az egyenetlen nagyságu külső kölapokba vésettek be a szabályos rovátkok, többnyire élénk vörösre kifestve, melyeknek azután e szerint a négyszögű, hálózatos s a t. rendes falszerkezetet kellett ábrázolniok.

Más az már, ha a nyers építészet kő hiányában csupán téglá anyagra volt szorítva. Mindenki tudja, hogy a közönséges vörhőnyes téglából épült falazat vakolat nélkül, nem a legkellemesebb külsővel ajánlkozik; kertfalon, gyárkéményen vagy legfelebb gazdasági épületeken talán megjárja még, de monumentalis épületen bizonyára nem.

Hogy azért a téglá műépítészeti czélnek megfeleljen, mind anyagára, mind külalakjára és színére nézve a műépítész kiváló gondját veszi igénybe. A középkor monumentalis tégláépítészetében ennél fogva a földvegyületre és kiegészítésre nézve kitünő tökéletességű téglá használtatott csak. A külszínre nézve pedig a mai egyhangú vörhőnyes színezetű helyett többszínű, ugymint sötét vörös, sárga, zöld, fekete, olykor viola, kék és fehér színű, sőt tarka mintegy márványeres is gyártatott. Ezenfelül mind a szilárdság, mind a színezet hatásának fokozása végett fénymázasan is (glasírozva) készített; valamint a mainál többnyire tetemesebb nagyságban és műmintázatokkal is préselve állítatott elő: párkányzatokra, ajtó s ablakbélleti tagozásokra, úgy ívgerinczekül, váll- és zárkövekül, oszlopfők részleteül s a t.; egyszerűval a gót idom dús zlésének diszművezete sokféle igényeihez képest alakítva.

De már maga a téglarakat is a falazatban, ha gondosan és csinosan kezeltetik a falragaszréteg, szép rajzmintákat képes előállítani; különösen pedig ha a téglák váltakozva, bizonyos rendszer szerint szabályosan alkalmaztatnak: majd hosszú, majd keskeny oldalukkal rakva. (A német műszó szerint a téglá hosszú oldala Läufer, a keskeny Binder vagy Strecker.) E szerint a rendes változatok például: hogy egy sorban vagy rétegben egy téglá mindig hosszú oldalával, a következő ellenben keskeny oldallal alkalmaztatik; vagy egy egész réteg csupa hosszú oldalú téglákból áll, míg a következő a téglá keskeny oldalával rakatik; vagy két hosszú oldallal rakott téglá és réteg után következik a keskeny oldalú, s így tovább. Ezen egyszerű alakítással már is tehát dús változatosság eszközölhető. Még inkább fokozható az, ha a téglarétegek nem csupán fekhelyezetben, de például élökre állítva szögben alkalmaztatnak, s e szerint úgynevezett kalászos falrakatot, (opus spicatum, lásd a táblán 2 ábra), vagy általában harántos

alkalmazás által csürlödéd, ferdény (rhomboidalis, Rautenförmig, lozangé) alakzatokat képeznek. Nevelhető továbbá a változatosság a színes téglarétegek változtatása által, midőn például, mint leggyakrabban, az egyik réteg vörös a másik réteg fekete színű téglából áll, mint a Stargardi Mariaegyházon; vagy koczkásan ostábla módjára rakva, mint a Danzigi egyház párkányzatán, hol így sárga és kékszinű téglák váltakoznak. Olykor a színek növekedő harántos fokozatokat (lásd a táblán 4. sz.) képeznek, mint Brandenburg egyik tornyán, vagy csürlödéd alakokat képeznek (lásd a táblán 6 és 7. sz. ábra). Ügyesen használtatott fel ezen színjátékra még a vakolat is az által például, hogy áttörött alakzatokat képező diszitményi téglák közt az átlátszó faltérnek vakolata befestetett. Így például a Tangermündei Sz. Istvánegyház egyik kapuzatár s a t.

Ily módon, mint látni, a mily változatos, oly izletes külsőt képezhetett a téгла anyag is. Mert míg a kőépítészetben az által, hogy minden egyes kődarab művészileg átképezhető, természetesen a legnagyobb változatosság eszközölhető: addig a téглаépítészetben egyszerű formák sokféle combinációi által, ép oly érdekes és dús változatok keletkeznek. És mint Essenwein, a téглаépítészet egyik kitünő mestere mondja: a téглаépítészetnek egyik kiváló ingere épen az, hogy benne a legegyszerűbb eszközökkel is gyakran nagyszerű hatás eszközölhető.

Ezen, azt lehet tehát mondani egyszerű technikával győzte le a középkor művészete nem csak mindazon nehézségeket, melyeket egész vidékek közszegénysége, vagy csak egyes helyeken építésre alkalmas kőnek hiánya elébe gördített; de a téглаanyag művészi formálása által e nehézségeken diadalmaskodva, a műépítészetnek mind anyagra, mind pedig alakításra nézve új és változatos dús tért nyitott.

Igy keletkeztek Európa s különösen éjszaki Németország azon nagyszerű monumentális téглаépítményei: basilikák és dómok, várak és paloták, melyeket, mint valódi műalkotmányokat és műremekeket, maig álmélkodással páros méltánnyal tekintünk; minők például a Tangermünde melletti jeri-

chow, fischbecki, brandenburg-lehnini, ratzeburgi, arendsei sat. románkori monostori egyházak és basilikák ; a schwerini dobberau, prenzlauer, stendali, stargardi, marienburgi, bützow, berlini sat. gót domok és egyházak ; a lübecki, wismari, stralsundi, thorni, stettini, stargardi, marienburgi, anklam sat. valamint ezek mellett, az olasz pisai, siennai, bolognai sat. paloták, várak, tornyok, melyeknek egyiránt művészi constructiója, valamint ékítményrészleteik a műépítészetet új conceptiókkal megtermekenyítvén, örök műbecsű mintákat állítottak elő.

Annál bámulandóbb, hogy a középkori monumentalis építészeti irány enyésztevel, mindezen magasztos emlékek századok óta mind a műirodalomra, mind a műgyakorlatra nézve majdnem észrevételenül léteztek. Még az újabb monumentalis archeologia is, mely a középkori műirány ismeretét napjainkban egyszerre annyira felkarolta, valamint a műépítészeti tankönyvei alig hogy reflectáltak a tárgyra ; és csak is legújabb kiadásaikban látunk egyegy sovány fejezetet szánva a középkori tégláépítészetnek azon érdekes monographiák nyomán, melyek a tárgy iránt újabban figyelmet gerjeszteni törekedtek. ¹⁾

De hogy mi közünk nekünk sajátlag mindezzel, megmondom már, miután ezen előzményekkel tárgyam méltánylására utat tereltem. Mióta a magyar műemlékek tanulmányozásával foglalkozom, vizsgálataim nyomán már évek óta azon nyomasztó érzet kísért, hogy nekünk monumentalis téglá-

¹⁾ A monumentalis tégláépítészet irodalmában is meglehetősen legelő áll, hasonló kezdeményezéseivel a műtörténetben iratai által korszakot alkotó Kugler (lásd *Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte* I. 102.) Nevezetesebbek utánna Minutoli „*Denkmäler Mittelalterlicher Kunst in d. Brandenburg. Marken* 1836. Quast. *Zur Charakteristik des älteren Ziegelbaues etc. Deutsch. Kunst.* 1850. Kallenbach *chronologie der d. mittelalt. Baukunst.* 2. Aufl. 22. lap : Backsteinbau. De kivált Essenwein *Norddeutschlands Backsteinbau im Mittelalter* (1856). Ezentúl az építészet történetének újabb kiadású kézi és tankönyveiben is tekintetbe vétetett, mint Lübke : *Geschichte der Architektur* 2. Aufl. 343. Kugler *Geschichte der Baukunst* II. 555. Lübke *Vorschule zur Geschichte d. Kirchenbaukunst.* 4-dik kiad. Backsteinbau. 74. lap.

építészetünk nem volt, hogy hazánk és nemzetünk a téglamű-építészetet nem ismerte. De ez még hagyján, ha ezzel egy-szersmind nem volna kimondva az: hogy ha a monumentalis tégláépítészet nálunk nem létezett, úgy hazánknak egy nagy része, nevezetesen a magyar alföld a monumentalis építészetet általában nélkülözte, nem ismerte; sőt nem is ismerhette, mert nem gyakorolhatta.

Megmondom az okát miért? Midőn ezen tanulmányaim kezdetén Csallóköz szigetének, azóta az Akademia Archaeologiai közleményeinek I. részében kiadott műemlékeit vizsgáltam, nevezetesen feltűnt volt már előttem, hogy ámbár ezen vidéknek számra mintegy 30 gót modorú régi egyháza, talán hármát kivéve, mind téglából épült, a szigetnek kő szűke miatt, még is a téglaműépítészetnek legkisebb nyoma sem volt mindezen egyházakon észrevehető. Ezen közönséges művészietlen tégláépítészetnek tulajdonítottam már akkor a gót idommal homlokegyenest ellenkező azon tömör, tagozatlan és szervezetlen falrendszert, mely ezen egyházakon uralkodik, valamint a művészibb részleteknek részint szegénységét, részint hiányát, s egyáltalában a műemlakedettség s műépítészeti magasabb kellékek nélkülözését. Mert a hol a legnélkülözhetlenebb szervezeti és tagozati részletek elkerülhetlenek voltak, mint ívgerinczek, váll- és zárkövek, ajtó- s ablakbélletek, ezek kőből készültek. És valamint ezen részletekben a tégláépítészet művészetét rajtok hasztalan keressük, úgy a külső falazaton sem veszünk észre művészibb falrakatot, színes vagy mázos téglákat. Ugy hogy fel kell tennünk, miszerint akár nyers közönséges vörhenyes téglaművel birtak, akár pedig vakolattal épültek eredetileg, mindenesetre a monumentalis műépítészet legcsekélyebb igényeitől is igen távol maradtak. Lehet ugyan — mint már szinte akkor megjegyeztem — hogy ezen egyházak egy részének vakolata nem csak belül, de kívülről is már eredetileg alfresco ki volt festve. Egyesekről legalább, mint a kúrti, várkonyi, püspöki egyházakról felhozott nyomok tanúsítják, ez kétségtelennek látszik. Ily befestés ha nem is műépítészeti, de még is műízletes kinézést kölcsönözhetett a másképp csupasz falaknak. De ezen gyakorlat is nyilván sem valamennyi egyházra, sem az egyeseknek egész

falterére nem volt kiterjeszthető. Legalább a külső falterekre nem, melyeken a fresco a mily költséges, mégis igen kevésbé tartós palliatív szépítő szer lett volna.

Valószínűbb azonban, hogy ezen emlékek nagyobb részénél a nyers vörös téglafal egész ékességét és tagozását azon faragott körészletek képezték, melyek mint ívgerinczek, zár- és vállkövek, ablak és ajtófelek alkalmaztattak; ámbár ezekből is a külső falakra minél kevesebb jutott. De az egyházbelsőben is még mindég igen szegény s a műépítészeti igényeket kevésbé kielégítő tagozást képezhettek.

Hasonló eredményre vezetett a páratlanul érdekesebb, s alapszervezeténél fogva hazánk műépítészetében korszakias nevezetességű Deákmonostori XIII-dik századi román idomú basilikánknak vizsgálata. Leírásában ¹⁾ jellemezve közönséges téглаépítészettét, ámbár a csallóközi építészeti emlékeknel jóval szilárdabb és szebb, sötétvörös téглаanyaggal bir, megjegyeztem már, hogy valamint a monumentális téглаépítészetté kellékeivel nem dicsekedhetik, úgy még azon művészibb kőfaragvány részleteket is nélkülözi, melyek még Csallóköz műszegény egyházaiban sem hiányzanak.

Ezen számosabb példák nyomán már akkor nyilatkoztam, hogy kétségbe kell esnünk a fölött, miszerint Magyarországon a téглаépítészetté monumentális becsüvé, műépítészetté fejlődött volna.

És valóban, ha már Csallóközben és a Vágközön, hol akár a fát téглаégetésre, akár a kőanyagot építésre a Dunán és Vágon csupán néhány mértföldnyi távolságról könnyűszerrel lehetett szállítani, ily kiáltó szegénységgel találkozunk, milyen lehetett a fa- és kőszegény magyar alföld monumentális építészete!?

Tudomásra csakugyan eddig egy adat, egy példa sem jutott, mely csak távolról is tanúsíthatta volna, hogy sík földünkön, a kőnek hiányában, hasonló téглаépítészetté fejlődött volna ki, mielőtt hasonló körülmények között a külföldön ki-

¹⁾ Ipolyi magyar műemlékek II. sor. I. Deákmonostori XIII. századi román basilika (külön nyomat az Akademia évkönyveiből) 58 és 61. lap.

fejlődni láttunk. Sőt épen az alföldnek ismeretes két legnevezetesebb építészeti emléke, a téglaműépítészetnek legkifejlődöttebb korából, egymint a *szegedi* alsóvárosi és a híresztelt *nyírbátori*, mai reformatus gót egyház, valamint az ottani minorita kolostor gót temploma is, e tekintetben a legszomorúbb példát szolgáltatják. Mindannyi közönséges téglapépület, de nem csak a téglaműépítészet minden nyoma nélkül, hanem egyszersmind a műszegénységnek non plus ultrája; a menyire a két előbb említett egyház ivezetének gerincei — azon majdnem egyetlen műrészlet, mely bennök még észrevehető — szerves tagok helyett, csupán a donga ívezetre vaszsögekkel fölaggatott főszből színre készült álgerinczek; míg az utóbb nevezett egyház ablakainak gót diszművezete vésett kőtagozat helyett fából, tölgyfából készült!

Oly tünemény mindenestre, mely a legvérmesebb fürkészőt is lemondásra kényszerítheti. Csakhogy a buzgó vizsgálónak, épen úgy, mint a buzgó hívőnek soha sem szabad kétségbe esni. Kitartó és folytatott vizsgálataim közt történt, hogy épen akkor, midőn nem véltem volna, végre sikerült monumentális téglapépítészetünknek jelentékeny nyomaira akadnom.

Szabolcsban Nyíregyházán találtam először is érdekes nyomára. A városnak újabb egyházai közt, uttól félre eső egy kisebb temploma vont a magára figyelmemet, a gót modort jellemző azon félreismerhetlen külalakzata által, melyet a tárgyavatott szem még akkor is felismer, ha, mint itt is, az épület gót idoma minden részleteiből teljesen kivetkőztetett. Elég okom volt tehát rá, hogy közelebbről megtekintsem. Mily nagy volt azonban meglepetésem, midőn rajta véletlenül egy helyütt, a mintegy három ölnyi hosszágban s egy két lábnyi magasságban lehullott vakolat által láthatóvá lett téglákban, egész sorát a különböző színű: zöld, sárga, viola, fekete és vörös tégláknak láthattam. Helybéli barátim, ismerősök és ismeretlenek, a kik körül fogtak, s kiket érdekes felfedezésemről értesítettem, mint ilyenkor történni szokott, majd itt, majd ott Szabolcsban látott hasonló színes téglákról emlékezni vélekedtek. A felfedezés mellett tehát egyszerre még az is constatirozva lett volna, hogy e példa nem áll egyedül.

Jelentésem következtében az Akademia Archaeologiai bizottságja által ezen érdekes tárgynak további nyomozásával megbízva, ennek már is rövid, de biztos eredményét terjesztem az Akademia elébe. Jelentésemet Nyíregyházával, hol az első példát találtam kezdem, és most eleve csupán *Szabolcs* megyén át, hol eddig a legtöbb nyom felől értesülve vizsgáldtam, folytatom.

I. A *nyíregyházi* említettem kis gótegyház e tekintetben legelől érdemel figyelmet. A helybeli egyházi emlékek idevágó történetére nézve hamarjában csak azt vagyok képes adatul felhozni, hogy Nyíregyházának virágzó plébániája már a XIV-ik században említették. A pápai tizednek 1332—1337-ig történt összeírásában, melynek eredetie a vatikáni levéltárban találhatók, honnét hiteles másolatát a magyar történet iránt érdemesült Garampi bibornok Gróf Eszterházy Károly egri püspökkel közölte, az egri püspöki megyében akkoriban virágzott plébániák között ugyan is már Nyíregyháza is neveztetik. ¹⁾ De egyébiránt neve is, melynél fogva kitűnőleg *egyháznak* neveztetik, mint több ily nevű helységeknel, úgy itt is nyilván arra mutat, hogy a vidéknek ősrégi anyaegyháza lehetett. Vajjon az itt szóban levő gót modorú mai reformatus kis egyházépület volt-e azon említett XIV-dik századi nyíregyházi plébániai egyház? vagy hogy már akkor egy más ilyen mellett létezett-e? avagy, hogy később annak helyébe lépett-e? minden más adat szükében biztoson meg nem határozható. Kétségtelennek látszik mégis az, hogy valamint a XIV-dik századnál nem régibb, úgy a reformatiót jóval megelőzte; mert idoma szerint ítélve legalább is a XV-dik században épülhetett. A reformatió kezdetével úgy látszik

¹⁾ Lásd Schemat. Cleri Dioec. Agriens. 1832. 17 és 158 lap, valamint a következő évkönyvekben. Lásd szinte az 1833-diki 71. lapját. Az 1857 Vasárnapi Ujságban 41. sz. 432. lap olvasható, hogy „a reformatus régi gótmodorú szentegyháznak homlokzatán még 1770-ik évben tisztán olvasható volt, s jelenleg ismét tökéletesen olvasható, (mert 1830-dik évben a betűk kijavítottak), felírás tanúsítása szerint 1400 év óta áll fen; és csakugyan egyháztól (a mint azt a város czímerrajza mutatja) veheti elnevezését, minthogy akkoriban egy üldözött vallásfelekezet titkon egy nyírfa erdőben végezte volna isteni tiszteletét“ (!?).

azonnal a helvét vallásu reformátusok birtokába jutott, s azon-
túl folytonosan is birtokukban volt, mint későbbi e korbéli
évkönyvei tanúsítják, és miután még a XVII-dik század vé-
gén és XVIII-dik elején sem létezett többé katolikus plé-
bánia Nyíregyházán. ¹⁾

Régi eredeti alakjából egyébiránt majdnem teljesen ki-
vetköztetve és minden díszét vesztve, gót idomát csupán még
szentélyének a nyolcz szögből képezett három oldalú záro-
dása és tagozott támfalai hirdetik. Sem eredeti boltozata nem
maradt meg, melyet most a szentélyben újabb dongaboltozat,
a hajóban pedig deszkatáblázatú fölep pótol; sem átalakított
ablakain a csúcsív nem található. Annál inkább teljesen hiány-
zanak a díszművezetek. Csupán külsején, a tagozott oldaltá-
mokon kívül, láthatók még nyugoti oldalán valami kisebb-
szerű portale nyomai, a késő gótkorszaki egyenesen átszelt
hármassal ível s igen durva művezetű tagozással, melynek
egyenetlenségei lehet a későbbi javítási vakolatok rovására
esnek.

Igy semmi műrészletek, sőt csak egy árva párkányzati
tagozás sem lévén többé a sokszorosan romladozó, ismételve
tatarozott és foldozott, számtalanszor bevakolt és kimeszelt
egyházon, természetes, hogy a monumentális téglalapítészet-
nek sajátlagi műalakzatait, mintázatok szerint préselt téglákat
hiában keresnénk már az épületen, ha netalán eredetileg al-
kalmaztattak volna is. De fenmaradtak azért még falai, és
pedig színes téglákból épült falai; és nekünk eleve ez is elég.
Ezen színes téglákból is ugyan jelenleg csak épen annyi lát-
ható, a mennyi a lehullott vakolat által napfényre jött. Az
egyházhajó déli oldalán, bemenettől balra, a földtől néhány
lábnyi magasságban szemlélhető a legnagyobb részlet. Itt
mintegy három ölnyi hosszúságban, s némely helyen alig egy-
két lábnyi szélességben jön elő azon néhány réteg, melyet a
szöveghez mellékelte rajztáblán az 5. sz. alatti festett ábra
mutat. Mit különösen a színre nézve még sem lehetett minden

¹⁾ A Telekesi István püspök által 1669 és 1713-ban összeírt egri
megyei parochiák között legalább még nem találtatik. Lásd az
1853-diki egri megyei névkönyvet 72. lap. —

árnyalatokon át egészen híven adni. A téglák színe mint látni, túlnyomólag zöld, még pedig egy neme a szürkés zöldnek, változó erősebb s halaványabb színezettel; e mellett gyakoriabbak még a sárga és fekete színűek. A fekete színű téglák sajátságosan a többinél puhábbaknak és porhanyóknak mutatkoztak; egyik téglá, melynek felületéről a zöldszín lelevéledzve mintegy elvált, belül egészen ily koromfekete s e mellett körömmel vájható pulha volt. A sárga téglák, vannak pedig itt világos- és sötétsárgák, a legélénkebben tartották meg határozott színüket. Ellenben az előjött vörös és vörhőnyes színű téglák többnyire kisebb és a többi falrakatból kiváló közönséges tégladaraboknak látszanak, melyek valószínűleg újabban, csupán foltozások alkalmával helyeztetek be ott, hol az előbbi téglák kitörtek, mit vastagabb vakolatuk is tanúsít. Nevezetesebb, hogy néhány tégladarabon vegyes, tarka színezet vehető észre, például zöld és viola, sárga és vörös, sárga és zöld. Ezen színvegyület majd egyes eltérő színű pontokban vagy pettyekben, majd hosszas erekben, mint a márványzat, de gyakran nagyobb részletekben is mutatkozik, úgy, hogy például a téglá egyik része violaszín, másik része zöldes. Az ily színvegyület már az agyagvegyítés által is keletkezik, s az ily téglák márványozottaknak nevezetnek ¹⁾. Egyébiránt itt azon színnel, mely a téglák külsején látható, többnyire belsejök is egészen át van hatva, mint ez a gyűjteményemben levő, itt szerzett, különféle színű téglatöredékeken szemlélhető. Hogy a külszín mindezen téglákon az egyszínűeknél is igen sokféle árnyalatban mutatkozik s rendesen annyira bágyadt és halavány, hogy első tekintetre alig lehet határozottan kiismerni, ennek oka lehet már egyrészt a régi, e tekintetben nem igen nagy szabatsággal működő vegyészeti technikának hibás és süketlen eljárása; de másrészt látjuk azt is, hogy ezen téglák külseje századokon át a portól lepve, eső nedvességének és a nap szívozó hatásának kitéve, a szín épségének meglehetősen káros elemi befolyások alatt szenvedett; mint azt kitöredezett, eső-

¹⁾ Durch die Mengung des Thons — mondja Essenwein Backsteinbau 6. lap — entstehen Marmorirte.

Archaeolog. közlem. II.

től kiázott, por- és sártól nemcsak belepett, de áthatott külsejük mutatja. Nem kevésbé hatott a színre a későbbi vakolat és mészburok. Mert tudnunk kell, hogy a későbbi ízléstelen és hanyag kor, majd ezen ízléstelenségénél fogva a színes külsőt fehérre meszelte, majd pedig ügyetlenségénél fogva, nem tudván másképp a romladozó vagy repedező falakon segíteni, azokat bevakolta. Ez történt egyébiránt sokhelyütt még a négyszögű kövekből épült egyházakkal is, például az említettem kisbényi kétszínben változó négyszögű faragott kövekből épült román basilika falaival; nyilván hasonló oknál fogva; a fehérre meszelt fal izletesebbnek tetszett egyrészt az idő által barnított kő természetes szépségénél; de másrészt ez által a támadt repedéseknek leplezése is szándékolatott. Nem lehet tehát azért csudálnunk, hogy monumentális téglaeépítészetünk nyomait csak is a mész és vakolat megett lehet felfedeznünk.

Mindamellett nyíregyházi emlékünknél a vakolat-tól és mésztől megszabadult ezen néhány lábnyi kis terén is oly dús, sőt mondhatnók majdnem páratlan színezettel lép előnkbe a téglaeépítéset, mihez a külföldnek e tekintetben a mienknél hasonlíthatlanul becsesebb és dúsabb emlékein csak kevés hozzáfoghatót találunk. A mellett ugyan is, hogy majdnem minden színű téglát találunk emléünkön, úgymint: feketét, zöldet, sárgát, viola és veres színűt, ezen felül még ezen színek egyes árnyalatai majd a fehérig és kékig, szürkéig és barnáig emelkednek, vagy halaványodnak. Előjönnek ugyan a külföldi emlékeken is mindezen téglaszínek, de némelyek csak igen ritkán, mások soha sem egyszerre együtt. — Essenwein például, az éjszak-németországi középkori téglaeépítészetről szóló jeles munkájában mondja, hogy a téglák színe: fekete és zöld, ritkábban viola s még ritkábban sárga, kék vagy fehér; rendesen azonban csak fekete és sötétvörös ¹⁾. A nevezetesebb emlékeken is többnyire csak ezen utóbbi két szín változik, az is rétegek szerint vagy kockásan ostábla

¹⁾ Essenwein Backsteinbau 5 és 6: sind meistens dunkelroth, seltener gelblich, — — és tovább: die am meisten angewandte Farbe ist Schwarz, dann Grün, hin und wieder Violett, seltener Gelb, Blau und Weiss.

módra. Így például, a remek szépségű stargardi egyházon fekete és vörös téglá váltakozik, hasonlóan nagyobbára a lübecki épületeken, a brandenburgi Katalin-egyházon és kerek tornyon, a lüneburgi városházon stb. Vörös és kevés sárga a ratzeburgi domon, kék és sárga egy danczigi egyháznak párkányzatán. Másképp rendesen csak decorativus részleteken, például a kapuzatoknál, a párkányzatokon stb. jön elő nagyobb színvegyület. Emlékünk tehát ezekhez képest kitünő dús színezettel pompázhatott; ámbár a vizsgálatunkra álló faltérből ítélve, az aránylag legtöbb zöldszínű téglánál fogva, mely azonban nemcsak ezen látható részleten, de általában mindeütt ott, hol a vakolat elválása által a nyers falazat mutatkozik, a sárga színnel együtt leggyakrabban észrevehető, túlnyomólag halvány vagy szürkés-zöld színű kinézéssel bírhatott.

Ellenben sehol sem volt észrevehető ezen téglákon a fénymáz — glasure. Holott másképp a külföldi tégláépítészetben az ily fénymázos téglák nemcsak szépségöknél fogva díszrészletekre használtattak, de tartósságuknál és a légbefolyásának ellenálló szilárd külsejüknél fogva, valamint a színhatás emelése végett is rendesen alkalmaztattak. Így jönnek elő már ily fénymázos téglák az előbb felhozott emlékeken is, nevelve mindenütt a színezetet; melynek ugyan nevelésére emlékünknön, dúsán változó téglaszíneinél fogva, szükség nem volt s meglehet, hogy azért is nem használtattott itt a mázos téglá; holott másképp ez a gótépítészet korában, melyből emlékünk való, nem csak a falakon, de a födélen is cserépként alkalmazva, általános használatban volt. Volt-e ily födele egykor egyházunknak, kétes; most újabb zsindeletetű alatt áll.

Föltűnőbb még az, hogy a vizsgálatunkra álló faltéren nem vagyunk képesek a téglarakatban semmi szabályos alakzatot kivenni. Rendesen t. i., mint már előbb figyelmeztettem, az ily téglafalazatok szerkezete és rakata a téglaszínék rétegei szerint bizonyos szabályszerű mintázatot képez. Így például legegyszerűbben, ha a téglasorok váltakozva más és más szint mutatnak; mint például táblánkon a 3-ik ábra. Vagy egy rétegben váltakoznak különféle színű téglák. Ezen a módon azután dús változatok alakulhatnak, különösen, ha a színes

téglák nemcsak egyszerű fekvő rétegek szerint, de bizonyos rendszeres ábrákat képezve rakatnak; mint például a 6. 7. számú ábrán a harántos fokozatok, s az egyszerű s összetett csürlődési alakzatok. Mindezen egyszerű fogások, mint látni, kellemes változatosságot és hatást kölcsönöznek a másképp egyhangú faltömegnek.

Semmi hasonlót azonban, mint mondom, nyíregyházi emlékünknön nem fődözhetünk fel. Hosszú oldallal rakott egész sorokat látunk s közöttök csak itt ott szabálytalanul jön, úgy látszik, elő egy-egy keskeny oldallal alkalmazott téglá; ez is több helyt későbbi foltnak mutatkozik. A színre nézve pedig nemcsak hogy egymást gyakran egyszínű téglák, de egyszínű rétegek is követik: ábránkon például (l. 5. sz.) két réteg nagyobbára zöldes stb. Meglehet ugyan, hogyha nagyobb vakolatnélküli faltér, például egész faloldal állana vizsgálatunkra, még valami mintázati rendszer nyomai is ki-vehetők volnának, mit most a csekély téren nem lehet felismernünk; s ez annál kevésbbé enged határozott ítéletet e részben, miután meglátszik rajta, hogy nem maradt fenn eredeti épiségében; mire nézve már előbb megjegyeztem, hogy nevezetesen a vörös téglák alkalmazása későbbi tatározások művének látszik, sőt egyes helyeken nyilván vastag vakolat által is pótolgatott a kitöredezett téglá. Lehet azonban, hogy épen ezeken a helyeken már eredetileg is vakolat volt közbe alkalmazva, miután a téglaközökben, a vakolat is befestve, a színhatás emelésére használtatott ¹⁾. Vagy, hogy fénymázás, sőt talán épen díszitményi ábrákkal préselt kisebb téglalemezek voltak ily helyeken közbealkalmazva; mint ez hasonlón a tégláépítészeti emlékeken előjön, rendesen ugyan leginkább csak az egyházak belsejében, de olykor a külső falakon is ²⁾; de mint ily díszitményi részletek nem lévén

¹⁾ Például a Prenzlaui Máriaegyházon stb. Essenwein is mondja, (Backsteinbau 6.) Stücke geputzter Wandflächen wechseln mit sichtbaren Steinschichten (érti Backsteinschichten). Diese geputzten Flächen, namentlich Friese, wurden wohl meistens bemahlt.

²⁾ Essenwein u. o. bei inneren Räumen sind die Wände oft mit Backsteinblätchen verkleidet, die entweder glatt, oder mit Ornamenten, besonders Thiergestalten oder Heiligen geziert und glasirt sind. Auch sie wechseln dann mit Verputzstreifen.

befoglalva a falszerkezetbe, hanem csupán inkább bera-
gasztva, természetesen régen kitörettek vagy lehullottak. És
nevezetes e tekintetben, hogy épen ily egyes téreket látunk
közbe újabb téglákkal kifoldozva.

Mi már az ily egyházak belsejét illeti, ha azok nem
voltak csupán kifestve, úgy, mint előbb említém, rendesen
szinte ily kisebb alakú fénymázas téglalapokkal voltak ki-
rakva, melyeken díszitményi ábrák, viráglevelek, ember- s
állatábrák, szentek képei voltak préselve. Egyházunkon mind-
ennek most ugyan semmi nyoma, miután belül többszörösen
vastagon bevakoltatott s kimeszeltetett; a vakolat alatt pedig,
— a mennyire t. i. a discretio megengedhette a használatban
lévő egyház tisztán kimeszelt belsejének igen vastag vakola-
tát itt ott átfúrni és leütögetni; — nagyobbára közönséges
vörhőnyes, de itt-ott sárgás téglák is jelentkeztek. Ebből ter-
mészetesen nehéz biztos következtetést vonni az egész belső
falazatra. De ezen biztosság megszerzése egyiránt nehéz-
séggel jár, miután, mint mondtam, e végett az egész belső va-
kolatot levakarni kellene.

Ennyiből áll az, mit még középkori tégláépítésetünk-
ből a nyíregyházi emléken felmutatni képes vagyok. Neveli
azonban becsét, hogy, mint példánya a magyar alföld monu-
mentális tégláépítésetének, nem áll egyedül, de vidéke kifej-
lődött ezen műgyakorlatával már is összefüggésben szem-
lélhetjük.

Már *Magyar Műemlékeim* I. kötetében, a csallóközi mű-
emlékeket vizsgálva, azon észleletre jöttem volt, mint azt ak-
kor megjegyeztem, hogy "valamint egyes országokban saját
műgyakorlatok és műirányok keletkeznek, melyek azután
rendesen különváló iskolákat, sőt ízléseket képeznek a mű-
vészetben; úgy egyes vidékeken is gyakran ily, a többtől ki-
váló saját műgyakorlat elterjedését vehetjük észre; minélfogva
már műemlékeik, még pedig kitünőleg építészeti műemlékeik,
mind keletkezésükre és elágazásukra, mind pedig idomuk s
anyaguk sajátosságaira nézve bizonyos utánozási viszonyban
szemlélhetők. Kimutattam ezt Csallóköz műemlékein s ez áll,
úgy látszik, Szabolcsnak is nevezetesen téglaműépítészeti em-
lékeire nézve. —

A nyíregyházi felfedezéssel azonnal Szabolcsnak egy és más helye is, mint mondtam, felemlítettett, mint a hol hasonló nyomok mutatkoznának. Elég ok rá, előbbi észleletem nyomán, hogy Szabolcs megyének azon többi helyeit is vizsgálat alá vegyük, hol még hasonló nyomokat gyanítanunk lehet.

Nyíregyházától nyugatnak és délnek közel érjük Szabolcs határait a Hajdúvárosok és Debreczen felé, hol a hortobágyi pusztán át műemlékek tekintetében hazánkban egyik meglehetősen tabula rasa áll előttünk. Ellenben délkeletnek, az úgynevezett *Nyírség* felé, a megyének több nevezetes pontját érjük. Legelől is *Nagykállót*; vagy régenten Nyírkállót, a megyének egyik régi központi helyét. Az 1332-diki pápai tizedlajstrom már szinte említi régi plebániái egyházát ¹⁾. De ennek még nyoma is elenyészett. A görögkatholikus mai egyház azonban úgy látszik, régibb épület, a mennyire a támfalak és gótmodorú sokoldalú abszisztának ily utánzása még a XVI-dik században folyvást divott, kivált falusi egyházainknál; mindamellett rajta, a mennyire legalább vakolata engedé, a monumentalis téglalapítészetnek semmi nyoma sem volt fölfödözhető. Hasonlón nem, a szinte aligha sokkal későbbi, talán XVII. századi, meglehetősen ódon kinézésű s tagozott támfalakkal körülfogott reformatus egyházon, melynek több helyütt sértett vakolata közönséges téglanyagát szemléltetővé teszi.

Kállóval szomszédos *Kálló-Semjény* hasonlóan már 1332-ből ismeretes plebániái egyház. Régi gótmodorú görögkatholikus egyházán azonban semmi bővebb nyom nem volt fölfödözhető.

Lejebb a szomszédos *Pócs-Pétri* és *Mária-Pócs* nevezetesebb helység, a mennyire plebániái egyháza szinte 1332-ben említettik, s régibb híres búcsújáróhely. Hol azonban jelenleg görög-katholikus-basilita szerzetesek újabb monostora áll.

De e vidéknek, sőt a magyar síkföldnek egyik még fenálló legnevezetesebb emléke a *nyírbátori* mai reformatus egyház. Híre ugyan e tekintetben becénél jóval nagyobb, mig

¹⁾ Lásd az idézett egri névkönyvet.

sok más emlékünkre nézve ez épen megfordított arányban áll, hogy rendesen nagyobb a becsők, mint hirők. Előnye csupán magas karcsú arányaiban áll, mi kinézésének, különösen helyzeténél fogva is, némi imposant hatást kölcsönöz. Másképp valamint a gót építészeti idom késő korszakának műve; úgy ezen izlés hanyatlásának legkiáltóbb jellegét viseli magán. A mily tagozatlan már szervezetében és méginkább részleteiben; oly szegény diszitményben. A késő gótika lángozott alakzatai s laposan átszelt hármass íve uralkodnak ablakai művezetében s ajtaja tagozásában. A legjellemzőbb e tekintetben még is, hogy építésze már az ívezetnek gótidomi hevederes és gerinczes szervezését sem lévén többé képes átvinni, a gót csúcsívezet helyett közönséges dongaboltozatot alkalmazott, melyre gipszből készített és vaspántokkal a boltozatra felaggatott algerinczeknek kellett a csúcsívnek hálógerinczetét hazudni. Tárgyamnál fogva azonban ezen emlék tüzetes leírása most itt nem lévén czélom, mi e vidék műemlékei leírásának további feladatául marad; mindamellett megjegyzem, hogy a műtörténetre és különösen hazánk műtörténetére nézve ezen emlék, keletkezésének biztos és határozott adatainál fogva is, oly jelentékeny becsccsel bír, hogy kimenthető leszek, ha tárgyamon kívül mellékesen is felhasználom az alkalmat még egy és más észrevételem elmondására.

Az egyház építése egykorú feliratai szerint 1484-ben kezdődött s 1511-ben bevégeztetett. Az alaptervezet tehát a gótizálásnak már hazánkban is hanyatló korában, ezen irányhoz képest készült. A befejezés azonban már ismét a hazánkban is előtörő renaissance izlés korába esik, s az előbb jellemzett boltozatmű ennek technikája. De még jellemzőbb erre az egyház úgynevezett stalluma, a szentély karszékei. Megfoghatatlan, hogy ezen karszékeket a műemlékek iránt mindenha mostoha magyar újabb és régibb irodalom páratlanul kiemelte. El lehet rájuk is mondani, mint magára az egyházra, hogy becsöknél nagyobb volt hirők. Mert feltűnő, hogy már a múlt század közepén a derék Veszprémi István, kinek, ha mindjárt nem is Debreczenben laktában, de mindenesetre korábbi külföldi hosszas tartózkodása alatt nem egyszer lehetett alkalma e nemű hasonlíthatlanul értékesebb műemlékeket szemlélni,

mindamelllett mellékesen is elragadtatással nyilatkozik ezen karszékek művészete felől híres s ritka munkájában (*Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia* IV. 76. lap), hol azok faragványait „csodálandóknak mondja, mint a melyek finomsága a legszebb hímzést is felülhaladja“ sat.

A régi tudós buvár mellett mai feuilletoni felfogással és irálylyal, de még nagyobb lelkesedéssel leírva olvasom azokat Színi Károly által (a *Magy. Sajtóban* 1855. I. 15. sz.), ki „a fejedelmi székek féldomború faragásaiban (?) a durva faanyagot megszellemesítve látja a művész vésője által.“ Legújabban pedig Fogarassy Mihály (*Mittheil. d. Centralcom.* 1858. 54) és Rómer Floris tagtársunk (ha jól gyanítom neve kezdő betűinél fogva a *Vasárnapi Ujság* 1860. 33. sz.) ismételve figyelmeztettek fontosságukra. Mily nagy volt tehát meglepetésem, midőn e karszékeket látva a „finom, csodálandó s művészi féldomború faragványok“ helyett a legközönségesebb színes úgynevezett rakott művű famosaik, (eingelegte Arbeit) asztalosi munkát találtam a székeken, melyek készítése bármily múlt századi rococo asztalosnak sem vált volna különös becsületére, akár a tervezetet és rajzot, akár a kivített tekintjük. Sajátlagi dombormű faragványokról tehát itt szó sem lehet; de még alakzatuk sem emelkedik a legközönségesebb karszékek színvonalán felül. ¹⁾

Ellenben valamint az egyház, úgy ezen bútorzata is egy más oldalról nevezetes műtörténetünkre nézve, a mennyire t. i. az utóbbi csináltatásának idejét szinte adatolva bírjuk. A székekre alkalmazott egykorú feliratban olvassuk ugyanis,

¹⁾ Találóbbr az, mit a f. idézett hely a *Magy. Sajtóban* ezen egyháznak, de különösen a karszékeknek elhagyott és rongált állapotáról mond. Valóban az utóbbiakon megbocsáthatlan, majdnem szándékosnak látszó rombolás nyomai vehetők észre. A legérdekesebb részletek, például kartámuk középső bélétei, kihullva, kitöredezve vagy csak kihullófélben állanak, míg egy kevés enyvvel helyőkre beragasztva, vagy egypár szöggel odaszögezve, a legügyetlenebb egyházi is minden költség nélkül képes volna azokat az enyészettől megóvni.

hogy 1511-ben készülték. ¹⁾ És, ha ezen adatot nem találunk rajtok, joggal akár a múlt századba helyezhetnők csináltatásuk idejét, annyira kifejlődve látjuk bennök mind alakilag, mind gyakorlatilag, sőt mondanók szellemileg is a renaissance irányt. Művészek, nyilván olasz művész, ezen iránynak már is színvonalán állott. Élesen jellemzi ezt azon nevezetes körülmény, hogy a műnek renaissance modorú, folyvást ismétlődő diszabrái, úgymint: az úgynevezett festonok, ghirlandok (nyílt koszorúk, virágfüzerek), stilizált gyenge állat- s emberalakzatai mellett — értetődik természetesen, hogy mindez csupán színezett fa-rakmű és nem faragvány — nevezetesen előjönnek még a kartámok középbélletein egyes könyvcsoportozatok; ezen codexi alakzatok táblájára azután ott találjuk ráírva a sz. könyvek, a sz. atyák nevei mellett a régi latin s a mi sajtóságos, az olasz classicusok neveit is; így például egyik könyv táblázatán olvassuk Virgilio, másikon Dante, azután Aesopo s így tovább. Hogy ilyesmi már az egyház karszékein előjöhessen, nyilván a legvilágosabb jele a teljesen kifejlődött humanisticus iránynak, az antik classicus renaissance befolyásának. S e tekintetben, ezen korszakias adatoknál fogva mondom, hogy ezen egyház és butorzata kitünő műtörténeti jelentékenységgel bírnak; mert a kimúló középkor és feljövő újkor művészetének egymásba érő határai adatolására oly határozott tájékozásul szolgálnak, mint ritka más eset. Tanulságos így ezen emlék nem csak hazai építészeti, de vésőművészeti korszakaink adatolása tekintetéből is, még pedig úgy a fa-, mint a kövésetre; miután a Bátoriak két nevezetes síremléksobrát is magában foglalja, — természetesen a karszékekhez hasonló rongált állapotban — s ezeken is már a renaissance irányt a mű és felirat egyformán hirdeti.

¹⁾ A felirat: Hoc opus fecerunt fieri Magnifici Domini Georgius de Bátor Agazonum Regalium Magister, et Stephanns de eadem Bátor, Comes Temesiensis et Partium inferiorum Capitaneus Generalis, nec non Andreas de Bátor, Comes Comitatum de Simegh, Szathmár et Zabolch, licet fuit junior inter ceteros: opera tamen eius hoc opus perfectum est anno MCCCCCXI. Utolsó maradványa ez csak nyilván az egyház hasonló dús butorzatának, melyet a reformatio is eltűrt; azért egy magában hátrahagyott.

Mindezen körülmények, t. i. azon mintegy teljes átmeneti stadium, melyet itt észlelünk, eléggé irányzó arra nézve is, hogy itt a középkori téglaműépítészet virágzását ne keressük. Hol csak a lehullott vakolat bepillantást engedett a falanyagra, mindenütt a közönséges téglá rívott ki.

Ugyan ez az eset Nyírbátornak ugyanezen korszakból fenálló egy másik gót idomú egyházánál; mely 1480 kezdvén épülni a kenyérmezei csata (1479) emlékére, annak hőse Bátor István által, kinek teste is állítólag sírboltjában nyugszik, mint látjuk, csak néhány esztendővel előzte meg az előbb tárgyalt emlék építését. Ez a minoriták zárdájának egyháza, hazánkra nézve még mindig tekintélyesebb gótépület, ámbár a gótidom már csak is támfalain, nagy és jól fentartott ablakai művezetén mutatkozik. Ezen ablakokon bírjuk a magyar alföld építészeti anyagára nézve, már előbb említettem, azon nevezetes példát, hogy díszművezetők faragott kő helyett fából készült! kétségtelen tanúsága annak, hogy az alföld monumentalis építészetének mily szüksége volt a téglaműépítészetre. De sajátságosan, épen itt ismét, hol a tégláépítészetnek műformáit feltalálnunk kellene, annak semmi nyoma sem vehető észre. A hol a leesett vakolat az épület téglanyagát vizsgálni engedte, mindenütt csak közönséges téglá mutatkozott.

Mig azonban Szabolcs délkeleti részén fenálló emlékeken sikertelenül nyomozom a tárgyat, mint ezen műtörténeti episod semmis eredménye mutatja, — addig a megye innét éjszakknak vonuló területén csakugyan több határozott nyom jön már elő.

A II-dik hely itt, hol még színes téglák mutatkoznak: *Oros*, Nyíregyháza és Napkor mellett fekvő kis helység. Régi plebániái egyházát hasonlóan már 1332-ben adatolva bírjuk. A helységnek éjszaki végén, magas meredek halmon álló kis egyháza, jelenleg reformatus közönsége birtokában, szemlátomást régi épület. Alakjára nézve mindjárt meglepőleg hasonló a nyíregyházihoz, ámbár szentélye egyenes fallal záródik. Egy adattal több arra, hogy egyes vidékek építészeti emlékei, mint mondtam, folytonos utánpótlási viszonyban állanak. Tagozott támfalai eredeti gót ízlésének határozott jelzői. S épen

ezen támfalak egyes helyein, hol a vakolat elvált, egyes színes, különösen sárga és zöld téglák is kitűntek. Meglátszott ugyan a túlnyomó számú közönséges téglák s ha ez az egyház oldalfalain is az eset, melyeket az újdön vakolat miatt kártétel nélkül csak kevés helyütt lehetett vizsgálnom, úgy jele volna annak, hogy a szegényes kis egyházon a színes téglák csupán csak egyes decorativus részletekre használtatott. Az egyháznak nyilván újabb ajtócsarnokán kétfelől befalazva, durva közlapon évirat olvasható: egy felén 1635 Θ, másikon 1823. Ezen utóbbi az újítási munkálatok éve; és nyilván ezen alkalommal helyzetetett oda ezzel arányban, az előbbi éviratos kő is. Mit csak azért említek, nehogy valaki az egyház eredeti keletkezése esztendejének vélje. Tiltja ezt már az évszámra következő Θ alaku Theta görög kezdő betű, mely itt nyilván Θανών az az mortuus, meghalt jelentéssel bír, mint az a régi s azon korbéli síriratokon az esztendőszáma mellett gyakran alkalmaztatott. Lásd például Csallóközi Műemlékekben, Istvánffy Miklós fiának ezen korból való felsőbári sírkövén (idézett helyen 88. lap). S itt is nyilván a templom körül levő temetőben (a hagyomány is úgy tartja, hogy itt a nagy halom alatt temetőhely vagy sírbolt volna) valamely síremléknek töredéke lévén, alkalmaztatott az egyház falába.

Nevezetesebbnek látszik még a szabolcsi téglaműépítészetnek egy III-ik nyoma *Karász* nevű, felebb éjszának fekvő kis helységben. Régi egyháza, mely romladozó állapota miatt 1859—60-ban újonnan épült, gótnak mondatik és szemtanúktól hallott leírás szerint is annak kell tartanom. A hagyomány szerint, melyről többfelől értesültem, a vörösbátok egykori monostora lett volna. A mint ezen gyakori hagyományos vonás semmi bizonyosat sem mond, úgy még is ott, hol semmi adatok sem maradtak fen, legalább az emlék régiségéről tanuskodik. Az egyház mindkét oldalán kiásott romok s alapfalak nagyobb szerű monostori épületekre mutatnak. — Szemtanúk által értesülvén arról, hogy a régi templom falai lebontása alkalmával számos színes téglák mutatkozott, melyek nagyobb része az új templom építésére ismét felhasználtatott, sikerült a fel nem használt és félre tett, maig fenmaradt régi építési anyagból, mintegy 25 darab régi téglából néhányat

megszereznem. Kiválasztva a különböző színűeket, köztök nevezetesen *fénymáz*as, glásirt téglák is találhatnák. Ilyen egyik most gyűjteményemben, élénk, szép, ragyogó világos zöld fénymázzal; belül törésénél ellenben a zöld szín majdnem kékesszürkének látszik. Egy más példány kívülről sötétzöldes, törése belül fekete-vörös és helyenkint vékonyabb élénkzöld ereket mutat. Harmadik példány kívülről vörhőnyes, néhol sárga, belül zöldessárga, valamint egyes helyeken tiszta sárga és zöldesszürke színt játszik. Negyedik kívül-belül tiszta sötét-sárga. Hasonlón még egy sárga és sötét vörös példány. Ezen fölfödözés azért volna különösen fontos, mert általa a fénymázas, glásirt téglá használatát hazai monumentalis tégláépítészettünkben is föltalálnók, mi az eddigi emlékeken nem volt fölfödözhető.

A IV-dik hely, hol még ezen alkalommal téglaműépítészeti nyomokra utalhatok: *Kis-Várda*, Szabolcsnak még felebb éjszakra fekvő kis mezővároskája. Ezen helynek nevezetességét vára romjai egyiránt, valamint régi egyháza tanúsítják.

Az itteni egyház az egri megyei névkönyv szerint már 1102-dik esztendőben létezett volna. De ez így pusztán, minden további történelmi adatolás vagy okirati hivatkozás nélkül épen oly kétes állítás, mint azon újabb felirat, mely az egyház szentélyében olvasható: *Bökönynél a Tatárok ellen nyert győzelem emlékére építette Sz. László Magyar király 1082.* Mily egyéb hagyomány vagy valószínűség szól ezen adatok mellett, most abban hagyom. Mindenesetre a helynek jelenleg fenálló építészeti emlékei keletkezése idejéhez sokkal közelebb járhat a kisvárdai plebánia ajtaja felett köbe metszett következő felirat évszáma: *Ladislaus de kiswarda 1501*, melynek érdekes, már alig félig meddig gótbetűjelleme a mondott 1501-dik esztendővel nyilván egykorú.

Maga az egyház több tekintetben nevezetes, úgymint oazlopfő-ábrai- és dombormű faragványainál fogva. De ezek jelenleg felvett tárgyamtól eltérőbb s hosszabb leírást igényelnének, mintsem hogy most itt, beleereszkedhetném. Fentartva magamnak azért jövőre az érdekes emlék tüzetes ismertetését, elég legyen tárgyunknál fogva egyszerűen kiemelnem, hogy nemcsak az egyház szentélyén a nyírágyházihoz hasonló

színes téglák láthatók, de az itteni várfalak alapja is, mint egy ölnyi magasságra színes téglákból épült. Az ennek aljában szedett színes téglák gyűjteményemben: 1. felül kékes, belül sötétvörös, 2. fénymázas zöld, belül szürke, 3. kívül feketés, belül sötétvörös, 4. hasonlóan fekete, egyik keskeny oldalán fénymázas, belül vörös.

S ennyit, fentartva mint mondom magamnak ezen emlékek tüzetesebb részletezését, most elégnek véltem egyelőre középkori monumentális tégláépítésetünk nyomai kimutatására. Nem lehet kételkednünk, hogy nemcsak Szabolcsban lesznek még több helyütt hasonló nyomok felfedezhetők; de ezek kimerítő elősorolása a vidék összes emlékei leírásának feladata; — hanem kétségtelenül hasonló nyomok fognak még találkozni az ország s különösen az alföld többi vidékein is, habár itt legtöbb helyütt a műemlékek helyett a puszták enyésző romfalazatain kell azt majd keresnünk. Így értesülök, már csak azóta is, hogy e tárgy iránt figyelmet gerjesztettem, miszerint a pusztaszeri monostor romjai közt, valamint a hódmező-vásárhelyi, csomorkányi és sz. lőrinczi puszták egyházromjain is színes téglák észrevehetők. S a mi nevezetes, ezek tehát ismét határos földvonalon, egymás mellett jönnének elő.

Meg kell azonban jelenleg azzal elégednem, ha a tárgy jelentőségét röviden kiemelve, ezek felemlítésével is néhány további példára utaltam.

Nem lehet szinte itt további feladatomban, hogy a tárgyat teljesen kimerítve, a középkori színes és fénymázás műtéglagyártási technika taglalásába ereszkedjem. Az újabb kornak kifejelettebb technikája úgy is tökéletesen ismeri azon egyszerű eljárást és kezelést, mikép egyszerű ásványrészletek, mint vaspor, óloméleg, ólomtajt, barnakő sat. alkalmazása által eszközölhetők egyszerűn a különféle téglák színezetek, mint fekete, zöld, sárga, vörös sat. Valamint hogy a téglafénymáz ólomhamu, vagy óloméleg- mész- és homok-alkatrészletek vegyítéséből készült anyagnak száraz vagy nedves úton alkalmazása által képezhető. Gyakran már magának az agyagnak s oly földanyagoknak vegyítése által, melyekben a fenebb említett ásvány- vagy savrészletek előjönnek vélet-

lenül is erősebb, vagy gyengébb téglaszínezetek képződnek az egyszerű kiégetés alkalmával. ¹⁾

A műtéglanyagnak már ezen egyszerű s aránylag jutányos productiójánál fogva, valóban csudálandó, hogy hazánkban, különösen pedig az alföldön, maig nem tudunk, nem mondom eljutni, de csak visszatérni a monumentalis építészetnek ezen minden tekintetben alkalmas és hasznos utánzására.

Mert, úgy hiszem, műemlékeink tanulmányozásának, ha az meddő nem akar lenni, azon gyakorlati oldala is van, hogy a mit rajtok százados műgyakorlat által, földterületi és éghajlati viszonyainkhoz képest alkalmasan használva, kiképezve s mintegy kipróbálva találunk, azt mai építészetiünkre nézve is hasznosítsuk. A mellett, hogy az alföld készükében szenved, a mész pedig több vidékén távolról importált aránytalanul már is igen drága czikk, ismeretes az is, hogy sokhelyütt még vakolatnak alkalmas homokkal sem igen dicsekedhetik. Ehhez heves időjárása, a védtelen róna viharos esői és szelei a szilárdabb vakolatra is kétszeresen rongáló befolyással vannak. Nem lehet azután valami dísztelenebbet s rondábbat képzelnünk, mint egy ily alföldi mezővároska tekintélyesebb házainak is kinézését, a folyvást hulladozó vakolat miatt mindig sérült s a minden eső által lemosott mész alól kilátszó sáros és tapaszfoltos falait; habár azok évente rendszeren kétszer is vakoltatnak és meszeltetnek. Mily költségkimelés volna, ha csak a középületeknek is, mint egyházaknak sat. külseje, nyersen és fénymázás téglával épülne. A kévéssel tetemesebb építési tőkét, sokszorosán meglehetne e mellett gazdálkodni azon évenkénti kiadások megtakarításával, mibe most a folytonos vakolás és meszelés kerül. És mily építészeti dísz és ízlést fejthetnénk ki az által!

Igy, például, mily előnyös leendett, ha a tiszai vaspálya-

¹⁾ A középkori téglákról, azoknak különösen gyártásáról, a téglák régiségének ismertető jeleiről sat. igen érdekes értekezést tartalmaz: Minutoli f. idézett munkájának: „Denkmale mittelalterlicher Kunst in den Brandenburgischen Marken“ 1-ső füzeté.

társulatnak, sok helyütt meglehetősen ízléssel, többnyire a román építészeti idomtól ellesett, ennek igen gyakorlati s aeshetikai motívumai felhasználásával épült pályaházain a középkori monumentalis téglaeépítészetnek nem csak formái, de anyaga is tekintetbe és alkalmazásba vétetett volna. Az időnkinti vakolási, meszelési stb. javítások tetemes költségeinek megkímélése mellett — pedig a szükséges anyagok megszerzésére nézve magányosokhoz képest a vaspályák még utólréhetlen előnnyel bírnak — mily monumentalis díszet kölcsönöznének az alföldnek; sőt mily hatással lehettek volna építészetére is, mutatja azon befolyás, melyet alakjuk s díszrészleteik utánzásában újabb építkezéseken észrevehetünk.

Mindehhez pedig éppen csak a mainál gondosabb téglagyártás kívántatik. Mert a mostani, a felületen szedett földanyagból éppen oly felületesen készített salitromos alföldi téglák, magok emésztik fel vakolatuk- és burkolatukkal együtt magukat. Pedig a természet ezen tekintetben is csodálatosan osztja ajándékait. Éppen ott, hol a körétegek hiányzanak, többnyire fellelhetők a téglára legalkalmasabb föld- s agyagrétegek, mint az alföld legtöbb vidékén is. Csakhogy természetesen azután a fű gyökerénél kevésbé mélyebben és nem a salitromos földfelületen kell azt keresnünk. Éppen itteni több vaspálya épületünk egyik tervező építésztől, tehetséges hazánkfiától tudom, hogy egyes helyeken a téglagyártás alkalmával egészen véletlenül is, csupán az agyagvegyület által színes téglákkal lepettek meg.

De tárgyamtól már is messze eltértem; feladatomban csupán az volt, hogy hazánk középkori monumentalis téglaeépítészetét s az által egyszersmind a magyar alföld műépítészetét constatiozzam. Ha kevés is még, a mit eleve előmutathattam, de az egykét bizonyos nyom felfedezésemet még is kétségtelenné teszi. S egyelőre kezdetnek ennyi is elég. Áldom érte a Gondviselést, hogy végre műtörténetünk ezen eddig beiratlan fejezetének is első sorait megírni elkezdhettem. Nemzeti műtörténetünk egy új terra incognitáján, melyet meghódítani kiindultunk, az első lépés ismét meg van

téve. Tanúság mindenesetre ezen halavány nyom is a romok közt megint arra, hogy az europai polgárisodásnak és művelődésnek nincs egy eszméje, nincs egy ténye, melylyel nemzetünk lépést nem tartott volna; ha mindjárt a legtöbbnek nyomát most már romok között, a tudomány szövetnekének világával kell felderitenünk! —

VIII.
· VEGYES KISEBB
RÉGÉSZETI KÖZLEMÉNYEK.

I.

MAGYAR FELIRATU
RÉGI KUPA.

KÖZLI

Gr. ESZTERHÁZY JÁNOS.

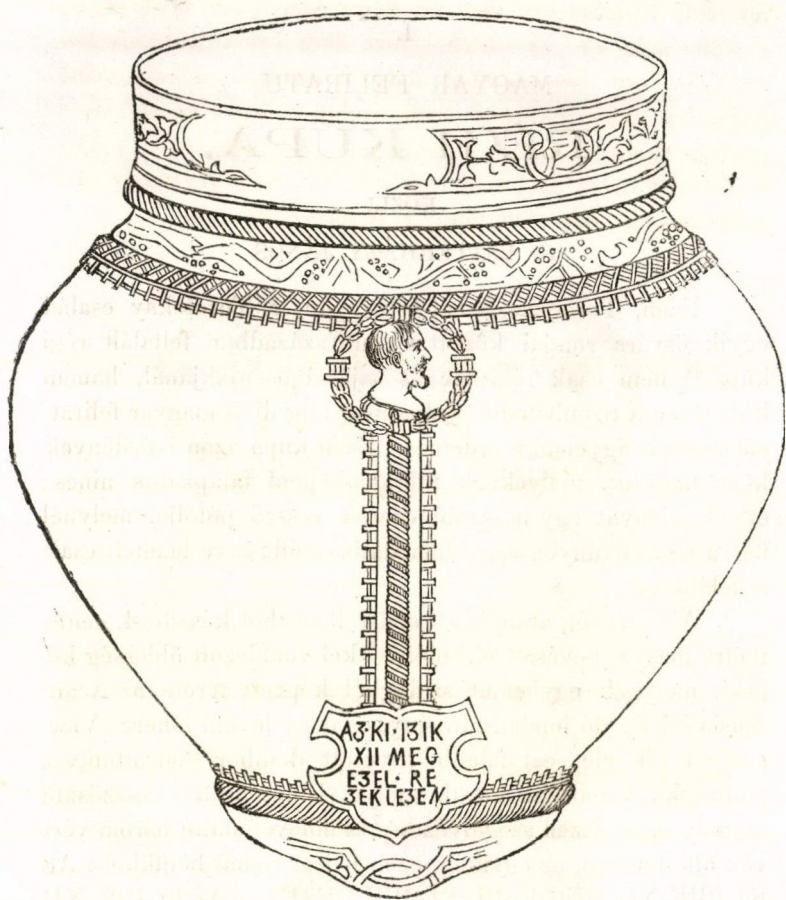
Ezen, Toroczko-Szent-Györgyön, a Torotzkay család egyik ősvára romjai között a mult században feltalált régi kupa ¹⁾, nem csak régisége és sajátságos alakjánál, hanem különösen a tizenhatodik században alig divó magyar felirattól fogva is figyelemre érdemes. Ezen kupa azon ivóedények közé tartozik, melyeknek tulajdonképeni talapzatuk nincs; ennek hiányát egy hosszabb kerek vessző pótolja, melynél fogva egy állványba vagy talapzatba beillesztve lehetett csak is felállítani.

Alsó részét, aranyozott ezüst lemezből készült 4. centiméter magas, bevéssett ékítményekkel vonalazott öblösség képezi, melynek egybefont szalagból képzett térein, az Acanthushoz hasonló lombdiszitmény, és négy levelű lóhere (Vierpass) tűnik elé, ezt felebb kivéssett dombor sodrottműves pántocska vonalazza körül, melyet ismét áttört vesszősmű szegélyez. — Ezen szegélyezetre szőlőlevél alakú három vért van alkalmazva, az egyikén ezen felirat római betűkkel: Aß KI IßIK·XII·MEG·EßEL·REßEK·LEßEN· (Az ki izik XII meg ezel rezeg lezen.), itt Z betű tűnik fel (ß) sajátsága által. — A második vértén arab számokkal ezen évszám: 1574 áll. A harmadikon ezen két betű ß*I* — valószínűleg az illető tulajdonos neve?

Ezen vérték mindegyikéből felfelé nyulik egyegy sodrott, áttört vesszősmű diszitménynyel szegélyezett, körül-

¹⁾ Most Székely Dávidné, született báró Torotzkay Rosalia urhölgy birtokában.

belül 1 és $\frac{1}{2}$ centimetr. széles, és 7 centm. hosszú borda alakú lemez, melynek végét egyegy domborműví medaillon

fedi. Az egyik : babérokkal koszorúzott szakálas férfi arczéltű mellképe, talán valamely Cesaré? A második emléklapon két arczélezett alak mellképe van : egy szakálas férjfi, kinek fejét szárnyalakú sisak fedi ; a második szakáltalan alak, talán nőt ábrázol ; a harmadik medaillon hasonló a másodikhoz ¹⁾.

¹⁾ A medaillonok elő- és hátlapjain semminémű felirat sem található, azonban a rajtok lévő alakokról ítélve római eredetűek lehetnek.

Egyébként mind a háromnak szélei babérkoszorúval vannak körülvonalazva. A medaillonok felett egy szélesebb pánt vonul körül, mely által a kupa alsó részén már említett ékítmények ismétlődnek, kivéve hogy ezen pánt felső részére szőlőlevelek, és gerezdekből font dombormű van helyezve; az egész így egy ezüsből készült állványt képez, melybe hajdan a tulajdonképeni kupa járhatott, s melynek hiányát pótolja talán a most belehelyezett kókusdió-héj. Végre a kupa felső része szélesebb pántból áll; alsó részén észrevehető rováások, egy most hiányzó fedelet sejtetnek.

II.

I. MÁTYÁS KIRÁLY

ÁLLÍTÓLAGOS ÉPÍTŐMESTERÉNEK
KÉZIRATI MUNKÁJA

AZ ÉPÍTÉSZETRŐL.

Dr. HENSZLMANN IMRE,

m. Akad. I. tagtól.

Gróf Zichy Ödön egy régi olasz kézirat- és kézirajz-könyvet közölt velem, azon felszólítással, adjam véleményemet ezen könyvről, melyet Literati Nemes Samu, testvérének néhai gr. Zichy Jenőnek, ily megjegyzéssel adott el: „Ezen ritkaság nekem (Literatinak) ajánltatott, mint Corvin királyunk

építőmesterének egykori tulajdona.“ Megjegyzését Literati a könyvbe ragasztott lapra írta.

A könyv alakja kis folio, lapjai száma az egykorú lapozás szerint 199. A bőrkötés egykorúnak tetszik. E 199. lap tartalma kettős, t. i. irodalmi és művészi, az első régibb, a második újabb eredetű.

Ugyan is az elsőnek jelelt (valóban pedig 2-ik) lap hátoldalán ¹⁾ kezdődik egy sonnette gyűjtemény, mely folytatatik a 9-ik lapig.

A kilencedik lap hátoldalán uncial betűkkel írt latin és olasz sententiákat látunk.

A 10-ik lap oldalán újra sonnettek kezdődnek, a 11. lap hibázik. A sonnettek újra a 12-ik laptól folytatvák egész a 45-ik lapig, de úgy hogy kétszer t. i. a 15-ik és a 36-ik lapon nem a lap hát- hanem előoldalain vannak írva. A 45-ik lap hátoldalán nincsen sonnette, hanem van 3 sor latin és olasz sententia; szint úgy a 46-ik lap egészen tiszta maradott. A 47-ik laptól egész a 60-ikig megint sonnettek. A 60-ik lap hátoldala eredetileg tiszta maradott, későbbben keleti írással töltetett be. A sonnettek újra a lapoknak a 61-től egész a 86-ik hátoldalait foglalják el. A 87-ik lapon kezdődik a 2 és fél oldalt elfoglaló kettős uncial betűk alphabetje, melynek elseje latin, másodika görög betűkből áll, az első át van véve Dürer Albrechtnek következő című munkájából „Underweysung der messung mit dem zirckel un richtscheyt“ sat., mely munka Norinbergában 1525-ben jelent meg; és hol az idézett alphabetet 3-ik könyvében találjuk. Van Dürernél ezen alphabeten kívül még német betűjű több rendbeli alphabet is, de ezt olaszunk nem másolta.

A 89-ik lap hátoldala második felén kezdődik egy a 108-ik lapig terjedő geometriát és építészetet tárgyzó értekezés, melynek első sora a következő:

„*La prattica di geometria del misurare si divide in 3 parti*“ sat.

Következik két egészen üresen hagyott és nem is lapozott lap; de hogy ez sem köttetett be későbbben a könyvbe,

¹⁾ Az első lap jegyzeteiről alább szolandok.

arról kezeskedik a többivel egyenlő papirja és azon körülmény, miszerint az e két lapra következőn az eredeti 111 számot találjuk, melynek hátoldalán az érintett értekezés tovább folytatva van és tart a 166-ik lapig.

A 167-ik, 168-ik, 169-ik és 170-ig lap hátoldalán deák rövidített feliratok kiegészítései láthatók p. COSS DESIG azaz Consules Designati, D azaz Dedicavit sat.

Ezentúl a lapok hátoldalai üresek egész a 183 dikig. Öt hátoldalon vannak latin felírások és versek. A 193-ik lap hátoldalán kezdődnek újra olasz versek, melyek a 196-ik lapig folytattatnak. A 197-ik és 198-ik lap ki vannak szakítva és a könyv a 199-ik lappal végződik, melyen szó van a Brenta folyónak 1489-ben történt nivellatiojáról:

„*Fosemo allivelar Misier Gabriel Gradenigo és Misier Justinian Moresini Provisores*“ sat.

Ezen 1489-iki esztendő szám a legrégibb mire e könyvben akadunk. Ezen éven kívül találjuk feljegyezve az 57-ik lap hátoldalán az ott irt sonnettek felett az 1509-ik és az első lap hátoldalán az 1535, 1536 és 1545-ik esztendőket.

Ha tovább sem megyünk világos, hogy ezen könyv Mátyás királyunk építészének tulajdona nem lehetett, mert az abban előforduló legrégibb évszám következtében a könyv 1489-ben nem Magyarországon, hanem Velenczében hihetőleg csak kezdőfélben volt; és e kezdetében nem volt még építési album, hanem költemények másolatára szolgált, minek bizonyítványaúl az 57-ik lapján előforduló 1509-ik évszám szolgál. A sonnettek és más olasz versezetek ugyanazon egy kézzel vannak írva és alkalmasint a XV-ik század első évtizedében a könyvnek egyedüli tartalmát tették. Tájszójárása a velencei, és Messi pesti olasz nyelvmester véleménye szerint Buon Mattei, Erizzio és Molza szellemében vannak írva; tárgyak többnyire a szerelem.

Ezen költészeti könyv későbbben egy ismeretlen építész tulajdonává vált, ki is az üres, majdnem kizárólag előoldalakat felhasználta, és azokat sepia színű ecset- és tollrajzokkal töltötte be. De azonban az új tulajdonos nem elégedett meg saját rajzaival, hanem mások kézrajzait sőt rézmetszeteit, mint p. Luan Andreának két diszes pillérét az 51-ik lapon — meg-

szerezvén, azokat a sonnettekre, mik őt nem érdekelték, ráragasztotta, úgy hogy a versekről csak akkor hozhatnánk biztos ítéletet, ha a könyv mostani tulajdonosa megengedné, hogy a ragasztványokat az alattok lévő sonnettektől elválasszunk.

Az építészeti sepiá színű tollrajzok mindjárt az 1-ső (illetőleg a 2-dik) lap előoldalán kezdődnek. A 39-ik lapig látunk építészeti faldíszítványokat, guirlandokat, oszlopfőket és lábakat, gerendázatokat, párkányzatokat, kirakott padlókat, két labirinthot (egyike egyenes, másika körvonalú) sőt egyes állat- és emberalakot, és épületeket egész magasságukban felrajzolva; nem hiányoznak sisakok, pánczélok, lámpák, candelaberek, triposok, edények, kardok, lyrák, és mindez részint az úgynevezett renaissance, sőt már a czopfos modorban is van felfogva, részint régi római részletek másolata, ide s tova még az eredetinek helye is fel van jegyezve p. o. a 37-ik lapon „*Aroma*” azaz Romában.

A 39-ik lapon találunk egy meztelen női alakot, mely griffen nyargal, és mely a híres paduai festész Andrea Mantegna előmintájára mutat.

A 46-ik lapon nem volt semmi írás, ennek tehát mind két oldalán rajz vagyon, előlapján 9 oszlopfő, hátlapján négy emberfő, egy száj- és két szem-részlet. A fők egyike megint Mantegna egyik rézbe metszett fejének; nevezetesen híres Bachanalja egyik Faun fejének másolata. E fejeket nem a szóbanlevő építész tulajdonos rajzolta, hanem az övénél ügyesebb kéz.

Az 56-ik lap hátoldalának felső részén két fej van rajzolva, hihetőleg az építész tulajdonos által. E két fej alatt látjuk a fenidézett 1509. évszámot és az évszám alatt két sonnettet.

Az építészeti és vegyes tárgyú tollrajzok folytattnak egész a 89-ik lap előoldaláig, hátoldalán az érintett geometriai és építészeti értekezés kezdődik. Ezt az építész-tulajdonos saját kezével írta, annak bizonyítványa az, hogy folyamatában néha szöveg és rajz ugyanazon lapon találtatik úgy elrendezve, mint a jelenkor a fametsze teket az azokat magyarázó szöveg

mellett szokta elrendezni. Az egész hosszú értékezésből látom, hogy annak Vitruv építészeti könyvei szolgáltak alapul.¹⁾

A könyv végén keleti diszítványekkel találkozunk, végyesen más renaissanceféle rajzokkal, mik még az első építész-tulajdonosnak kézrajzai, egész a 177-ik lapig, hol más finomabb kéz mutatkozik. E képnek tulajdonosa alkalmasint a XVI-ik század folyamában a könyv tulajdonosává vált, és részint saját, részint mások rajzait és metszeteit az eredeti költeményekre, vagy is a lapok hátoldalaira ragasztotta; az előbbieket ki kell emelnem a 30-ik lap római nagyon ügyesen rajzolt sasát, a 36-ik lap keleti diszítványát, a 42-ik lap Sz. Márk oroszánát, a 47-ik lap már érintett fejeit, a 69-ik lap griff-féle keleti felirású állatait, és a 70-ik lap római sasát.

Ezen későbbi tulajdonos a keleti diszítványokat még inkább szerette, mint az első tulajdonos, és azokat valóságos mesterkézzel maga is rajzolni tudta. Az első építész tulajdonos nem volt ügyetlen ugyan, de mégis rajzain hibázik azon jellem, precisio és finomság, melyek utódja rajzának tulajdonai.

A harminczadik lap előoldalára az első építész-tulajdonos egy szarvast rajzolt, melyet egy kutya és egy parducz mardosnak. A parducz felett és magán a parducz hátán a következő felirat olvasható: „*Quando andate a Urbino dimandate di Francesco et Giorgio da Siena architettore di chao di sua but-jegha*“ azaz: ha Urbinoba érkezel kérdezősködjél Francesco és Giorgio da Siena építészek háza vagy boltja után. Ezen felirat különbözik a többtől, valamint írásban úgy a tájszójárásban is, azért nem hiszem, hogy itt az első építész-tulajdonosnak nevére akadtunk volna; talán ezen felírás nem egyéb adres-sénél, melyet a második építész-tulajdonos, ki eleinte rajzait nem nagyra becsülte, oda iratta Velenczében tartózkodó is-

¹⁾ Így a 163-ik lapon olvasunk „*Qui finisce Vitruvio*“. Azonban a szerző folytatja még ezek után értekezését a fürdőkről, ennek vége, mely alkalmasint az értekezés vége volt egyszersmind, hibázik, mert a 165-ik és 166-ik lap ki van szakítva.

Egyébiránt az értekezésben Vitruv könyveinek tanján kívül más újabb nézetek is előadva, minők például a keresztény templom ke esztidomának származtatása a feszület alakjától (lásd a 138. lapot).

merősével. Számos ilyféle adressekkel művészi albumokban, mint legbiztosabb helyen, mai nap is találkozunk.

A könyv építészeti oldalát illetőleg legnevezetesebb első lapjának előoldala, hol ugyanazon kézzel, mely a 89-ik lapon kezdő geometriai és építész értekezést írta, egy figyelemre méltó bevezetést találunk az építészet theoriájába. Ezen bevezetés így kezdődik: „*Avendo a dire di molte cose in questo mio libro di geometria ed architettura, prima e necessario di havere veramente tutte le misure enumerandolesi del corpo umano del-quale tutti egli edifici corretti dell' architettura si trovi (trovano) essere nati*“ sat.

Azaz: „miután jelen, a mértanra és építészetre vonatkozó könyveimben sokféle tárgyról szólanom kell, szükséges mindenekelőtt az emberi testnek minden valóságos mértékeivel birni, mert ebből (ezekből) származnak az architecturának minden correct épületei.“

Ezek után a szerző 16 soron elolvassa az emberi test csontjait, a nélkül, hogy mértékeit adná, és azután megszakasztja bevezetését, mire ugyan e lap előoldalán egy az 1492. évtől egész az 1500. évig terjedő kevésbbé érdekes jóslat következik ezen véggel:

<i>Asai sa chi sa</i>	Eleget tud a ki tud
<i>Ma piu sa</i>	De többet tud
<i>Chi sa e tace</i>	Ki tud és hallgat.

A fölhozott bevezetési töredék arra mutat, hogy valamint több kortársa, szerzőnk is keresett egy magasabb törvényt, melyből a különféleképen nyilvánuló, de ugyanazon kútforrásból eredt és ugyanazon arányviszonyon alapuló öszhangzatot (harmoniót) magyarázni lehessen. Ezen igyekezet és kutatás sokkal régibb szerzőnkénél, „*Théorie des proportions dans l' architecture*“ czimű munkámban kimutattam, hogy már az egyiptomiak elismerték az emberi test arányainak befolyását és törvényadó minőségét az építészeti arányok meg-meghatározásában, kimutattam továbbá, hogy a Parthenon építői templomuk arányait a zenében ismert nagy accord arányai szerint meghatározzák. Görög előjárói efféle tanulmányai nem lehettek befolyás nélkül Vitruvra, ki a doriai rendszert a férfiak, a joniait az ifjak, és a korinthiait a nők testé-

vel összehasonlítja. Hogy szerzőnk előtt is ismeretes vala Vitruvznak ebbeli hasonlítása, bizonyítják a könyv 125-ik lapja előoldalán látható rajzai, hol egy nő alak felső része egy korinthiai gerendázatba, egy ifjú egész alakja pedig egy épület egész felrajzába be vannak illesztve, és e rajznak magyarázata ugyan e lap hát-oldalán áll. Más lapokon emberi testeket találunk berajzolva különféle oszlopokba; a két fő mindenütt coincidálván. De ha az egyiptomiak kora óta a XVI-ik századig keresték ama legfőbb harmonia törvényét, melyre a művészeti és természeti tárgyaknak érzékeinkre kellemetes hatással bíró jelenetüket visszavezethetni, e kutatás még mai napig sem szűnt meg, és ennek bizonyítványául szolgálnak a physikai kísérletek, mik a hallást és a látást majdnem ugyanazon oknak, t. i. az aether rezgésének tulajdonítják, bizonyításául szolgál Murphy munkája, a ki a portugali Batalha nevű város templomát az emberi test arányai szerint tervezettnek állítja, hogy többeket ne is említsek. Sok éveken át folytatott tanulmányaim nyomán állíthatom, hogy Vitruvznak, a cinquecentistáknak és Murphynak nézetei túl anyagiak vagy is materialistikosak. Az általános harmonia legfőbb törvénye szerint alakul ugyan bizonyos matematikai úton növekedő scala; de ezen scala mértékeinek egymáshoz aránya változik a különféle tárgyak szerint. A zene különböző accordarányainak átvitelét az épületek arányaira légczélszerűbbnek bizonyítja az athenei Parthenon.

Könyvünk 1535 táján más, 1536 táján megint más, és 1545 táján újra más kézbe jutott, ezt mutatja három jegyzés, mely külön külön kézzel az első lap hátoldalára írva van.

Ezen jegyzések elseje említi, hogy Angelo di Cortino 1462-ben született és 1535-ben halt meg Romában.

Másika: hogy Nicola di Como 1536-ban halt meg.

A harmadik jegyzés érdekesebb a két előbbinél: olvasható tartalma a következő:

„Dell nove di notte dicembre chasco la volta et parte della fazada della fabbricha nota (?) della fanataria ¹⁾”

¹⁾ Panataria.

fatta per il Sansovino in piazza di San Marco“, mit így kell kiegészíteni. —

1545-ik évi december 18 ka éjszakáján bedőlt a boltozat és a homlokzat azon ismeretes épületen, melyet Sansovino a Sz. Márk-téren épített.

Hogy kiegészítem helyes, bizonyítják Oscar Mothesnek „Geschichte der Baukunst und Bildhauerei Venedigs“ czimű munkája Lipcsében 1860-ban megjelent második kötetének 181 és 185-ik lapjai; nevezetesen a 181-ik lapon olvassuk, a könyvtár boltozatának építése 1545-ben kezdetett; öt látnyi távolságra diszített vaspántok (Anker) terveztettek a tér átszeletére és a falak összetartására; azonban a munka csak lassan haladott és deczember hóig tartott. A hideg beállott; daczára annak Sansovino folytatta a munkát; dec. 18-kán tudta nélkül a Campanile felé felállított üríveket (Leerbogen) kivették, minek következtében a boltozat nagy része az épület szögletével együtt összedőlt.

185-ik lapon 1545-iki dec. 18-kán a Librerianak érintett összedőlése után Sansovino elfogattatott és már is a következő febr. 5-én a fölötte mondott ítélet közhirrre tétetett, Sansovino e szerint elvesztette hivatalát és 1000 ducati kárpótlásba elmarasztaltatott. Baráti, pártolói és tanítványai, élőkön Aretino Péter éles nyelvével, Don Mendoza Diego V-ik Károly követe tekintélyével, Cataneo Danese beszédével és irataival és fenyegetődző befolyásával a munkásokra hatottak, kik Sansovinót mindannyian szerették; ezek, mondják, kiszabadíták ugyan Sansovinót a börtönből, de annak daczára, hogy ő a szerencsétlenség okát magától el, és a kőművesekre, a hidegre és más okokra hárítá, büntetése, legalább hivatalosan, nem gyengítettett.

„Ugyan is már 1546-iki febr. 10-kén Sansovinónak 600 ducatok, miket négy szoborért és 300 ducatok, miket ércdomborművekért kellett volna kapnia, ki nem fizettettek, hanem az érintett büntetésbe betudattak.“

„Végre 1548-iki febr. 3-kán Sansovino újra Prot (azaz a köztársaság első építészé) hivatalába visszahelyeztetett.“

Az előadattakból világos, hogy a kérdésben levő könyv 1489-től legalább is 1530-ig, tehát több mint 40 esztendő alatt

Velenczében készült; hogy első részének t. i. a költészetnek befejezése legalább 1509-ig terjedt, és hogy későbbben két különféle építész kezébe jutván, építész rajzait és szövegét nyerte. Meglehet, ámbár nem igen valószínű, hogy időközben Urbinoba és más de Siena nevű építész kezébe jutott; de az utolsó helyen említett Sansovinót illető jegyzék mutatja, hogy 1545-ben a könyv megint Velenczébe, azaz eredete helyére visszakerült. Innen következik, hogy könyvünk nem volt és nem lehetett Mátyás király építészenek tulajdona, és hogy annak semmi vonatkozása hazánkra; mert még azon keleti diszítmények is, miket néhányan a magyar öltözet zsinorozására vonatkozóknak hittek, a velenceiek és a törökök közt akkor időben létező viszonyokból magyarázhatók.

Mindamellett e könyv a jeles ritkaságok egyike, mert a korából származó építész albumok nem mindennapiak, és mert lehet, hogy az átragasztott sonnettek és olasz versezetek közt sok kiadatlan található.

Ennélfogva érdemesnek tartom arra, hogy kiadassék, még pedig két külön kötetben, melyeknek egyike költészeti, másika építészeti részét tárgyalná.

III.

LESENCZE-TOMAJI

RÓMAI FELIRATOS KŐ.

KÖZLI

Dr. RÓMER FLÓRIS,

m. Akad. I. tag.

Legújabbán sikerült a m. nem. Múzeum számára egy római feliratos *oltárkövet* (ara) megszerezni. Ezen római oltárkövet Balaton vidéki régészeti kirándulásom alkalmával fedeztem fel, Szala vármegyében, Lesencze-Tomajon, Gr. Deym tábornok kertjében. Figyelmeztetve a tulajdonost becsére, az

szíves volt azt azonnal a nemzeti Múzeumnak megküldeni, hol is ezen régiség a napokban már megérkezett, s az épület földszinti csarnokában a többi római feliratos kövek és sarkophagok közt kiállítva látható.

Felirata következő :

(D) O M
FLAVIVS
ATTICIA
NVSMI
LESLEGI
ADV. S. LM

Azaz Deo Optimo Maximo Flavius Atticianus Miles Legionis I (primae) Adjutricis V(otum) S(olvit) L(ubens) M(erito). Az oltárkö magassága 3 láb, felső párkányzatáé 11 hüvelyk, az alsó párkányzaté 20 hüvelyk. A kö vastagsága oldalán az írásnál 10 hüvelyk, felül s alul a tagozott párkányzatoknál 14". Az alsó párkányzat csavarodó vonalú vésetén kívül, két oldalán domborműben vésve látható : az egyikén a legionarius sas alakja, kevésbé kiterjesztett szárnyakkal és lefelé néző fővel, a másikon pedig egy kétes, talán fascia-fele alakzat.

Eddig a kö semmi különös nevezetességgel sem kínálkozik, mind a mellett, hogy a Bregetiotól (Szönytől) egész Sabariaig (Szombathelyig) kiterjesztett Legio I. adjutrix egyik állomására új adatot szolgáltat. De nevezetes anyagára nézve, a mennyire nem mint rendszeren a római emlékek fehér de élénk vörös homokkőből, az úgynevezett werfeni kőből készült. Holott tudjuk, hogy a római emlékkövek közt még veres márvány követ sem találunk.

IV.

I. MÁTYÁS KIRÁLY CZÍMERE

A BOROSZLÓI ÉS A GÖRLICZI VÁROSHÁZAKON.

KÖZLI

WENZEL GUSZTÁV,

m. Akad. r. tag.

Mind Sléziában, mind Luzsiczában Mátyás király uralkodásának nem egy maradványát találjuk még ma is. Ilyenek felemlítettem már az Archaeologiai Közlemények első kötetében a király szobrát Budiszinban. Szabadjon itt Mátyás korának két más, bár kevesbbé nevezetes, de még is igen érdekes műmaradványát (saját tapasztalásom után ezen kifejezést alkalmazhatónak tartom,) a magyar közönség figyelmébe ajánlani; t. i. a királynak két művészileg készített czímerét, melyeknek egyike Sléziában a boroszlói, másika Felső-Luzsiczában a görliczi városházon szemlélhető még ma is. Félreismerhetlen bizonytságot adnak ezek nem csak nagy királyunk és hazánk akkori hatalmáról; hanem azon lendületről is, melyet a művészet Mátyás uralkodásának folytán az említett két tartományban nyert.

I. Mátyás király czímere a boroszlói városházon.

Boroszló (Wratislavia, Breslau) nem csak jelenleg Sléziának legnevezetesb városa, hanem századok óta is már mind politikai és társadalmi, mind kereskedelmi, művészeti és tudományos tekintetben a tartomány főhelyét képezi. Voltak ezen városnak régi kereskedelmi összeköttetései Magyarországgal is, miről világos tanúságot tesz azon nevezetes kereskedelmi privilegium, melyet I. Lajos magyar király 1365. (Posonii, in festo Sancti Andreae Apostoli) polgárainak adott. Werbőczy István is említi a Magyarországot látogató boroszlói kereskedőket. (Hármaskönyv, II. 5.)

Ezen város Mátyás király cseh-háborúja alkalmával (1468—1479) is nevezetes szerepet játszott ¹⁾. Kezdetől fogva abban a magyar király érdekeinek volt főtámasza; s így nem csoda, hogy miután Mátyás az olmücsi békekötés által Sléziát nyerte, viszont a király különös kegyelmében és pártfogásában részesült. Azon privilegiumok, melyek által szolgálatai jutalmazva voltak, nagy számmal őriztetnek most is a városi levéltárban, és az 1469-ki évvel kezdődnek.

E helyen csak azt akarom említeni, hogy Boroszló műtörténetében Mátyás uralkodása fontos helyet foglal el. Bizonyítják ezt az ottani templomok, és azoknak műkincsei. A sz. Bernát-templomnak építkezése akkor kezdődött; sz. Erzsébet-templomának 480 lábnyi magas tornya, mely évszázadokon át a városnak egyik nevezetessége volt, szintezen időben építtetett fel, sz. Borbála templomába, mely ez idő táján építészeti ékítéseket nyert, 1488. temettetett II. Venczel sagani herczeg, ki sírfelírása szerint „spretis Principatus honoribus religioni et sanctimoniae in hac vrbe Wratislavia deditus“ akkor meghalt. sat.

Boroszló középületei közt különösen a városházat kell szemügyre venni, melynek kettős érdeke van, művészeti és politikai.

Nem lévén itt feladatom a boroszlói városháznak művészeti jelentőségéről bővebben szólni, csak röviden jegyzem meg, hogy ezen tekintetben az jelenleg is Boroszlónak nevezetesebb épületei közé tartozik, s hogy névszerint műtörténeti szempontból érdekes. Mert az épület külseje bizonyossá teszi, hogy első felépítése legalább is a XIII. század közepe táján történt; mai alakját pedig Mátyás király korában nyerte; sőt egyes részei csak a XVI. században készültek el, úgy hogy rajta három század építészeti történetét lehet tanulmányozni. A város levéltára 1418. egy néplázadás alkalmával nagy vesz-

¹⁾ Dokumentirte Geschichte und Beschreibung von Breslau (III. köt. 2. rész Boroszló 1783); — Peter Eschenloers Geschichte der Stadt Breslau (II. köt. Boroszló 1828.); — és Gr. Teleky József a cseh háborúra vonatkozó elbeszélései (Hunyadiak kora Magyarországon a IV. és V. kötetben.)

teséget szenvedvén, mint látszik, elvesztek egyszersmind a városház első felépítését illető iratok is; úgy hogy ennek korát okmányilag meghatározni nem lehet. Az épület főrésze mindenben a renaissance kezdő korára mutat; s határozott tudósításunk lévén, hogy „Stadtvogtei“ nevű része 1471. elkészült, a ház nyugati részén lévő lépcsők melletti ajtó felett pedig az 1481. (1481.) szám találtatván bevésve, kétségkívül, hogy Mátyás király alatt történtek mindezen építkezések. Különösen áll ez az u. n. fejedelmi teremről (Fürstensaal) és a mindjárt e mellett lévő nagy tanácsteremről.

Ezen két terem nagy politikai nevezetességű volt régenten; mert az előbbiben Slézia tartománygyűlései, az utóbbiban pedig a városi tanács ülései tartottak. Boroszló város egyszersmind a sléziai közjogban előkelő állással bírván, az egész tartomány alkotmányával függött össze, hogy a két terem ekkép egymás mellett készült. Egész Slézia t. i. több hercegségből, mint mindannyi alkatrészből áll; u. m. a boroszlói püspökségből; lignitzi, goldbergi, tesseni, nagy-glogauai, münsterbergi, jägerndorfi, troppauai, ratibori, osvetini, gluvitzi, tosti, boroszlói, jaueri, sveidnitzi, olszeni, wolauai, wartenbergi, freienstadti, sagani és lobschützi hercegségekből. Boroszló város előbb a boroszlói hercegeknek volt alávetve. Miután pedig ezek a XIV. század végén kihaltak, a város nem csak függetlenné lett, hanem pénzfelajánlásnak folytán inscriptio útján megnyerte egész Slézia tartományi kapitányságát, s ez által a tartományi gyűlés elnökségét is. S ámbár tartományi kapitányságát a XV. század második felében elvesztette ismét, megtartotta még is a provincialis gyűlés elnökségét. S ez volt oka, hogy ezeknek megtartására alkalmas helyiségről Boroszlóban kellett gondoskodni. Ezen célra készítettetett el a hercegi terem a városházban, közvetlen a városi hatóság tanácstereme mellett.

Mátyás királynak czimere, melynek rajzát közlöm, (lásd a táblán) minden felírás nélkül, de mesterségesen kemény kőből faragva, azon két ajtó egyike fölé volt befalazva, melyek a hercegi teremből a városi tanácsterembe vezettek, s itt van még jelenleg is.

II. Mátyás király czimere a görliczi városházon.

Görlitz, a hat felső-luzsiczai régi szabad városoknak egyike, s jelenleg Poroszországhoz tartozik. Vagyonosságra és politikai fontosságra nézve néha Budiszinnal vetélkedett; s általában Luzsicza történetében jelentékeny részt vett.

Mátyás magyar király korában testvérvárosainak sorsában osztozkodott, s a királynak különös kegyelmét birta. Régi privilegiumai megerősítettek, s érdekében több intézkedések tétettek. A szellemi élet azon lendületét, melyre Budiszin városban találtunk (l. Arch. közl. I. k. 238. l.), Görlitz is tapasztalta; s valamint amott, úgy itt is ezen időben az építéset jeles művei, különösen templomok és más középületek, készültek. A város pedig Mátyás királyhozi ragaszkodásának és hűségének jelét az által akarta adni, hogy kőből művészileg faragott czímerét a városház kapuja fölé falaztatta be, hol az jelenleg is megvan, még rajzát közölni helyén valónak tartottam. (Lásd a tábl.)

Ezen czímer készítésére nézve a város évjegyzeteiben (Rathsannalen) a következő tudósítást találjuk: „Die Ersamen Burgermeister vnnd Rathman dysser Stad haben zu eren dem allerdurch(leuch)tigsten grossmechtigsten fursten fursten vnd hern Mathie zu Hungern, Behmen, Dalmacien, Kroacien etc. könig, Marggrauen zu Mehren, Hertzogen zu Osterreich, Lutzemburg vnd zum Slezien, Marggrauen zu obir vnnd nyder Lausitz etc. irin allergnedigsten hern, seiner koniglichen maies-tat woppen, einen Steinmetzen in ein wergstucke zu hawen vordieget, der denne ein jar weniger funff wochen doran gerbit, also dass sie im alle wochen einen hung.gulden zu lohne gegeben haben, vnd so er das nach Christi geburt tausant vierhundert vnnd im achtvnndachtigsten jaren gantz vorbrocht, vnnd am sonnobande vor Matthei mit hulffe der Stadt bawhemeister ober den eingang des Rothauses hette eingemauert, vnd in mossen, wie im das vordingt geweret, haben im die Rathman acht hung. Gulden zu einem tranggelt gegeben.“ Rerum Lusaticarum. Neue Folge II. köt. Görlitz 1841. 4. l.

V.

RÉGI MAGYAR KERESZTKUTAK
ÉS
MAGYARORSZÁG CZÍMERÉNEK
MONUMENTALIS HASZNÁLATA.

KÖZLI

IPOLYI ARNOLD.

Középkori-keresztkutaink, sőt keresztelő kápolnáink, baptisteriumaink leírása fejlődő régészeti irodalmunknak kétségtelenül egyik kitűnő feladata lesz egykor, ha majd kezdetleges vizsgálataink nyomán az adatokat bővebben összeállítva birjuk.

Egy és más nevezetesebb emléket ezen tekintetben, még előbbi, román műkorszakunkból is képesek leszünk felmutatni, midőn a keresztkutak külön álló kerek vagy nyolcszögű kápolnaépületekben voltak elhelyezve. Ilyen baptisteriumnak mutatkoznék még például a híres *jáki* basilikánk mellett álló köralakú és négy apsissal képezett XII. vagy XIII. századi kápolna; a mennyire a kapuzata ívterén látható domdormü: az „Isten báránya“-féle (agnus Dei) kép ezt jelentheti. (Lásd Eitelberger, Heider Mittelalt. Kunstdenkmale I. 89). Ismeretes hasonló alakzatú XII—XIV-dik századi kápolnáink közt, minők például a *pápóczy* (Bitnicz által leírva a Mittheil. d. Centralcommiss. I. 46), a *sopronyi* (u. ott III. 144), *szakolczai*, *holicsi*, *csötörtöki*, *hedervári*, *pakai* sat. (részint még közlendő, részint már leírva általam, Magy. műemlékek I. Csallóköz műemlékei, Archacologiai közlemények I. 44, 119, 171), egy és másnál az adatok még szinte baptisteriumra is utalhatnak, ámbár azok nagyobb része inkább halotti kápolna, úgynevezett carnarium volna.

De mellözve most ezeket, csak későbbi gótműkori keresztkutainkra, a keresztelő medenczékre s itt sajátlag inkább csupán egy kis curiosumra akarok e tekintetben figyelmzettetni.

Érdekesen tudósít ugyanis Rómer F. legújabbban az Archaeologiai Bizottmány érdekében Balaton vidékén tett régészeti vizsgálatai nyomán (melyeket az Archaeologiai Közleményekben majd egész terjedelemben közzé teend), egy kömedencze töredékéről, mely Keszthelyen, a gróf Festetics-kastély kapuja alatti csarnokában, egyéb vésetes s római feliratos régi faragványkövek közt látható, melyek kétségtelenül még a nagy nevű gróf Festetics György tudományos gyűjtései közt kerültek oda.

Feljegyzése szerint a 19 hüv. széles és 14 hüv. magas, fehér homokkőből faragott medencze a nyolczszögből nyolczoldallal van alakítva. Minden második oldalán háromszögű pajzs alakzat, tehát mindössze négy ilyen vért van az egészen domborún kivésve. Ezen vésetek egyikén, mint az ide mellékelt rajz mutatja, (l. a 186. lapon), kigyózdó mondatszalogon 1461-dik évszám, a másikon Magyarország czímerének egyik része a négy szelemen, a harmadikon ennek másik fele, a kettős kereszt, de a hármas halom nélkül látható; míg a negyedik vért egészen üresen maradt. Ezen medencze állítólag azon keszthelyi egykori gótizlésű plebániái egyház kereszt-kútja lett volna, melynek jelenleg még toronymaradványa az említett grófi kastélyal általellenben fenáll.

Szabad legyen már most ennek nyomán, azon magában véve nem ugyan valami különös dologra, de mely még is nem épen egészen érdektelennek látszik lenni, figyelmeztetnem, hogy ezen kezdetleges vizsgálatainknak úgyszólván első lépésén már is a harmadik eset egymás után, hogy Magyarország czímerével díszített, és talán a hetedik eset, a mennyire hamarjában emlékezem, hogy évszámmal is adatott gótműkori efféle medenczék és kereszt-kutak merülnek fel nálunk.

Már pedig a kereszt-kutak, a baptisteriumok rendes képei, melyekkel azok festményben és faragványban díszítve voltak, majdnem mindenkor a szent keresztségre vonatkozó jelenetek és jelképek voltak. Így jönnek ezek már elő az öskeresztény egyházban, midőn még az egyházon kívül külön keresztelőmedenczék, piscinák és ezek fölé emelt keresztelő kápolnák léteztek, hol a főbb egyházak mellett csak bizonyos napokon bemeztetés által történt a keresztség. A Sz. Ponziano

katakombájában Rómában létező legrégibb baptisteriumban a falfestmény így Krisztus kerestségét ábrázolja. Hasonlón Krisztus kerestségének, sz. János keresztelésének jelenetei, vagy általában a kerestség szentségének szertartására vonatkozó jelenetek, azután ezeknek jelvényes képei, mint a forráshoz ügető szarvas, az Isten báránya-féle alak jönnek elő a régibb román műkori keresztelő kápolnáknak is ; kísérve többnyire a keresztségre vonatkozó nevezetes monumentalis feliratok által ¹⁾. (Lásd erre nézve nevezetes adatokat Wedderkamp de Baptisteriis veterum 59, 62, 71 és 75 lapokon át. Heider Bestimmung der romanischen Rundbauten. Mittheilungen der Centralcommission I. 54 és 56. Nagler Lexicon für bildende Kunst II. 45.)

Ugyanezen előállításokat találjuk azon keresztkúton és keresztelő medenczéken, melyek később, nevezetesen a gót-műkorszakban, már rendszeren magában az egyházban alkalmaztattak. Ezen érczöntetű, valamint köből vésett medenczék domborművei rendszeren szinte Krisztusnak János általi kerestségét, a kerestség szertartásait, a symbolikus valamint tipikus szarvas, bárány alakokat, a paradicsomi négy folyót, s e mellett még a prófétákat vagy evangelistákat állítják elő ; nem hiányzanak ezeken sem a keresztségre vonatkozó sz. írási vagy verses feliratok. Nevezetes ily keresztkútak például a Pont-a-Moussoni Francziaországban, a Hildesheimi Németországban sat. (Lásd péld. Caumont Abc. Archit. relig. Font baptismaux 214, 417).

De így rendeli azt már egyenesen a *Rituale Romanum* is maig, midőn meghagyja (kiadásom Venetiis 1772, 19. lapja szerint), hogy a keresztkúton a hol lehet alkalmaztassék Krisztus urunkat keresztelő sz. Jánosnak ábrája. ²⁾

¹⁾ Ily jelvényes, a keresztségre vonatkozó alakzatok már nálunk is az előbb említett jáki és talán soproni körkápolnák domborművei. Hasonlón egy ily nevezetes keresztkúti feliratos kő is nem rég hazánkából Daruvárról mutatott fel az Uj Magyar Muzeumban 1857. II. 509. Barla-Szabó János és Paúr Iván által.

²⁾ Hasonlón mondja az e tekintetben szabályozó S. Caroli Bor. Instructionum Fabricae Ecclesiasticae et Supellectilis libri duo (kiadásom Paris et Arras 1853. 84. lap) icona aut pictura sit sancti Ioannis Baptistae.

Föltűnő tehát mindenesetre, hogy nálunk e helyett az egyikét érczöntetű és művészbibb alakítású keresztkúton kívül (minő tudomásomra egyébiránt eddig csupán a *besztercebányai* és némileg a *pozsonyi* és *gyöngyösi* volna), meg a számos közönséges, s a rendes tagozást kivéve minden faragvány és díszítmény nélküli keresztelő-medenczék mellett, azok a melyeken eddig vésetek előjöttek, épen az ország czímerét viselik magukon és keletkezésük évszámával jönnek elő. S ez annál feltűnőbbnek látszik, mert nem csak mint mondám vizsgálataink első léptén már több példa fordul elő, de az évszámok szerint kitűnnék az is, hogy ezen szokás mintegy három századon át folytonos műgyakorlatban volt hazánkban.

Igy figyelmeztettem már ugyanis a magyar műemlékek I. részében a csallóközi műemlékekben, a hasonló *hedervári* keresztkútra (Archaeolog.közl. I. 168. lap), mely az előbbihez hasonló nyolcz oldalú, de veres márvány medencze. Rajta szinte évszám felirat: 1339 vagy 1439 olvasható, valamint Magyarország czímere is kivésve látható. (Lásd idézett helyütt rajzát II. tábla 4. szám.) Egy más ily keresztkút-medenczét szinte Rómer említ „A Bakony” című munkájában (176. lap). E szerint *Városlődön* a némabarátok monostorának kevés maradványai között látható egy vörös márvány medencze, melyen két szárnyas angyal van domborúan kivésve. A mellette fekvő nyolczszögű oszlopdarabnak (nyilván a keresztkút oszloplába, milyenre mindezen medenczék állítva vannak), pedig nyolcz oldallapján váltogatva, t. i. minden második oldallapon egyegy vért, mindössze tehát, négy vért van kivésve. Az első 15Z1. évszám, másodikán Magyarország czímerének hármás dombon álló kettős keresztje, harmadikán a négy szelemen, negyedikén koronás fejű, kiterjesztett szárnyú sas. Ehhez a harmadik példa volna tehát már a felemlített *keszthelyi* medencze. De a mint valószínűleg több ily magyar czímeres medencze fog még felmerülni tüzetes kutatás után, miután ezen néhány eddig csak mintegy véletlenül tűnt fel; úgy évszám-mal ellátottat már most még néhányat elősorolhatunk. Ilyen az *ásványi* (Magyar Műemlékek I. Csallóköz. i. h. 172. lap); melynek a hedervárihoz egészen hasonló veres márvány medenczéje egy részén látható az „Anno Domini” gót minuscula

betűkkel vésvé, míg a tovább következő évszám, és lehet talán a magyar czímer is rajta elfalazva lappang, hátulsó oldalával a falba levén alkalmazva. Hasonlón évszámmal belül jelelt ily homokkő medenczét a Sz. Mihályfai gót egyházban találtam (i. h. Csallóközi műemlékek I. 147), mely e szerint 1538-ban készült volna. A további ismeretes évszámmal ellátott ily medenczék még az említett pozsonyi s beszterczebányai keresztkútak volnának. (Az utóbbinak rajza a Vasárnapi Ujság 1858-diki 44-dik számában megjelent, a közlő azonban hibásan olvassa rajta az évszámot 1517-nek, a mennyire az elégtelen rajzból kivehető évszám látható, az 147 volna, az egyes t. i. teljesen ki nem vehető).

Figyelemre méltó már, hogy míg eme medenczéken az évszám aránylag oly gyakran előjön, addig legnevezetesebb építészeti emlékeinken is csak a legritkább esetben találjuk keletkezésök esztendeje feliratát, mely pedig ezeken nyilván kétszeres érdekű volna. A mennyire ugyanis említem, a nyírbátori késő gót egyházon kívül, alig hogy még a hasonlóan késő gót budai, kolosvári, keszthelyi és talán egykét szepesi egyházon birunk biztos évszámadatot. Mert a szakolczain és szegedin látható, valóságos palaeographiai aenigma; míg az affélék is, mint a duna-szerdahelyi meglehetősen kétesek; a legtöbb helyütt pedig semmi hitelességet sem nyújtó későbbi, mai firák (péld. a pozsonyi Sz. Ferencziek egyházán, kisvárdai templomban sat.). Pedig ha tudjuk, mily döntő fontossággal birnak az egykorú monumentális évszámok, nem csupán történelmi tekintetben, de különösen műtörténelmünknek eddig kétes korszakai meghatározására, kétszeres érdekűeknek fogjuk azokat ezen medenczéken találni.

Igy vagyunk a magyar czímer monumentális használatával is. A román korból már épen nem, a gót műkorból pedig alighogy egykét egyház ívzárkövén s oldaltámján ismerjük eddig, mint az ottenthali nevezetes sziklatemplom, a kolosvári egyház és a pozsonyi ferenczi Sz. János kápolna zárkövein, a kassai és pozsonyi domok támfalain, a pöstényi egyházból egy dombormű töredéken (jelenleg Veszelen B. Mednyánszky Dénes kertjében sat.). E szerint azután országunk régi czímere ismeretének eddigi egyedüli kútfői csak is a

sphragistica és numismatica, a pecsét- s éremtan volt. Ideje, hogy azt monumentális emlékeinken is nyomozzuk. A fenebb érintett hedervári keresztút magyar czímer vésete már is nevezetes eltéréseket mutat, melyekre kimerítőleg figyelmeztetem már az illető f. idézett helyen (Csallóköz Műemlékei 168). Nevezetesen ha évszáma csakugyan a XIV-dik századra tehető, úgy rajta a hármashalom sokkal előbb jönne elő, mint érmeinken és pecséteinken.

De már erre figyelmeztetve, még mindig sajátos és mintegy bővebb magyarázatot igénylő marad, hogy míg egyházainkon aránylag oly ritka volt az évszám és a magyar czímer használata, hol pedig inkább helyén lett volna, miért hogy épen keresztútainkon jön elő váratlanul gyakrabban? Ennélfogva már majdnem azon kétség támad bennem, hogy vajjon ezen medenczék csakugyan keresztutak voltak-e? Hogy a keresztutak ábrái és vésetei szabályszerűleg egészen mások voltak, azt már láttuk. Sőt azon egyszerűbb keresztutakon is, melyek nem dicsekedhetnek művészibb kiállítást igénylő afféle ábrákkal, semmi hasonlót sem lelünk más-
hol, a mennyire ezek többnyire egyszerű tagozásokkal vagy legfelebb stilizált fő-, állat- és lombozat-faragványokkal beérik; mint effélék az Archaeologiai kézikönyvekben láthatók (p. o. Caumont i. h. 220, 416 sat. Otte, Handb. d. kirchl. Kunst-Archaeologie 35.). Mind a mellett kétségtelen, hogy vízmedenczék voltak. Nem lehettek-e talán szentelt víztartók? melyek a középkorban nem csak a maiaknál nagyobb terjedelműek voltak, de kiválóbb műgonddal is készültek. Ezek is, hasonlóan a keresztutakhoz, oszloplábokon állottak s azért gyakran nehéz azokat a keresztutaktól megkülönböztetni ¹⁾. Csallóköz gót egyházaiban akár hányszor teljes hasonlatosság mutatkozott köztök, például a kürti, csötörtői, püspöki, sz. Mihályfai sat. egyházakban; úgy hogy sokhelyütt azt kellett véleményeznem, miszerint vagy az egyház egykori keresztútja szolgál jelenleg szenteltvíz-tartóul, vagy viszont, az egy-

¹⁾ Jól mondja azért Caumont is (Abc. Arch. relig. Benitiers 421.) étaient pédiculés, comme les fonts baptismaux et ont été confondus avec ces derniers; és tovább: benitiers détachés des murs, ressemblent aux fonts baptismaux.

ház egykori szenteltvíz-medenczéje szolgál most keresztkútul. Csak később keletkeztek a kisebb víztartók ¹⁾, majd egy egyszerű köoszlop-félébe bavájva, majd az ajtó melletti fal vájadékba, mint kis kő- vagy érc-medenczék alkalmazva.

De ott azután a kapunál, a bemenetnél, ha ezen medenczék csakugyan szenteltvíztartók és nem keresztkútak volnának, igen jó helyen állott volna már akár az ország címere, akár az évszám, mely mintegy az egyház homlokzatát, kapuzatát megillette, de itt a szerényebb kis egyháznál, közelebb szembetűnőleg szinte alkalmas helyet foglalhatott el.

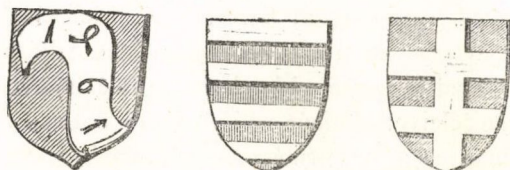
Egyébiránt a keszthelyi és városlövödi medenczéről úgy sem tudjuk biztossággal, vajjon azok keresztkútak voltak-e csakugyan, vagy pedig szenteltvíztartók. ²⁾ Ellenben a hasonlóan címeres hedervári, valamint az éviratos ásványi medenczék, jelenleg csakugyan keresztkútul szolgálnak. Valaminthogy a kétségtelenül már eredetileg keresztkútul készült besztercebányai és pozsonyi is, ha nem is címerrel, de évszámmal van jelelve. Ámbár az ily kitűnő öntött és feliratos műveknél már magában természetesnek látszik, hogy mestere elkészülése évét rajta megjelelje. Ha ezen medenczék formáját vesszük, úgy ezen tekintetben is tökéletesen hasonlóknak volnának a rendes gót keresztkútakhoz, melyek rendszeren szinte köralakban vagy nyolczszöggel képeztettek, a hasonló

¹⁾ Caumont szerint (i. h.) a XIII-dik s leginkább csak a következő századból származó önálló szenteltvíz-medenczék helyébe már korán, még a gót korban, következtek hasonló kisebb alakú medenczék, minélfogva a falba sat. alkalmaztattak. Majdnem hasonlót azon medenczéhez, melynek képét közli a Villeneuve-le-royi egyházból, közlöttem én is képben a csallóközi efféle medenczék közt Püspökiből, (Lásd Magy. Műemlékek I. V. tábla 13. sz.)

²⁾ Érdekes ily, emezeknél nyilván jóval régibb s kitűnőbb művészettel készült medenczék töredékei találhatók a pannonhalmi monostor udvarán is, melyekre nézve szinte nehéz meghatározni, vajjon piscinák, szenteltvíztartók, vagy keresztkútak voltak-e. Egyiken közülök számos stylizált alakzatok, torzarcok mellett hasonlóan címer és pedig családi címer: stylizált ló, vagy egyszarvú látható. Sajátoságos félkörű belső vájásuk leginkább szenteltvíztartóra mutatna, s e szerint tehát a címer, a donator vagy alapító címere itt is igen helyén volna rajta az egyháznak bemeneténél.

köralakú és nyolczszögletes eredeti keresztelőkápolnák, baptisteriumok mintájára, mint Heider (*Bestimmung d. romanischen Rundbauten i. h.*) jól vélekedik, mert már a *S. Caroli Bor. Instructionum Fabricae Eccles.* (i. h. 87) meghatározza: forma (baptisterii) sit vel rotunda, vel octangula — quae cum forma capellae conveniat.

Megvallom azért, hogy ezen medenczék iránt felvetett kételyeimet magam sem akarom tovább vitatni; inkább csak figyelemébreztetésül gerjesztettem fel azokat. Folytonos gondos figyelem a tárgy iránt, kétségtelenül még több példát fog felhozni, s az által műtörténeti chronológiánkra, valamint hazánk czímerének monumentális használatára érdekes további adatokat szolgáltatni. ¹⁾

¹⁾ Volnának még egyéb keresztküti nevezetességeink is és ritkaságaink, mint például a tűzhelylyel alakított keresztkútak; ilyen egyik példány volna talán az, melyet Várkonyban (Csallóközi Műemlékek 159) nyomoztam, minő külföldről is ismeretes a nürnbergi Sz. Sebaldegyházban. De ezt és hasonlókat keresztelők és keresztkútaink tüzetes tárgyalására halasztom.

MAGYAR
RÉGÉSZETI REPERTORIUM.

IRJA
IPOLYI ARNOLD.

MAGYAR

RÉGÉSZETI REPERTORIUM.

IRJA

IPOLYI ARNOLD.

A magyar tudományos Akademia ügyrendének 42-dik pontja által az *Archaeologiai Bizottmány* egyik feladatául tüzetett ki: Egy hazai Archacologiai Repertorium készítése és kiadása, melyben 1. mindazon nemzeti műrégiségeink kime-ritő és lehetőleg rendszeres összeírása és sorozata adassék, melyek eddig egyes leírások által többé vagy kevésbbé köz- ismeretre jutottak, a tárgyaknak lehetőleg összes és minden egyes leírásaira, sőt rajzaira is utaló pontos idézetekkel, s a mennyire kívánatos a tárgyaknak, valamint a leírásoknak és rajzaiknak rövid jellemzésével, sőt birálatával, 2. folyó fel- jegyzése minden újabb felfedezéseknek és leleteknek, melyek akár egyenes bejelentés, akár egyéb magán tudósítás, vagy a napi sajtó útján a bizottmánynak és tagjainak tudomására jutottak.

Ezen határozat nyomán kezdjük meg itt egy külön első rovat és Magyar Régészeti Repertorium cím alatt a magyar műrégiségekről megjelent leírások tüzetes ismertetését. Második következő szakaszban „Magyar Régészeti Krónika“ czím alatt pedig megkezdjük feljegyzését mindazon régészeti felfedezéseknek és leleteknek, melyek koronkint tudomá- sunkra jutottak.

I. ¹⁾

A legjelentékenyebb újabb vállalat, mely hazánk műrégiségei és műemlékei ismeretének előmozdítására az utóbbi időkben nagy befolyással volt, kétségtelenül az *építészeti műemlékek vizsgálatára és fentartására felállított bécsi cs. k. középonti bizottmánynak* munkálatai. Három külön osztályban megjelent kiadásai, úgymint Évkönyvei, Havi Közleményei és Ülései Jegyzőkönyvei, bő tárházát foglalják magokban a magyar műrégiségek ismertetésének és e téreni felfedezéseknek. Repertoriumunkat azért Évkönyvei I. kötete ismertetésével kezdjük:

„*Jahrbuch der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 1856. Mit 17 Tafeln und 26 Holzschnitten. Wien 1856. In Commission bei dem kais. kön. Hof-Buchhändler Wilh. Braumüller. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei.* (Negyedré. VI. 146 lap) Meg nem nevezett szerkesztője a középkori archaeologia terén számos jeles munkálatai által mint kitünő tekintély ismeretes Dr. Heider Gusztáv.

Az egész kötetben majdnem kizárólag csupán magyar- és erdélyországi régiségek leírása foglaltatik. Azok sorozatát az V-ik szám alatti legérdekesebb értekezéssel kezdem. Címe: *Jelentés 1854 és 1855-ben Magyarországon tett Archaeologiai kirándulásról. Edelsbergi Eitelberger Rudolf tanártól.* (Bericht über einen Archaeologischen Ausflug nach Ungarn in den Jahren 1854 und 1855. 91—140. lap. ²⁾)

¹⁾ A római számok a tárgyalt munkák számát jelelik. Ellenben a sorok kezdetén helyneveknél alkalmazott arab számok, azon helyek folyó sorszámaára vonatkoznak, melyek régészeti tekintetben említettek. Valahányszor valamely hely ismételve előjön, mindannyiszor az előbbi számok is, melyek alatt már előjött, zár jel alatt hozzá mellékeltenek. Ez által a leltári kimutatás fő czélja úgy hiszem el lesz érve.

²⁾ A sajátlagi leírást bevezetés előzi meg, melyben a szerző sok helyes s ugyan annyi helytelen észrevétellel tájékoztatja magát s az olvasót hazánk építészeti műemlékei s ezek ismerete iránt, mit azért, mint ezen irányban igen tanulságost, itt kivételesen közleni akarok.

1. Sz. Márton-monostora Pannonthalmán. Az ismeretes hagyományok, legendák, történelmi adatok és fel-

Jelentése, úgymond, Magyarországnak a Duna és Dráva közötti azon építészeti műemlékeire vonatkozik, melyeket 1854 és 1855-ben rövid kirándulása alatt vizsgált. Ezen emlékek majdnem kizárólag a román s átmeneti építészeti ízlés korába tartoznak. Nem kétféle, hogy — mint értesül — Magyarországnak más vidékein is még számos érdekes román és gótízlésű emlékek találhatók; valamint, hogy az általa keresztül utazott tájakon is másokat időszükében meg nem látogathatott. Szolgálgatnak forai ösztönül, hogy amazok is a műismerők tudomására jussanak. Köszönetet mond itt egyes főpapoknak, kik öt vizsgálati útjában elősegíték.

Továbbá folytatja, hogy Magyarország s a délkeleti dunai tartományok azon vidékek közé tartoznak, melyeknek középkori műemlékei majdnem teljesen ismeretlenek. Kevés részesült közülök leírásban, s ezen leírások a régiségtan mai legesekélyebb kíváncsiainak sem felelnek meg. Henszlmann munkája a kassai dombról akkor egyedül állott még a Magyar- és Erdélyi műemléktan terén. Elég bepillantani, úgymond, Kugler műtörténetébe, Rosenthal építészettörténetébe, Agincourt, Gailhabaud gyűjteményeibe, hogy meggyőződjünk, miszerint Magyarország s az aldunai tartományok e tekintetben merő terra incognita.

Okul adja Magyarországnak izolált állapotát, s azt okozó sajátos népesedési s alkotmányos viszonyait (!). A XVI. és XVII-dik századi pusztító háborukat és barbárok hódításait, melyek hazánkat az európai műveltségi állapotok elérésében gátolták. Nem felel ugyan, hogy a többi Európában is, és különösen Ausztriában, a műemlékek tanulmánya szinte épen csak a legközelebbi évtizedben kezdett ébredezni; és csak a legújabb időben keletkeznek a műemlékek ismeretét terjesztő intézetek. De bármennyi kíváncsi marad fen erre nézve az ausztriai birodalom más tartományaiban, még is kevés ország van, melynek emlékei oly egészen ismeretlenek mint Magyarország; vagy a hol ezen emlékekhez keletkezésök idejére és ízlésére nézve, oly hibás vélemények tapadnának, mint itt.

Azon emlékek, melyeket Magyarországhoz rövid időzése alatt vizsgált, nem csak azon meggyőződésre birták, hogy felőlök hamis és helytelen vélemények uralkodnak, de hogy emlékei becséről és érdekességéről sajátlag tudomása sincs az országnak. Igaz, úgymond, hogy ezen emlékek nem állnak oly sűrűn egymás mellett, mint például Német-, Olasz-, Francia- és Angolországban. A vizsgálónak nagy türelemre van szüksége. Távollévő, a műveltség által még kevésbé érintett területeket kell átvándorolnia, míg valamely érdekesebb emlékhöz érhet. S oda érve minden lehető társadalmi kényelemre

tevések nyomán előadatik a monostor története. Ezen adatokat irodalmunk már Szerelmey, Magyar Hajdan és Jelen

számíthat talán, de nem irodalmi vezérkönyvekre, helytörténelmekre vagy muzeumokra; ha csak nem hajlandó talán eféle irodalmi segéd-eszköznek tekinteni azon számos adomát, regét s mindenféle balvéleményeket s előítéleteket, melyek minden ilyen csak némileg is nevezetesebb műemléknél előjönnek. Ezen egyes és szétszóró emlékek, melyek eddig alig részesültek figyelemben, mindannyi kezdeményezései mintegy a műveltségnek, melynek teljes kifejlődése részint a külső körülmények által gátoltatott, részint a Magyarországot lakó népek különböző műveltségi állapota s az uralkodó nemzet jelleme által nehezítettett (!).

Azon előítéletek, melyek műemlékeink iránt köztünk uralkodának, a szerző szerint következők: először is, hogy minden régibb emlék és egyház, legyen bár az a késő román vagy gót ízlés korszakából, (tehát a XIII-ik, XIV-ik századból) Sz. Istvánnak tulajdonítatik. Mind a mellett nemzeti kegyeletünk ezen szép vonását illően méltatva (valamint a szerzőnek ezen nemzeti emelkedettségünket tanúsító és méltányoló nevezetes s megolvasásra méltó helyét már egész terjedelmében az Archaeologiai Közlemények I. kötetében 35 lapon közöltem) — a mily magasztosnak mondja ezen eszmét, melyhez hasonlót, úgymond, nem találni a német népnél keresztény hősei irányában; úgy tagadja, hogy még létező műemlékeink közül valamely Sz. Istvánig felvihető volna. Még azon számos jelentékeny egyházak közül is, melyek első szent királyunk által alapítottak, alig maradtak fen csak tetemesebb romok is. A legtöbb viszontagságos idők folytán elpusztult, s átalakított s ismét leromboltatott, hogy ujjongan épüljön; úgy hogy az eredeti épületnek csupán emlékezete maradt fen. Az utolsó érdekes emlék, mely az első magyar keresztény korból még létezett, az esztergomi főegyházi újabb építkezések alkalmával romboltatott szét, oly eljárás által, mond E., melyre nézve nem tudja az ember, vajjon a szent iránti tiszteletnek vagy a történelmileg tiszteletes iránti kegyeletnek hiányát kárhoztassa. István király fenmaradt utolsó épületemlékének maradványai sokáig a Duna partján, mint felesleges építészeti anyag szétszórva feküdtek.

Másik terjedt előítélet volna Magyarországon, hogy semmi e nemű régi emlék nem létez már. A legtöbb emlék, (így hangzik, úgy mond, a legelterjedtebb és olvasásra méltó magyar történelmi munkákban) hármias pusztítás alatt elenyészett. Mi a Mongolok pusztítását elkerülte, az a 150 éves törökiga alatt s a későbbi kuruczháborúkban enyészett el: s a mi még felmaradt, II. József kolostortörölése vagy a gondatlanság által jutott tönkre. (Idézi erre Gróf Majláth Geschichte der Magyaren II. 268). Ezen tudósítás szerint azt kellene

vállalatában (33 és köv. lapokon) Horváth Mihály és Henszlmann Imre leírásában, építészeti története tekintetében is

hinnünk, hogy Magyarországon épen semmi sem létezik már, vagy a mi kevés még megmaradt, annál szorgalmasabb vizsgálatban részesül és leiratik azok által, a kik a józsefi rendszabályok felett minden politikai mellék- s utógondolatok nélkül is boszankodnak. A következő sorok tanúsítani fogják, hogy Magyarországon a törökök, kurucok és josephinismus daczára is még sok található, a mit a hazafiaknak legkevésbbé illik csekélleni, s ami jogosan helyet foglalhat az általános műtörténetben. Sok szétromboltatott, minek oka sem a török, sem a josephinismus rendszabályai, de az indolentia s újítási viselkedés volt. Ugyan azon okokból történt az itt is, mint a minőkből a birodalom más részeiben. Szép román és gót ablakok kitörtek, hogy divatos fakeretű üveg ablaktáblák alkalmaztathassanak. Régi karszék-ek s oltárfaragványok, mint rozszant bútorok a templomok belsejéből kihányattak, kőoszlopok és freskóképek bemeszeltettek, hogy az egyház belseje derült kinézésű legyen, mint a tánczterem vagy gyárhelyiségek. Magyarországon is, mint mindenütt, elfeledték, hogy minden kővel, mely egy középkori épületről letörtek, azon történeti hagyományok egyegy darabja semmisíttetik meg, melyeket a nemzet egyiránt mint az egyház nem nélkülözhet.

Vége még egy, épen oly terjedt, mint mélyen gyökerező előítéletet kíván megemlíteni. Ez Magyarország építészeti emlékeinek *eredetére és jellemére* vonatkozik. Mondják ugyan is, hogy a legrégibb építészek Magyarországon byzancziak voltak, és byzancziak ennél fogva a legrégibb építészeti emlékek is. De már természetesen magától értetődik, hogy ez alatt a gót modorban építőket és ezen építészetet érteni csak nem lehet. A byzanczi építőmesterekre nézve is azonban másképp áll a dolog, mint a hogy rendesen hiszik. Igaz, hogy Magyarország a keletromai birodalommal igen szoros viszonyban volt; igaz, hogy egyenlő díszeszközök és díszkelmék átjöttek; az is igaz, hogy egyes építészek Byzanczból Magyarországra hivatnak. De hamis azon állítás, hogy a magyarországi építészek nagyjából byzancziak lettek volna. Az emlékek határozottan ellenmondanak. Majdnem mindazon emlékek, melyek a byzancziaknak tulajdonítottak, az úgynevezett román izlés jellemével bírnak. Mindazon formákat és különbségeket mutatják, alaptervezetökben egyiránt, valamint ékítményeikben, melyek a középeurópai román építészeti művészetnek sajátjai. Határozottan hasonlítanak ebben az osztrák császárság német tartományaiban levő művekhez. Azon oszlopfőékítményeket látjuk Magyarországon is az egész Duna- és Drávaközben elterjedve, minőket Alsóausztriában, Karinthiában, Salzburchban találunk. A román építészeti idom emlékei ezen maradványainak száma e téren sem

összeállítva, különösen pedig újabban Czinár Mór pannonhalmi levéltárnok s akadémiai tagtársunk vizsgálatai által

nem csekély, sem nem jelentéktelen. Fenmaradásukat nagyrészt Magyarország alacsony művelődési állapotának köszönik. Mig a műveltség Ausztriában (p. Bécsben, Salzburgban, St. Pöltenben), Németországban számos jelentékeny román építményeket lerontott, hogy a növekedő szükségletnek nagyobb épületek által megfeleljen, Magyarországon több megmaradt ezekből, mintsem a magyar írók tudósításai után gyanítani lehetne, s az valódi díszére szolgál az országnak. Ezen építészeti idomok azonban sem nem byzancziak, sem nem nemzeti magyarok. Eredetök helye nyugat Európa. Legmagasabb kiképzésre a Rajnánál jutottak, úgy, hogy egyike az építészet terén legtovább látó és legszellemdúsabb vizsgálóknak, Quast, azon véleményben van, miszerint ezen idomokat nagyobb mértékben megilleti a német idom melléknév, mintsem a gót. Azon tudat, mely a középkori építészeti emlékek műjelleme belátásából ered: hogy Magyarország a középkorban is legbensőbb szellemi viszonyban állott Középeurópával, hogy ugyanazon építészeti idomok, ugyanazon műnézetek uralkodtak az alsó Dunánál, mint a fölsőnél és Rajnánál, Magyarországra nézve valóságos nyereség. Mit is nyerhetett volna Magyarország a byzanci kelettel való szorosabb összeköttetésből? Csudálni lehet Byzancz technikáját, mely magát századokig fentartotta és kiképezte; a fényűzést, a költséget, mely az építészetre, díszeszközökre és mindennemű emlékekre dús mértékben fordított; nem lehet az elismerést és részvétet művészetétől megtagadni. De az előre haladó eleven, átszellemült művészi élet a középkorban nem Európa keletén, de közép Európában s a nyugaton létezett. A műélet irányai nyugotról keletnek és nem keletről nyugotnak indultak. Pannonhalmi, Pécs, Veszprém, Zsámbék, Ják, Brassó stb. emlékei a nyugatról keletre vándorló művészetnek állomásai, azon időben, midőn a művészet a román ízlés irányát követte. A ferencziek egyháza Pozsonyban, a budai főegyház, a kassai dom, a bártfai és löcsei sat. egyházak a gót styl korszakára nézve mindannyi állomás-pontok. A műemlékek általi kétségtelen kimutatása annak, hogy a művészet nyugatról keletnek vándorolt, s azon tudat, hogy Magyarország ezen a téren azon népek sorába tartozik, melyek a középkori haladásban és keresztényi nézetben meleg részt vettek, minden magyarra nézve örvendetes lehet sat.

Elhagyva itt az író további sorait, melyekben eddig is észrevehető tendentious célzataival a műtörténeti térről a civilisatori és centralisáló politika terére egészen áthajt, csak zárszavait idézem még: Csudálkozhatunk-e tehát, ha Magyarország egyházi műemlékei vizsgálatára szánt útunkon, majdnem általában román ízlésű, azaz Középeurópa műalakzataival ugyanazon fokon álló emlékeket találunk,

(Fuxhoffer *Monasteriologia Hungariae* 2. kiad. I. 7.) földérítve bírja; az utóbbitól különösen merítvén adatait ezen leírás is.

Az egyház és kolostor építésének történetére nézve határozó adatok már e szerint: hogy a Gejza fejedelem által kezdeményezett, de Sz. István által bevégzett monostor már a Vattaféle magyar pogánylázadásban tetemesen megsérült, később leégett és 1137—1146-ban az egyház már megújítatott, javíttatott és bővített. Az úgy látszik, ismételve leégett s alapjáig megromlott egyház Uros apátnak idejében 1206—1244-ben újra épülőben volt, midőn 1222-ben felszenteltetett. 1365 körül ismét javíttatott. 1486-ban pedig a kolostor újra épült.

Ezen adatok, valamint a jelenleg fenálló egyháznak és kolostornak építészeti idomai arra utalnak, hogy ezen nevezetes építészeti műemlékünk a XIII-ik század elején épült. Régibb munkálatok csupán az alapfalak egyes maradványrészleteiben gyaníthatók. Újabb XV-dik századi gótidomú

míg a byzancezi művészet nyoma csupán alárendelt vagy elenyészett művekben mutatkozik.

Ezen bevezető sorokat kísérő jegyzetben mondja még a szerző: hogy ezen leírásában csupán oly emlékekről szól, melyek szilárd anyagból, faragott kőből készültek, (ez is sajátlag csak a román idomú emlékekre veendő volna). Magyarország azonban faépítményekkel is bír, melyek teljes mértékben megérdemlik a műbarát figyelmét. Ezen faépítményekben, melyek nagyjából a Tisza vidékén léteznek, sajátos toronyépítészeti fejlődött ki (értheti itt az előbbiben a felső tiszai vidéket a faépítészetre nézve, míg a sajátos toronyépítészetre nézve az alsó tiszai vidéket kell úgy látszik értenünk. A szerző nyilván az előbbiről csak hallásból értesült), mely ugyan a legszorosabb összefüggésben van a középkori nyugoteurópai egyházépítészettel toronyalakításával, de mely magasra feltörő arányai, sajátos szerű, a torony végén alkalmazott erkélynek egy neme, és hosszúra kinyújtott csúcsozata által jellemző, s bizonyára nem csupán az utóbbi századok találmánya. Kétségtelenül a toronyalkotásnak ezen neme azon szükségéből eredt, hogy a Tisza tág rónáin messzire látható pontot képezzen. Ezen torony- és egyházépítmények közül némelyek állítólag igen régiak. A régi faépítmények ritkaságánál fogva ezen jellemző egyházakat nem kell a feledékenységnek átengedni. A Tiszának éjszakkéleti hegyesebb vidékein is, úgy látszik, az utazók tudósítása szerint, sajátos és régi faépítmények léteznek, melyek az építészeti barátnak ezennel figyelmükbe ajánlatnak.

egykorú évfelirattal is adatolt (1486) építkezésre mutat a kolostor keresztfolyosója, és részben az egyháznak ívezete és egy kápolnája. Legújabb s már is tárgyunk körén kívül eső építkezések és változtatások: a templom homlokzatán s más mellék kápolnákon, a múlt és jelen században történtek, valamint a mai zárda egyéb részei is ekkor épültek.

Az egyház e szerint átmeneti ízlésben épült ívezetes basilica támoszloprendszerrel, magasabb középső- s alacsonyabb mellékhajókkal, kereszthajó nélkül, egyenesen záródó s felemelt szentély alatt altemplommal alakítva, kivéve az altemplom- és szentélynek ívezetét, melyek a gótidom korszakában készültek, még pedig az első az úgynevezett gerely vagy hegyes csúcsívvel, a másik csillagerinczetű boltozattal, a többi részletek egykorú eredetiek. Eitelberger véleménye szerint jellemökre nézve hasonlóknak volnának, úgy a számos magyarországi XIII-dik századi egyházaknak, valamint a szomszéd országok e nemű egyházalkotmányainak, (például a heiligenkreuzi ausztriai monostornak, bécsi Sz. Mihály templomnak) részleteihez.

Alapos reményem lévén, hogy archaeologiai vizsgálatunk nyomán ezen egyik legnevezetesebb műépítészeti emlékünknél tüzetes és kimerítő leírását nemsokára megkísérhetjük, felesleges volna ezen leírás részletes ismertetését itt közölni, mely mind a mellett, hogy eddig a legrészletesebb, s a műtörténeti leírás színvonalán áll, még is csak felületesnek mondható. Műemlékünknél mai tökéletesebb ismereténél fogva itt csupán e leírás tetemes hibái és botlásai kiigazítására szoritkozom inkább, mintsem hiányai pótlására. Hibásan állítja a szerző, hogy a táмок egymáshoz hasonlóan vannak alakítva (profilirt) és hasonló diszitményűek. Nagyobbára nevezetes és érdekes eltéréseket mutatnak, mind ékítményeikre mind alakításukra nézve. Az oszlopalapzatokon a szögletlevek (Eckblätter, patu) nem mindenütt, mint a szerző által közölt rajz mutatja, liliom levél alakúak. Mert míg az előszükségnél rendesen hiányzanak, egyebütt változatos nem csak levél- de állatalakokat is mutatnak. Nem hiányzik, mint a szerző állítja, a táмокot összekötő fekvőleges párkányzat, mint ez nevezetesen az altemplomban látható. Épen úgy hibás állítás,

hogy csak egy eredeti román ablak maradt fen; valamint hogy az egyháznak déli főportáléja (úgy nevezett porta speciosa) Karner főpát által a mult században készült utánzása az előbbinek. Ezen állítás csupán Henszlmann leírásának (Szerelmey Magy. Hajdan és Jelen 37. lap), melyet Eitelberger is nagyobbára követ, félreértett szavaiból eredhetett. Ezen s még egyéb botlásoknak s hiányoknak bővebb helyreigazítása és pótlása azonban szinte majd ezen nevezetes műemlékünk külön leírásának feladata leendő; mire nézve építési felvételei és rajzai, mintegy 61 ábra 18 táblán tárczám-ban a kiadásra már is készen állanak.

Említi még a szerző ezen helynek egy régibb XVI-dik századi rajzát, melyet még is hűtelennek vél. Hasonlón a XIII-dik századig, állítólag, felérő pecsétjét. Bővebben szól kincstára azon öltönyéről, mely Gizela királynénak, Sz. István nejének, tulajdoníttatik, és mely véleménye szerint is legnagyobb figyelmet érdemel azon tekintetből különösen, hogy alakjára és ábráira nézve Sz. István király koronázási palástjához hasonló; anyaga és művezete által azonban ettől egészen eltér. Mindakettőre nézve bevallja a szerző, hogy hasonlóját nem látta. Finom sötétszínű gyapjúsövet, hasonló példáulul legfinomabb nőikelméinkhez, melyre az alakok és ábrák színnyomattal alkalmaztattak: az alakzatok körvonalai sötétvörös barnás színekkel, a gyöngyök rajzai fehér színnel. Mintha a sajátlagi Sz. István palásinak hímzési mintájául szolgált volna. A műtörténetre, különösen a byzanci műipar történetére nézve érdekes, ezen, máskép már nem a legjobb állapotban levő, de kegyelettel őrzött palást kitünő figyelmet érdemel. Bővebben értesülünk azonban erről még akkor, midőn szemlénk során Bock Frigyesnek, mint e tárgyban legilletékesebb szakértőnek Sz. István palástjáról adott leírására jövünk, ki egyébiránt, mint nyilatkozatából tudom, hasonlóan mint Eitelberger ezen pannonhalmi nevezetes ereklyének eddig csupán csak felületesen vizsgálhatta egy részét, foszladozott állapota végett.

A szövegbe nyomott fametszetek: 1.) Az egyháznak és a zárda keresztfolyosójának alaprajza, tökéletlen és hibás. 2.) Az oszloptámok egy alaprajza, szinte hibás. 3.) Az altem-

plom alaprajza. 4.) Az altemplom oszlopai egyikének rajza. 5.) Ugyanonnán egy falfülkének, az érdekes román piscinának, és 6.) ezen medence nyílásán levő rosettenek rajza. Mellékesen érinti még e mellett az altemplom azon fülkéjét, melyet a hagyomány Sz. István székének nevez. De, úgy mond, Henszlmannal tart (lásd f. i. helyen), ki azt inkább Sz. István széke helyének véli. Én ellenben az apát, a zsolyosmánál, vagy itt tartott káptalanoknál (L. Czinár Fuxhoffer Monasteriologia) előülő főnök eredeti székének vélem, hasonló lévén azon egyszerűbb fülkékhöz, melyeket a Deákmonostori egyházban mint a zsolyosmázó kar ülő-helyeit vélelmenyeztem. (Deákmonostori román basilika 88. lap.)

Pannonhalma műemlékei egy másik ismertetését közli ugyancsak Eitelberger „Mittelalterliche Kunstdenkmale des Oesterreichischen Kaiser-Staates“ című vállalatában, melyet szemlénk során alább ismertetünk. De a mennyire itt csupán a magyar műépítészet jellemzése célja a szerzőnek, még az előbbinél is felületesebb rövid ismertetésére szorítkozik. Megemlíti azonban itt a templom egyik szárnya felett levő kolostori lakások nyomait, mint a magyar monostori építészet sajátosságát, de melyekről mit kell tartanunk, elmondottam már tüzetesen máshelyütt. (Deákmonostori Román basilika 63. lap.)

Pannonhalmi műemlékünk legelső építészeti leírását adta már Henszlmann előbb idézett helyen, Szerelmey „Magyar Hajdan és Jelen“ című vállalatában (I. 37), mely a mily kezdeményező rövid s a nagyobb közönségnek szánt előismertetés volt e nemből irodalmunkban, úgy Eitelberger leírásának is mint említők nagyobbára alapul szolgált.

Ezen műemlék építészeti jellemzését szinte megkíséríti rövid néhány sorban Czinár Mór Fuxhoffer Monasteriologia Regni Hungariae általa átdolgozott munkájában (I. 7. lap). Neki köszönjük a monostor építkezésére vonatkozó legtöbb történeti adat kikutatását és meghatározását.

Amit egyebet irodalmunk Pannonhalmáról tárgyal, az tisztán történeti és nem archaeologiai szempont alá esik.

2. Vértesszentkereszt apátság. Mit Eitelberger itt ezen műemlékről röviden megemlít, az nem is saját vizs-

gálata, de mint bevallja, mások közlése után tudja; s ez mind-össze is annyiból áll, hogy ezen elpusztult egyház faragott négyszög kövekből épült, s csupán egyes diszitményei láthatók még.

Bővebben ismerteti ezen maradványokat *Rómer Flóris*: *A Bakony* című munkájában. E szerint ezen benedekrendi apátsági egyháznak helyén, mely a vértés erdőségben, a mai *Ondód*, más néven *Pusztavám* helységtől mintegy félórányira állott, jelenleg csak egy romfal áll, mint ezt a szerző szinte csak szemtanúktól hallá. A romfalak kőanyaga más épületek és egyházak építkezésére széthordatott. Diszitményi egyes részletei azonban, melyeket Rómer vizsgált, a *csákvári* angol-kertben, a mult század barok izlése szerint e romokból alakított emléekben láthatók, következő felirattal jelezve: Hoc monumentum ex vetustis structurae gothicae (?) rudibus in apricum prolatum M(aria) Anna e comitibus Pálfiis marito optimo Joanni Bapt. Eszterházy dicavit 1796. Ezen rommaradványok felállított négy oszlopból, mintegy kilencz oszlop-párkányból, szárnyas sárkányokat, barát- és torzalakokat mutató szögletkövekből, jellemző boltbordákból, szépen faragott ívzárkövekből állanak, melyek R. véleménye szerint elegendő támpontot nyújthatnának a románizlésű templom valódi kora kipuhatolására s kielégítő rajz készítésére. Sőt úgy vélekedik, hogy tekintve a régi építészeti tanulmányok mostani állását, valószínűleg nem volna lehetetlen az apátság romjait megtekintve, a csákvári kertben felállított ékitményeket felhasználva, a szakértőnek ezen egy egyházat, melynek Czinár-Fuxhoffer Monasteriologiája szerint (I. 278) a mult században falai még meglehetősen épen állottak, s rajta a consuratioi jelek festményei is láthatók voltak, az eredetihez közelítőleg rajzban előtűntetni.

Azóta csakugyan sikerült is Rómernek, mint szóval értesít az egyház alaprajzát összeállítani. Az előmutatott alaprajz szerint az egyház alaptervezetét kitűnően érdekesnek találom, a mennyire dús formái, például a szentély oldalára keresztben alkalmazott mellék apsisai által, egészen eltér az eddig ismeretes magyar román idomú egyházak rendes egyszerű tervezetétől,

Mindamellet, hogy ezen emlékün k román ízlésben épült volna, a róla eddig ismeretes, a f. idézett íróknál felhozott adatok, csak a XV-dik századig érnek, midőn már az apát-ság elpusztulásáról szólnak.

3. Kaplony. Egy román basilika alaprajzát s átmetszetét közli folytatólag Eitelberger, azon megjegyzéssel, hogy azt Ybl építész szivességéből birja, mint azon *nagykárolyi* régi egyház rajzát, mely néhány év előtt dűledező állapota miatt szétbontatott. Tudván, hogy ez Nagykárolyra nézve nem az eset, utánjárással sikerült magától Ybl urtól megtudnom, hogy ezen régi egyház sajátlag Kaplonyban, a sz. Ferencziek egyháza volt, melynek helyébe Ybl újabb egyházat épített. E szerint igazítandó az ezen egyházra való hivatkozás is a deákmonostori román basilika leírásában. Az alaprajz három hajós s ugyanannyi félkörű apsissal záródó, kéttornyú, támoszlopos basilikát mutat, az átmetszetből látni, hogy magasabb középső és két alacsonyabb mellék hajóval volt alakítva. Támjain dús tagozás, szízes oszlopcsoportozatokkal vehető észre. Jelentőségét hazai román basilikai ízlésünk tekintetében már kimutatva birjuk. (L. Deákmonostor 47.) Ybl építész ígérétét birván, hogy az eredeti rajzokat közlendi, a nevezetes emlék tüzetes tárgyalására számíthatunk.

4. Lébény. Az itt létező nevezetes román basilikának is Eitelberger csupán Ybl-től vett hibás alaprajzát, homlokzatának, és az oltárhajlékoknak kinézését közli fametszetben. A néhány sornyi ismertetés, melylyel ezen rajzokat kíséri, itt külön figyelmet nem érdemel, miután azóta már ezen műemlékün kimerítőbb ismertetése megjelent Essenweintől a középponti bizottmány havi füzetében (Mittheilungen II. 1), melyre ezen szemle folytán rájövünk.

Csupán névleg említi itt más ismertetések nyomán az *apátfalvi, bürzsönyi, esztergomi* egykori román egyházakat (az első Kubinyi és Vahot: Magyarország és Erdély képekben I. 86, az utóbbiak Szerelmey Magyar Hajdan és Jelen című válalatában Henszlmanntól ismertetve), valamint a *sopronyi* Sz. Mihály és *benedeki* gót templomokat, hasonlóan az ugyanottani Sz. Jakab román kápolnát (az 1853—4-diki Programm des Oedenburger Obergymnasiums, s később az 1856-diki

Mittheilungen d. Centralcommission által ismertette); melyeknek azért repertoriumunkba való besorolását is akkorra hagyom, midőn szemlénkben az idézett ismertetések tárgyalására kerül a sor.

5. Székes-Fehérvár. Fehérvárnak még fenálló egyetlen régi építészeti műemléke a gót idomú Sz. Anna kápolna. Hossza 28 láb, szélessége 24 (?), a nyolczszög három oldalával záródik; falain szinte nyolczögből alkotott csinos hevedertartó oszlopszálak futnak föl, melyekre mint támokra ereszkedik le a gyöngédalkatú gerinczet, mely csillagívezeteket képez. A csinos és díszes köépületnek ékességeit újabb vakolat és mészburok borítja. Kifejlődött gót idománál fogva, Mátyás király korából a XV-dik századból eredhet.

Mint kevésbbé az archaeologiai s inkább az újabb műtörténeti leírás körébe tartozót említi Maulpertsch festőnek (született Langmargenban a Bodensee mellett 1724-ben, meghalt Bécsben 1796-ban) mult századi freskóit a papnövelde kápolnájában. A termékeny s ügyes technikájú olaj- és freskófestőnek művei Magyarország több egyházaiban láthatók, mint *Győrött, Váczt, Komáromban* sat. Különösen dicsértetik itt a szentélyben levő feszülete.

A mennyire még itt a szerző a létezett egykori építészeti emlékekre nézve a krónikai adatokat magyarázgatva felhozza, valamint a feltalált királyi sírokról, s a budai kapu római feliratáról emlékezik, ezen tekintetben repertoriumunk szinte azon leírások tárgyalásánál szólhat tüzetesen, melyekre e részben Eitelberger is hivatkozik. Ugy mint Szvorényi Székes-Fehérvár (Új Magyar Múzeum I. 428, Kubinyi Vahot Magyarország és Erdély Képekben I. 48. Érdytil székes-fehérvári sírok. Azonfelül birjuk még Pauer János értekezését: A Székes-Fehérvárott felfedezett királyi sírboltról 1849 és ugyancsak az 1855. és 1860. Schematismus Cleri Albaregalensis megyei névkönyvben megjelent értekezéseit az itteni egyházakról s emlékekről sat.

6. Palota. Csupán csak a Palota mellett levő azon kőgátról emlékezik, melynek négyszögből épült falai maradványai némely helyütt még 4—5 ölnyi magosságban állanak

s jelzik a hagyomány szerint az egykori tó partjait, mely Mátyás király halastava volt volna.

7. Veszprém. A rövid történeti bevezetés előhossa az ismeretes krónikai s okirati adatokat: Anonymus, Hartvic, Fejér, Szerdahelyi és Ranolder Elisabeth munkája nyomán. A fenmaradt emlékek közül tüzetesebben tárgyalatik a Gizelakápolna. Megemlítvén a Koller püspök által 1772-ben történt újításokat, melyekre a kápolna homlokzatának felirata vonatkozik, nehéz úgymond meghatározni, hogy mily viszonyban lehetett a főegyházzal ezen kápolna, mely most a püspöki s egy kanonoki lak közt különválva áll, mit csak az egyház alapfalainak vizsgálatából lehetne, úgymond, meghatározni. A kápolna mintegy 42 láb hosszú, $10\frac{1}{2}$ láb széles, és 12 láb 8 hüvelyk magos; egyszerű félkör keresztivezzettel van boltozva, melynek hevederei levélkékezettel díszített s fülkéekkel tagozott válköveken nyugszanak. A hevederek egyszerűen négyszögűre szelve vannak tagozva. Csak az oltár előtti válaszív mutat kitünőbb alakítást. A hevederek valamint a bolttékek eredetileg befestve voltak. A múlt századi újítások által azonban ezen részek izléstelen ékítvényekkel elborítottak. Az ívezet eredeti ékítményeiből csupán néhány ívzárkó maradt fen. Az egyikben az ismeretes Istenbárányaféle alakzat látható, a bárány szokott helyzetben hátra fordított fénykörös fővel, s felemelt egyik első lábbal zászlót tartva, melyen jellemző a byzanci egyenágú kereszt, közepén és négy végén szöggel, mint ezen alakú kereszték, szerző véleménye szerint ez időtájban hazánkban gyakori alkalmazásban lehettek.

Ezen zárkő átmetszete $1\frac{1}{2}$ láb. Egy más zárkő, farkába harapó sarkányt, más kettő levél- és rózsá-diszítványt mutat.

Kitünőbb figyelmet igényelnek még a kápolna régi fal-festvénymaradványai. Az a kevés is, a mi ezekből épen fenmaradt, elegendő e festvények műkora, ízlése és becsé iránt tájékozni. A szerző kiemelve azok általános műtörténeti jelentőségét, keletkezésük korát a XII. vagy XIII-dik századba helyezi. (Bővebben tárgyaltam ezt a Deákmonostori basilika 98) és valószínűnek tartja, hogy azokat nem hazai művész festette (?!). A válívek között levő hat faltéren kék két apostol életnagyságú $5\frac{1}{2}$ lábnál magasabb képe látható. Legépebben

maradt fen a bemenet melletti baloldal két első képe. Az első apostol ifjú alak, mezítlén lábbal, szakál nélkül; jobbát áldásra emelve, baljában írástekerceset tartva. Öltönye tunika és palást, az kékszinű és bokaig ér; a vörös palást togaszerű, a balvállon átvetve s a jobb kar alatt áthúzva egyik vállát fedetlenül hagyja. A második apostol éltesebb szakálás alak, szétválasztott balra és jobbra lefüggő hajjal; jobbájával hasonlóan áld, míg baljában írástekerceset tart. Lábai saruk nyomai látszanak. Vörösbarna tunikájának és kék palástjának alakja is eltér az előbbiétől. Az e melletti apostol alakok képei is még meglehetősen épek. Ismét egy szakáltalan s jobb kezét mellén tartó alak mellett áll egy idősebb szakálos alak, balkezét a palást födi. Mindakettő szinte minden további jelvény nélkül. A ruhák színe a mennyire kivehető túlnyomólag kék és veres. Mind a négy apostol alak felett stuccoműben képezett fénykör látható, mely eredetileg kétségkívül meg volt aranyozva. Az alakok túl hosszasak, 7—8 fejmagasságúak. Az ujjak merevek, hasonlóan a lábak. A színezet élénk, a világosabb színek túlnyomók, a testszín vöröses, az arcszín sárgás. Mindamellett a fejnek rajza s a redőzet alakítása, daczára annak, hogy hagyományos és tipikus, nem műértelem nélküli. Aranyos háttérnek semmi nyoma. A többi nyolcz apostol valamint az oltárfalon levő Mária és János képein kevés nyoma látható az eredeti rajznak és színezésnek. Ezek a múlt században nem csak megújítottak, a két utóbbi pedig egészen újonnan is festettek: de közéjükbe az ismeretes apostoli jelvények is oda festettek. A kápolna mellett levő kis régi szoba, melyen kis egyszerű románidomú ablak látható, úgy látszik eredetileg is, mint jelenleg, sekrestyeül szolgált.

Régibb építészeti maradványok nyomait mutatja a mostani főegyház is. Legérdekesebb e részben a szentély alatti három hajós altemplom; mintegy 41 láb hosszú és 22 széles. A bemenet melletti első ívholtat kivéve, mely későbbi újítás műve, a többiben csúcsíves keresztboltozatú; a közép hajóban nyolcz karcsúan felfelé vékonyodó szép alakítású oszlop-tám áll, mindannyi nyolczszögűleg alakítva, hasonló talappal bír; a kevésbé előszökő plinthus egy körtag és horony által közvetített az oszlopszerű támmal, A nyolczszögoldal

5½ hüvelyk széles. A táмок magassága 7 láb, az altemplomé 14. Az ivgerinczek egyszerűn a támokra futnak le, minden fejezet közvetítése nélkül; ezen gerinczek hasonlóan mint a hevederek tagozva vannak. A gerinczek vastagsága 6¼ egész 2 hüvelykig, szélességök 9 hüvelyk, s horonynyal végződnek. A karsú támok és magasra nyuló gyöngéd gerinczetet élénk, derült kinézést kölcsönöznek. A válkövek, melyekre a gerinczek a falon ereszkednek, egyszerűek és három oldalúan csúcsba futnak össze, horony és plinthus tagozással, minden egyéb ékítmény nélkül. Az altemplom háromoldalúlag zárodik. A főegyház maga szinte hármás és középső magasabb hajóval van képezve. Egykor részben átmeneti, részben tiszta gót izlésben épült és később átalakított. Az átmeneti izlésre utalnak az oszlóptámok arkadjai, a mennyre mostani állapotukból az előbbire gyanítani lehet. A gótra mutat a presbyterium csúcsíves keresztboltozata és három oldalú zárodása. Mellőzve az előbbi egyházépítkezésekről szóló csupán történelmi adatokat, a fennlévő nyomokból szerző azt következteti, hogy ezen egyház építésének kora a XIV-dik századba helyezendő.

A régi főegyháznak egyes maradványai, oszlopcsoportok, válikek, ivrészletek még ezen felül egy káptalani házban is láthatók.

Végre valamely kisebb egyház romjai is mutatkoznak, melyek jelenleg az alsó városban valamely magán polgárház kertjének falkerítését képezik.

De semmi olyan maradvány nem látható, a mi azon nézetet igazolhatná, mond a szerző, hogy a Sz. Mihályegyház az ó-keresztény basilikai idomnak a nyugotrómai ivépítészeti szerencsés vegyülete lett volna. Az említett káptalani lakáson levő azon csekély maradványok is, melyek a régi Sz. Mihályegyházból származnának, úgy mint két csinos oszlopcsoport, tagozatos s állatszörny ábrákkal képezett fejezettel, hasonlók Magyarországon s a szomszéd tartományok román építészeti részleteihez; nyilván tehát román korszakból valók.

A szövegbe nyomott fametszetek: 1 Gizela kápolnának és 2. a főegyház altemplomának alaprajza. 3 a fennleírt ivzárkő Istenszobájának előállításával.

Magától értetődik, mint ezen ismertetés is mutatja, hogy

a szerző ezen futólagos leírása, Veszprém műemlékeinek sem vizsgálatát, sem leírást ki nem meríti. Sőt nevezetes falfestményei s az érintett többi emlékek végett Veszprém az első sorban áll azon helyek között, melyeknek műemlékei kimerítő tüzetes tárgyalást igényelnek. Távol állanak ezen igénytől összes eddigi történelmi leírásai, valamint oly rajzok, mint például a Gizela kápolnára nézve Ranolder Elisabeth című munkájában megjelentek.

8. Fölső-Örs. Magyarország legérdekesebb építészeti emlékei közé számítja a szerző a fölső-örsi egyházat; melyet azonban, mint bevallja, szinte csak felületesen tárgyalhat, miután, úgymond, véletlenül akadt útjába. Történetére nézve Köves helybéli prépost közléseinek köszöni az adatokat, melyek szerint már 1258-ban, mint prépostsági egyház létezett, s a következő időszakokból is virágzása adatolható. A mennyire nevénél, alapíttatásánál és a kegyúri jognál fogva az Örs vezértől származó Batthyány családdal összefügg, ennek is családi hagyományaira és történetére figyelmeztet, idézve Szklenárnak *Origo et Genealogia Batthyanyorum Posonii 1778* ismeretes verses munkáját. Mindenesetre, úgymond, a család büszke lehet arra, hogy neve ily nevezetes emlékekkel összefügg. Az egyház minden részében a koraromán ízlés jellemével bír. De időfolytán jelentékeny változtatások érték. Oldalain új építkezések történtek, hasonlóan újonnan boltoztatott s természetesen fedetett is. Eredetileg ugyan is valószínűleg három hajóval volt alakítva, megfelelőleg támrécsékkel, s felettök falkarzattal (empore). Ámbár nehéz jelenleg eredeti állapotára tökéletesen ráismerni. Legérdekesebb része még a torony. Ez az egyház nyugati oldalán épült, faragott négyszög köből, mely a helység mellett találtatik, s igen jó anyagot szolgáltatott. Alaptervezete négyszöget mutat, melynek minden oldala 24 láb hosszú. A nyugoti fal szélessége 6 láb vastag. A torony alja az egyház bemenetének előcsarnokául szolgál nyugatfelé alkalmazott kapuzattal. A torony ezen nyugoti homlokzata még azon felül sajátságos tagozással és diszítvánnyal bír. Két emeletből áll: az alsó mindkét oldalán falvonalokkal (lisene) van szegélyezve, melyek teljes szervezettel mennek át a torony hosszát felosztó szélességi vo-

nalba. Ez vállkő alakú párkányzattal, fogékitménynyel, horony és henger tagozással van alakítva. Hasonló ehhez a második emelet tagozása, csak hogy a vállkő párkányzat itt a rendes félkörív alakzatával képeztetett. Valamint pedig az alsó rész a portale által, úgy a felső az ablakok által sajátságosan diszítettetett. Az utóbbiak az egész térnek szélességét, s magasságának felerészét veszik igénybe. Erős kajácsossággal képződnek az ablakhajlékok, széleiken egyszerű kocznégyszög fejezetű, s a középén henger tagozással átfont oszlopocskákkal keretelve, melyek azután az ablakok felett emelkedő homlokcsúcsokat viselik. Hasonló ékitmény a német és francia kora román építészet korszakában jön elő, habár szinte csak ritkábban. Ezen ablakhomlokcsúcsok és fülkék sajátságos kinézést kölcsönöznek a toronynak. A középső ablak felett még egy hasonló alakított ablak van alkalmazva, mely csúcsával egész a párkányzatig ér.

A portale igen egyszerűen, hasonlóan ezen ablakokhoz épült, egész a párkányzatig felnyúló csúcsos, mely kétfelől oszlopra ereszkedik. A kapuzat béli két oszlop erősen előszökő fejezettel képezi az ajtó keretét, fölül a párkányzatba átmenve henger keretté alakúlnak. A csúcstér jelenleg üres, de a kapuzat félkörű zárodásának ívterén durván faragott püspöksüveges fő, kezét áldásra emelve látható. Püspöki botja egyszerű levélékitménynyel végződik, kétfelől két angyalalak látható, közülök egyik könyvet tart. A képlet az áldásadás előállítása volna, s egyike azoknak, melyek a románkori portalék tympanonjain gyakran ismétlődnek. A párkányzat diszitményeül lépdelő oroslán- és madáralakok szolgálnak. De ezek is valamint az oszlopok leveles fejezetei nem csak rossz állapotban és bemeszelve láthatók most, hanem műalakokat tekintve is igen kezdetleges, hogy ne mondjuk durva művek. A toronycsarnok keresztívezete, egyszerű tagozású hevedereivel, durva koczkafejezetű s magas talapzatú négy szögletoszlopra ereszkedik. A bemenet melletti falban keskeny lépcsőt visz felfelé. A hajó és apsis között a karhely a toronycsarnokhoz hasonló keresztívezettel van boltozva, mely egyszerű vállköveken emelkedik; alakja a plinthus és koczka fejezetből van képezve. A hajó hossza 25 láb, a to-

ronycsarnoké $11\frac{1}{2}$, a presbyteriumé 15, az apsisé 9 láb. A hajó szélessége 20 láb, a presbyteriumé $18\frac{1}{2}$; az apsis legnagyobb szélessége 13 láb. Az apsis, mint magától értetődik, félkörben záródik. A tetőpárkányzat tetemesen előszökik. Tagozását henger, ez alatt fogékitmény, s ez alatt félkörívalakzat képezi, mely a lisenekre ereszkedik.

Megjegyzi végre a szerző csupán általánosságban, hogy a műtörténetre nézve ezen vidék még tovább is sok érdekeset szolgáltathat egyházaival és régi váraival; műépítészetére jeles kőbányái is befolyással voltak. Különösen ajánlja a hazai archaeologiai vizsgálatnak Balaton vidéke várromjait, melyek közül számosak, mint *Sütemeg*, *Tátika*, *Szigliget* sat. a régészek figyelmét megérdemlik. —

A szövegbe nyomott két fametszet a torony alaprajzát és homlokzatát állítja elő.

Ugyanezt tárgyalja rövidebben a szerző *Mittelalterliche Kunstdenkmale d. oester. Kaiserstaates* című munkában I. 80. lap.

De ezen emlék is egyike azoknak, melyek körülményes tüzetes leírást s előállítást igényelnek, úgy is már, mint kora román építészeti emlékeink egyik ritka és előkelő példánya.

9. Tihany. Rövid történeti bevezetésében említi a szerző ezen monostor 1054-diki évről szóló alapítási okiratát, kiemelve azon adatait, melyek a kolostorhoz tartozó művészekről és kézművesekről szólnak. További története főbb adatai felsorolásából itt a tárgyra nézve nevezetesebbek, hogy 1684-ben a monostor erősséggé átalakíttatott, kétszer ostromolva leégett. Jelentékeny építkezési változtatások érhettek már közvetlen a török uralkodás után. Az egyház mostani alakjában a múlt században mintegy 1730—1792-ig épült.

A régi eredeti egyház egyetlen épületmaradványa csupán az altemplom. Hasonlón a pannonhalmi altemplomhoz egyenes záródással végződik. Szerző véleménye szerint ékitményrészleteiben már eredetileg bevégzetlenül maradt. Három hajója mindegyike 27 láb, 8 hüvelyk hosszú, és 23 láb 6 hüvelyk széles. A hajókat egymástól 3, összesen 6 oszlop választja el, melyre keresztívetet nehezedik. Ezen oszlopok egyszerű kezdetleges alakúak; a tömör 5' 9" magas, 2' vastag

oszlopderék egyszerű négyszögű kőből álló, 2' 6" széles, 7" magas talapzatról emelkedik, hasonló kölap képezi a fejezetet is az oszlop és ívezet között, minden egyéb tagozás nélkül. Hasonló tagozatlan az ívezet gerinczek nélkül, s a faloldalon az oszlopfőhöz hasonló egyszerű négyszögű vállkövekre támaszkodik. A tömör ívezet e szerint heveder nélkül egész szélességével ereszkedik az oszlopokra. A vakolt és meszelt falakat, majdan barbár kéz által mázolt festés fűdi. Mostani állapotában, úgymond szerzőnk, nyomasztó hatást gyakorol, és az elhagyottság szomorú nyomára mutat, annak daczára, hogy a hagyomány szerint egy magyar király sírját foglalja magában. Ezt jelelné azon két márvány tábla, melyek egyike minden ékítmény nélkül egészen üres, míg a másikon az apostoli kereszt látható. A kölap 6 láb hosszú és 1¹/₂ széles. Rajta a domborún vésett kereszt egyszerű ráházattal foglalja el az egész tért. Ezen emlék a monostor alapítója I. András király sírkövének tartatik, miután Sz. István kora óta az apostoli kereszt Magyarország apostoli királyának díszjele, melyet ünnepélyes menet alkalmával maga előtt vitetni jogában áll.

Más sajátoszerű nevezetességei ezen helynek a monostor közelében lévő remetelakások nyomai, mint azokat, úgymond, a katolikusok nevezik, míg ellenben a vidék más vallású lakosai leánykönek mondják, előbb pedig üreskönek neveztetek. A félsziget éjszaknyugoti oldala ugyanis vörös színű kőképletből levén alkotva, meglehetősen meredeken, gyakran 50 lábnyi magasságban emelkedik ki a Balatonból. Ezen sziklafalakban a barlangok egész sora látható, melyek ugyan már eredetileg is létezhettek, de nyilván emberi kéz által tágasítva, bizonyos használatra alkalmaztattak. Egyházi használatuk a Tatárjárás idejébe helyeztetik. A múlt században ezen czellakban két férfi csontvázra akadtak, minden további sírnak nyoma nélkül. Még akkor számosabb ily mesterségesen nagyobbított barlang létezett, de melyek jelenleg azon gondatlanságnál fogva, úgymond, melylyel egész Magyarországon minden emlék iránt viseltetnek, összedőltek. A fennmaradtak közül is néhányat már nem sokára ugyanazon sors várja, de néhány még meglehetősen jó állapotban van. Belső terjedelmök mértéke csak megközelítőleg adható, miután belől nem

rendes alakúak. A nagyobb barlangok egyikének két szobája vagy osztálya van. Az első 15' 17" széles és 12' hosszú, és kisebb hajléka van. A sziklafal, mely az egy osztályt a másiktól elválasztja 3 láb széles. A másik szoba, mely a sziklába vágott ajtónyílás által az előbbivel összefüggésben áll, 3' 4' széles és 13' hosszú. Kivülről a sziklakövezetből durván emelt fallal van beépítve, melyen három ablaknyílás látható. A sziklaszobák magossága 7—9 láb. Az egyik ablak kerete rendszeren vésett, két nagy darab ki- és befelé kerekdeden alakított kőből áll, melyek közepök felé szűkülnek, úgy körülbelül, mint az a XIV-dik századi várablakoknál látható. Ezen részletek is azonban széttörve a sziklakövek előtti porlaszokban bokrok között feküdtek. A második lakás szinte két szobából állott, egyik 14' a másik 20' hosszú, mindkettő 12' széles; a közfal, mely részben már mesterségesen épült 1½ vastag; három nyílás szolgál kifelé. A második lakást érdekesebbé teszi még egy a bemenetnél levő, 6½' hosszú és 4' széles fülke, melynek mélyedése 5½' hosszú és 1½' széles. Hasonló fülke van a második kisebb lakásban is, mely állítólag a szent edények szekrényeül szolgált volna. A szerző véleménye szerint a lakások rendeltetése iránt felvilágosíthatnak a benedeki szerzet azon rendszabályai, melyek szerint a szerzet tagjai időnként magányos szemlélődésre, mint a tökélesbülés nagyobb fokának elérésére buzdíttatnak. Ezen egyes lakások szolgálhattak nekik részint a visszavonulás ily helyéül, részint oratoriumok és kápolnák gyanánt. Az ily cellák a montecasinói Bricciusféle cellához hasonlóan a szerzet régi szabályai szellemében alakultak. Ezekhez számítja a szerző azon cellákat is, melyek máshol, úgymond, az egyházban voltak, mint Pannonhalmán, Lébényben sat.; és magyarázza azokat az anachoreták, a remeték által lakott hasonló keleti úgynevezett laurákkal, minőkben régente Sz. Sabas, Hilarion, Euthymus s alapítójok Chariton lakott, s minők napjainkban az Athos hegyi nem rég ismertetett szerzetes lakások. Feltűnő azonban ezen tihanyi barlanglakok hasonlata különösen a Fontgombauidi (Franciaország Depart. de l'Indre) sziklakásokkal, melyeket Lenoir (*Architectur Monastique*. Paris 1852. 7. lap) ismertetett. Ezen sorok írója már bővebben

figyelmeztetett ezekre hazánkban, Deákmonostori basilika iratában (93. lap).

A szövegben három fametszetben az altemplom alaprajzát, egy oszlopának és az említett siremléknek képét látjuk.

Ugyanezt tárgyalja a szerző rövidebben : Mittelalterliche Kunstdenkmale des oest. Kaiserstaates című munkájában (I. 81).

Ezen érdekes műemlékeknek is tüzetes tárgyalását várjuk irodalmunkban.

10. Keszthely. Az előbbi balatoni vizsgálatok mellett csupán futólag, mint mondja, említi még a keszthelyi plebániai egyházat. Felemlítve Fejérnek (Codex Diplom. 2) azon adatát, mely e helyet 1244-ben nevezi ; elutasítólág hozza fel azon véleményt, hogy Magyarország egyik legrégibb egyházának tartandó volna, holott a kora gótizálás korszakából való. Az 1397-dik évszám, mely ott egy őrtonyon olvasható, jelelheti a századot, melyben ezen egyház is épült. A csupán egy hajóval alakított egyháznak hossza meghaladja a 22 ölet, szélessége a szentélyben 56', a hajóban 80'. Az oldalfalakon 16 lábnyi közökben nyolczszögüleg alakított táмок emelkednek, melyek a czimeres zárkövekkel díszített csinos boltozatot viselik. A szentély támpjai mennyezetes fülkékkel is díszítve vannak szobrok alkalmazására. A diadalíven felirat nyomai mutatkoznak, de a bemeszelt egyház mészkérge alól csak a DIVI szó vehető ki. Legnagyobb dísze és csúfja egyszersmind a homlokzaton látható. Az első a gyönyörű gót kerekablak, tizenkét hármaskör alak idomához hasonló művezetellel alakítva. Átmetszete a két ölet meghaladja. A legtisztább gótizálásban állítólág egy darab köből van dolgozva. Az utóbbi ellenben az újabban doriai oszloprenddel alakított előcsarnok. Az egyháznak a régibb kolostorépülettel való összeköttetését képezhette mellékfolyosója : tömörépület, nyomott csúcsívezetellel, mely régibb épülethöz tartozott. Mind a tihanyi, mind a keszthelyi egyház nyugottól keletnek van helyezve.

Következik a szerzőnél itt a pécsi emlékek leírása, de mivel ezt még részletesebben adja a Mittelalterliche Baudenkmale des öst. Kaiserstaates című vállalatban, ismertetését ennek tárgyalása idejére halasztom.

11. Ják. Legterjedelmesebben tárgyalja Eitelberger hazánk ezen egyik legérdekesebb műemlékét; melyhez hasonló szép elrendezést, nevezetes kapuzatot és homlokzatot, és csak ennyire is épen fentartott külső részleteket ritkán lehet találni. Annak kimutatására, hogy az egyház keletkezésének története egészen homályos, egész terjedelmében idézi Fuxhoffer Monasteriologiajának (I. 174) Jákról szóló helyét; melyből eredetére nézve, azon gyanításon felől, hogy a Venczellin nemzetségből eredő Jákok valamelyike építtethette, más sem tűnik ki. Mert azon hagyományos mondát, hogy talán még Sz. István építé, már Fuxhoffer is egyszerűn mellőzi. Ámbár Fuxhoffernek, valamint Czinárnak is munkája újabb kiadásában a pannonhalmi levéltár teljes rendelkezésére állott, még is daczára annak, hogy Ják maig realis apátság, egyéb adatot nem szolgáltatott, minthogy az apátság még 1515-ben létezett. Mindamellett nem kétlem, hogy tüzetes vizsgálat mellett ezen nevezetes emlékünke keletkezése idejére nézve, ha nem is határozott, de legalább tájékozó adatok még felmerülhetnek. S e vizsgálatot a tárgy fontossága valóban megérdemli. Mert ezen emléken, mint a szerző jól mondja, a sors Magyarországnak egyik építészeti gyöngyét tartotta fen. Nem kevésbbé csodálattal páros méltánylással említi azt azóta, hogy itt megismertetett a külföldi általános műtörténet is, mint Kugler (*Geschichte der Baukunst*) és Lübke (*Geschichte der Architektur*) sat. építészettörténetéből láthatjuk.

Az egyház rendesen nyugotról keletnek tájékozva, a benedeki szokás szerint, szabadon, magasabb halmon áll az alatta elterülő helység felett. Szilárd faragott négyszögműből épült a román ízlés idomában, középső magasabb és két alacsonyabb mellékhajóval, áthajó nélkül. Mind a három hajó félkörű apsissal végződik, a középső azonban tetemesen előszökik. A déli oldalon kis négyszögű melléképület áll, melynek eredeti rendeltetése ismeretlen. Most az egykori kolostor helyén álló gazdasági udvar magtáraül szolgál. A bemenetnél előcsarnokot képeznek a toronyfalak és táмок, melyek az egyház belseje felé előszökő féloszlopokat viselnek. A három hajó három támoszloppár által képeztetik. A középső hajó újabb dongaboltozatot visel. A szentély s az előcsarnok ere.

deti ívezete nyomott csúcsíves keresztboltozat, erőteljesen idomított hevederekkel és tömör gerincvezetettel; közepén lombdiszítványú ívzárkövek. A vál- és hevederívek a szentélyben háromnegyednyi henger idomban vannak alakítva. Mind a hevederek, mind pedig a gerinczek szervezeten a támokból fejlődnek ki; a szentélyben levők féloszlopokon nyugosznak, melyek levél fejezettel diszítvák s középsben köralakú hevederekkel metszetnek át.

Az éjszaki oldalhajó több sajátságot mutat. Az egész oldalon hiányzanak az ablakok, mi nyilván az éjszaki időjárás befolyásának mellőzése végett történt. Feltűnő szinte, hogy a középső hajó liseni s a mellékhajó oszlop csoportjai semmi arányban sem állanak egymással, sőt hogy az utóbbiak az éjszaki mellékhajó támjaival és ívezetével sincsenek viszonyban. Egyéb ily sajátságok a későbbi átalakításoknak s újjátalakításoknak tulajdoníthatók, mint például a mellékhajók durván négyszögűleg alakított ívhevederei és gerinczei, melyek sem rendes támokra nem ereszkednek, sem pedig ívezetük csúcsai nem találkoznak egymásközt és az apsis tengelyével egyarányban. Mig ellenben a támoszlopok mind alakításokra, mind pedig ékítményeikre nézve finom ízlésre utalnak. E szerint a mellékhajók boltozata a törökháborúk utáni korból, míg a középső hajó dongaívezete újabb időből származik.

A templom belsejében levő támok is sok változtatáson mentek keresztül. Kevés maradt fen eredeti alakjában. Ezek nyolczszögűleg ugyanannyi féloszloppal vannak alakítva, s átfutó falpárkányzat által összekötve. Az előcsarnok legépebben fentartott támjain látható mint fejezet egy szép ékítmény, csavarodó kigyókat állítva elő; egyike a legszebb ékítményeknek, mond a szerző, melyeket a román ízlés alkotott. Az ívarkádok sem maradtak ránk eredeti állapotban, mint azt a déli hajó végső ívtámja mutatni látszik, mert eredetileg csúcsívesek lehettek. Ellenben a középhajó felső falai részben még az eredeti állapotban vannak, rajtok mindenütt oszlopkötegek és hevedertartók maradványai látszanak.

Legnagyobb szerű része az egyháznak homlokzata tornyaival, kapuzatával és csúcsával. A négyszögű kettőstorony három emeletből áll, széles lisenek által mind szélességében

mind pedig függőlegesen szegélyezve s párkányzatok által felosztva, melyek fogékítmények, félkörív, vagy teke által és növényalakzatokkal vannak diszítve. A toronycsúcs s az azalatt levő párkányzat későbbi időből származik. Az ablak horonytagozatában a teke diszítmény látható. A karcsú oszlopocskák leveles fejezettel s magas talapzattal alakítottak. A torony alsó részén fülkék láthatók állatalakzatok faragványával; közülök azonban már csak egy kigyó felett lépdelő oroszlán vehető ki világosan. Az éjszaki külső oldalfal hasonló, mint az apsisok, féloszlopokkal s fekvőleges párkányzattal van felosztva. Sajátságos egy dombormű, mely ezen osztályok egyikében két féloszlop közé van helyezve, de melynek jelentését a szerző nem képes megmagyarázni: szakálos bőöltönyű férfi mellképét állítja elő, megkoszorúzott fővel, a mint kezeivel farkaikkal egymásba fonódó két sárkányt nyakon fog, különösen kiemeli azonban e műnek rendkívüli formaszépségét.

Kétségtől mégis legérdekesebb részlete az egyháznak a portale. A homlokzat falából kevésé előszökve, oly jeles elrendezéssel bír, hogy már ez által is maradandó helyet vívhat ki magának a műtörténetben. Egyes változtatásokat ért ugyan ez is, például a föléje emelkedő téglával fedett csúcsokat mélyebben, a szoborhajlékokhoz közelebb esett. Maga a kapuzat béléte, követve a román ízlés szabályait, mindkét felén hat egyenes szögben fokozódik. Minden egyes hajlatban oszlop áll az egészen átvonuló közös talapzaton. Az oszlopszárak, valamint az előszökő szögletterek dús czifrázatokkal vannak ékesítve. Az oszlopfejek felett széles párkányzat, levél- s állatalakokkal diszített szalagkint futja be a tért. A két első oszlop, mely a többinél kevésé rövidebb, lépdelő oroszlánokra van állítva, mint ez a román kapuzatokon gyakran látható. Nálunk különösen az esztergomi basilika portaléján is megvolt. A párkányzatra gyenge abacus van alkalmazva, melyen a felső hajlék nyugszik. Ebben folytatva látjuk az oldalfalak építészetét és pedig úgy, hogy a csúcs- és félkörívek szervezetenél váltogatják egymást: az oszlopok feletti ívek csúcsos alakban, a szöglettámok feletti félköríven lévén alakítva. A hengereken, melyek mintegy az oszlopokból fejlődnek, a diszítvány hiányzik. A közéjük foglalt körökön

ellenben az oldalfalak ékítménye folytatódik s a kapuzat ívtére az úgy nevezett tympanon, Atyaisten dombormű képét mutatja, a mint jobb kezével áld, baljában pedig könyvet tart, a képet tojásdad fénykör, vagy mandorla fogja körül, mindkét felül egy angyal képével. Az egész kapuzatot erős maeander ékítmény futja körül, mely a homlokzat talapzatán is folytatódik. A kapuzat körüli tér is alkalmasan fel van használva. Alul az oszloppárkányszattal egyarányban két falfülke van alkalmazva, melyekben csonka szoborcsoporthozatok láthatók. Az egyikben női alak, térdei közt felöltözött gyermeket tartva ül. Eitelberger szerint Sz. Anna képe volna a kis Máriával. A másik csonka oroszánra támaszkodó rövidöltönyű férfit állít elő. Nyilván az oroszánölő Sámson. A felső tér 11 fülke által van áttörve. Ezekhez tartozik még más kettő, lejjebb, szorosán az előszökésnél. Ezen fülkékben, melyek oszlopocskákkal egymástól elválasztva, felül hármassal levelezve ivetettel boltozva vannak, Krisztus és a tizenkét apostol szobrai állanak. Krisztus alakja jobb kezét áldásra emelve, baljában nyitott könyvet tartva a legfelsőbb hajlékot foglalja el. A homlokcsúcs végében e felett kettős ablak van alkalmazva. A kapuzat ezen elrendezése, mond a szerző, egyike a legszebbeknek és legdúsabbaknak. A félkörív és csúcsív sajátos és szervezatos alkalmazása e csarnokban párját keresi, s annál sajnálандóbb, hogy az építés évszámát nem tudjuk. A kör- és csúcsívnek ezen együttes eredeti alkalmazása, miután az nem tekinthető későbbi újításnak, műtörténeti érdekét is lényegesen neveli. A három felső csúcsív által ugyanis elveszti azon nyomasztó kinézését, melyet oly kapuzatok gyakorolnak, hol csupa körív alkalmaztatik. A föltörekvő csúcsív ugyanis a tágas nyílással szabad derült benyomást gyakorol, míg a szép ékítmény részletek oly nagy technikai tökélyvel vannak dolgozva, hogy semmi kívánni valót sem hagynak. De ezen diszítványeknek kívülről befelé fokozatosan alkalmazott azon mesteri elrendezése is, mely szerint a külső diszítványokra (a maeander, a szalagtekeres), mint erősebbekre s nehezebbekre, a középen különféle könnyebb szikszak-ékítmények következnek, s ezek után végre a kapunyílásnál a gyöngédebb levéldiszítvány fejlődik ki. Ép oly szépen is vannak

rajzolva ezen diszitmények, különösen kezdetök s végződésük. Úgy hogy ez is mesterében gondolkodó főre mutat. Művészi tekintetben azért a Jáki portale E. véleménye szerint is, túlhaladja a bécsi Sz. István dom kapuzatát (Lásd erről Melly: *Das Westportal des Domes zu Wien* 1850). A hasonlat más-kép jelentékeny. Az oszlopokon ugyanazon ékítmény ismétlődik, valamint a tullni kápolna portaleján is. (Lásd Ernst és Ocscher *Baudenkmale des Mittelalters in Erz. Oesterreich.*) Hasonlón a homlokzat faragványképei, mint Samson s az oroszlánok. A bécsi dom ezen úgynevezett óriáskapuja azonban sokkal tágasabb és nagyobbbszerű, de előszökő csúcsíve megfosztja azon kellemes összletes hatástól, melyet a jákinak nyílt kapucsarnoka gyakorol. Amaz alaptervezeténél fogva már nehézkes és nyomott, míg emez a diszitmények technikai jeles kivitele által is felette áll; mi részben a jobb anyagnak is tulajdonítható. Mert kevés egyház lesz található, melyen mint E. mondja, az ékítményi részletek oly kitünő ízléssel tervezve s oly technikai ügyességgel kidolgozva volnának mint egyházunkon. S ez áll nem csak a kapuzatra de az egész egyházra nézve is, annak minden részeiben.

A fülkékben levő szobrok, melyek Krisztust s az apostolokat állítják elő, csak részben eredeti régiek; a legtöbb később kiegészítettet s átdolgoztatott. Az előbbiekhöz tartozik Krisztus alakja, szétválasztott és lesimitott hajjal, mely vállaira hull alá, s teljes szakállal. A kifejezés nélküli főt keresztresztes fénykör veszi körül. Jobbján Péter, balján János áll. Ez előre lépve hosszú öltönyben s palástosan van előállítva, a fej újabb mű. A többi apostol mind palástosan s könyvvel ábrázoltatott, minden egyéb jelvény nélkül, kivéve Pálnak kardját. Az alakok magassága 5', az arányok rövidek és tömörek, a fej az alakhoz úgy viszonylik mint 1 : 6. Azelőtt még a homlokzat csúcsán Mária szobra is állott, ott, hol most kereszt pótolja, mint Fuxhoffer múlt századi leírása tanúsítja. A kapuzat köríve fölbe levélékítménybe alkalmazott majomalak is később tétetett oda, mint előbbi helyére. A régi oszlopok, hasonlóan a bécsi István dom oszlopaihoz, mind diszitményezve vannak. Némelyek közülök sérültek, de mások jól fentartották magokat s jeles kivitelűek. Az ajtó-

födözet későbbi idő műve, valamint a lépcsőzet is újabb időben változásokat szenvedett.

Ezenkívül legszebb része az egyháznak a szentély vagy karhely, három apsisával vagy oltárhajlékkal. Részleteik nagyobbára teljes épségben fenmaradtak, kivéve a domborműalakokat, melyek sokat szenvedtek, úgy hogy egyes ábrákra már alig lehet többé ráismerni. A rombolást annak is véli tulajdoníthatni, hogy a későbbi nemzedék ezen alakokat a pogány kor maradványának vél hette. A nagyobb, középső oltárhajlék közép ablakán két majomalakú állatot látni, közülök egyik lába alatt emberfőt tart. Más lépdelő állatok az oszlopfejezeteken állanak; ülő alakoknak egész sora látható, de többnyire hiányzik már fejök. Egy más ülő alak lebilincselve van, tekét tartva lábai között: a középkor egyik ismeretes alakzata. Más ismét trónolva jogarral és két állatfővel, mint az alacsony trónszék ékítményeivel. A tetőpárkányzat a középső apsison levéldiszítményt ábrázol, ez alatt fogékitmény s hármás-félkörű alakzatok láthatók, melyeknek közepén stilizált virág s állatábrák alkalmaztattak, míg a leereszkedő ívecskék szárai a levélalakban képezett vállköveken nyugszanak. A mellék oltárhajlékok párkányzata egyszerűbb, koczkás és fogrovátkos ékítményből áll; alatta azonban a hasonló hármás-félkörív párkányzatnak hajlataiban stilizált növény- és állatalakzatok mutatkoznak. Az oltárhajlékok párkányzatát tartó féloszlopok dús fejezetei levélcsomózatokból állanak, mint ez a késő románizálás jelleme. Kitűnő szép hatású a faltérnek ezen féloszlopok és fekvőleges párkányzatok általi tagozása, valamint az ablakoknak szikszak ékítménynyel és tekézett horonynyal körítése. A jövő fedélújításnál különös gondot kell fordítani a fő- és mellékhajót körül futó félkörív-párkányzati koszorú fentartására.

Az egyház mellett még egy köralakú kápolna áll meglehetősen rossz állapotban, mely egyébiránt az egyházzal szinte egykorú. Nyílása délnek azon hely felé van fordítva, hol a kolostor állott. Három félkörű oltárhajlékkal vagy apsisal alakítva, az egyik lépcső helyéül szolgál. Kapuzata egyszerű körívvel képződik, melynek ívterén, a tympanumban, az istenbaránya féle alakzat kereszttel, domborműben hármás-fél-

körív által körülvéve látható. Felette a tért betöltő diszitményül stilizált sárkány ábrák szolgálnak. A munka itt jóval ügyetlenebb és durvább, mint az egyház vésetein.

Az egyházat és kápolnát környező temetőben egyiptomi granitból faragott két oszloptöredék fekszik, hasonló a Szombathelyen látható római oszlopokhoz. Némelyek szerint egy római épület maradványai volnának, melyet azon halom alatt eltemetve gyanítanak, melyen az egyház áll. Mások véleménye szerint az egykori, egész idáig terjedett római Sabariának maradványai; vagy hogy csak Szombathelyről hordatták ide egyéb építési anyaggal együtt, midőn az egyház épült. Hasonlón a temetőben látható még egy fehér márvány darab, melyet a nép gyógyyszerül vakargat sebek és különösen lovak gyógyítására.

Megemlíti még Eitelberger azt is, hogy ezen nevezetes emlék iránt Gróf Keglevich János első gerjesztett figyelmet, Arneth udvari régiségtár igazgatójához és a műemlékek fentartására és vizsgálatára ügyelő cs. k. bécsi középponti bizottmányhoz intézett tudósítása által.

Közölni végre a mértékarányok. E szerint a középhajó hossza 16°,

a mellékhajóké 10°, 5', 6",

az egész egyház szelessége 8°, 3',

a torony négyszögoldala 1°, 4', 6",

a toronyfalak vastagsága 4',

toronymagosság csúcsa nélkül 13°, 2'.

homlokzat magassága 9°, 3',

a kapuzaté 6°,

az első körívig 3°, 5', 9",

a másodikig 3°, 4', 6",

a harmadikig 2°, 3', 6",

a középhajó magassága 7°, 4', 3",

a mellékhajók " 3°, 5', 9".

Az egyház építésének idejét évszámmal kifejezni a szerző adatok hiányában és a magyar építészetnek csekély ismerete végett nem meri, még is gyanítja, hogy ízlése jelleménél fogva a 13-dik század első felében keletkezhetett.

A leírás rajzokkal dúsan el van látva. Hat ivrét táblán

adja 1. az alaprajzot, 2. a homlokzatot, 3. a kapuzatot, 4. az apsisok külső kinézését, 5. az éjszaki oldalt, 6. első ábra az egyház átmetszetét, 2—5 a kerekkápolna külső kinézését, alaprajzát, kettős ablaka és kapuzata rajzát. Ezenkívül a szövegben 7 fametszet: három oszlopfő, két párkányzat és két dombormű kinézését állítja elő. A képek Hieser építész jeles rajzai és felvételei szerint készültek.

Még fényesebb kiállítással s részben rendszeresebb, habár itt-ott rövidebb leírásban közli szinte Eitelberger jáki műemlékünket, a *Mittelalterliche Kunstdenkmale des östereich. Kaiserstaates* című vállalatban (I. 83. lap). Tárgyalása műtörténeti irányánál fogva, kiemeli itt, hogy ezen emlék azon műiskolához tartozik, mely a Magyarországgal határos Lajthántúli Alsó-Ausztria műemlékein észlelhető, mint a bécsi Sz. István domon, Bécsújhely, Sz. Kereszt és Tulln egyházi emlékein; úgy hogy véleménye szerint minden ékitményrészletei már ezeken is feltalálhatók. Itteni megjegyzései közül ezen felül kiemelendő még az, hogy az apsisokon a kőfaragó jelek is észrevehetők. A rajzok részben fa-, részben rézmetszetben nagyobbára ugyanazok, de még fényesebb kiállítással, mint az előbbiben. A négy 4-ed rét tábla kettején ugyanis az egyháznak elől- s hátúl-róli kinézése kecses láttávtatban állittatik elő, a más kettő a kapuzatnak, az egyház és kápolna alaptervezetének, valamint az utóbbi külsejének is kisebb alakú rajzát adja.

A fametszetek közt azonban ezenfelül még más öt oszlop élrészlete is közöltetik.

Ezen kiállítás mellett alig érdemelnek megemlítést azon, ezek után készült rajzok és fametszetek, melyek ezen egyház külső kinézését azóta képes lapjainkban és naptárainkban hasonló pongyola leírások mellett adják. (Vasárnapi Ujság, Istvánbácsi Naptár, Magyar-Sajtó sat.).

De sem ama fényes kiadások, sem ezek nem kárpótolhatnak az iránt, hogy ezen legnevezetesebb műemlékünknek megfelelő leírását irodalmunk még nem bírja. Új vizsgálatok nyomán bátran nézhetünk még bővebb és részletesebb leírásának elébe, midőn majd rajzai is, melyeket azért most mellőzünk, újra közzé teendők lesznek.

* * *

Az előbbinél nem kevésbbé becses értekezés ránk nézve, más irányban, az Évkönyv ezen kötetében, a régészet iránt érdemesült Ackner erdélyi szász hazánkfőnök munkálata, melyben az erdélyi római régiségek lelhelyeinek s mellékesen a szász vagy német várhelyeknek is, mint ő nevezi, kimerítő jegyzékét közli, mintegy commentárul a hozzáadott térképhez, melyen mind ezen lelhelyek külön jellel vannak feljegyezve. Czíme ez :

Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. Mit einer Übersichtskarte von M. J. Ackner 1854.

Mindenekelőtt szükségesnek tartja megjegyezni a szerző, hogy Erdélynek régiségeit tárgyaló egyéb megkezdett munkálatai kiadása előtt, legezélszerűbbnek tartotta római archaeologiai térképének közlését, mely Erdélynek összes római régészeti vizsgálataira vonatkozván, mintegy minden eddig ismeretes e nemű régiségeit kijelölje. Mi annál kívánatosabbnak látszott, miután az eddigi leletek és felfedezések minden rendszer nélkül történvén, véletlen esetlegnek voltak tulajdoníthatók; a lelhelyek a mily ritkán jegyeztettek fel, oly gyakran feledékenységbbe mentek, úgy hogy mire ott valami új lelet adta magát elő, mindannyiszor mintegy újra s ismételve fedeztetett fel. Ennek elkerülésére s az e részbeni tanulmányok könnyebbítésére, sőt rendszeresebb vizsgálatok intézésére nézve legalkalmasabb volt egy ily térkép létesítése. E nemű kisebb térképeket ugyan már Marsigli, D'Anville, Sulzer, Mannert, Ukert, Neigebaur és mások munkáiban is találunk, de ezek részint nagyobbára oly tökéletlenek, hogy rajtok nem igen lehet eligazodni; más részt ezen munkákhoz nem könnyen férhetni. Nem is említve, hogy azóta, különösen a két utóbbi évtizedben számos új felfedezések történtek. ¹⁾ A szerző térképén jelelése különös tárgyai : 1. a gyanítható római útvoalakok; 2. a római hadútak Peutinger táblái szerint; 3. római

¹⁾ A tárgyat majdnem kimerítő Neigebaur munkája felett, melynek szerkesztésében Ackner szinte lényeges részt vett, előnye csak is az volna, hogy előadása sommásabb, térkepe teljesebb, s az azóta történt leletek is megemlítettnek. Az áttekinthetőség végett szorosabban a helynevek szerint igyekeztem összeállítani az adatokat.

telepek nyomai, castra stativa, és a falakkal és szöglettor-nyokkal megerősített táborhelyek; 4. pénzec, fegyverek és más eszközök; 5. emlékkövek, sírok, feliratok; 6. római mérföldkövek lelhelyei; 7. az országban levő régiséggyűjtemények helyei; 8. végre a német (!) várak. Az utóbbira a szerző helytelen elnevezése érzetében megjegyzi, hogy ezeknek nagy része részben a dákoknak, góthoknak és más nem német népségeknek is tulajdonítandó. Mindezen elősorolt tárgyak külön jeggyel vannak kimutatva a térképen, de a jelezés nem pontos, a mennyire nem mindenütt felel meg a leírásnak.

Mivel pedig Erdélyben a római régiségek, különösen a római telepek és gyarmatok megerősített táborhelyei eddig általában a nagyobb folyamok mentében levő nyílt völgyterületeken s ritkán a nagyobb magaslatokon vagy hegycsúcsokon jönnek elő; innét leírását is az ország három főfolyója a Maros, Szamos és Olt völgyalapjai szerint három részre osztja. Egy negyedik részben szól a déli és keleti határhegység várainról, mit egyébiránt tökéletlen kíséretnek tart maga a szerző is.

Leírását a *Marosmenti* vidékkel kezdi, ott hol ezen folyó Erdély nyugoti határán Magyarországra ömlik. A balparton

12. Veczel és

13. Maros-németi mellett mindjárt feltűnik egy megerősített római castrum nyoma. Sánczai még mintegy 5 láb magasságban emelkednek, de már csak azon falak romjaiból állanak, melyek még ezen századnak elején mintegy tíz láb magasságban emelkedtek; ezek faragott homok- és mészkövekből épültek. Akkorában épült az Aradra vezető országút, s ezen építészeti emlék kövei felhasználtattak azon falnak építésére, mely a Marosnak meredek balpartját erősíti. *Levnek* felé 1800 láb hosszúságban láthatók még a római építmény szép négyszögművei, egy sziklára alkalmazott 1806 évirattal, mely mellett, mondja a szerző, egyszersmind azon Vandalnak nevét is fel kellett volna jegyezni, ki ezen rombolást véghezvitte. Ezen castrumon kívül is még régi építmények jelentékeny maradványai, négyszögművek, téglák, fűdélserepek edénytöredékek sat. egész Maros-Németiig találhatók. Több

mint 70 felirat, részint oltár- és sírköveken, részint más művészi faragványokon, porfir, mész- és homokkőből ásatott itt ki, melyek más anticagliákkal nagyobb részt gróf Gyulai itteni kastélyában és kertjében, valamint *Branyicskán* báró Jósika családnál, *Déván* Dr. Fodornál és Váradiné asszonyságánál, de egyéb szomszéd nemesi lakokban is szétszórva találtnak. Egyesek bizonyára Bécsben is az Antiken-Kabinet előcsarnoka diszeül szolgálnak.

A határos *Bánáttól* is kétségtelenül erre vezetett az út-vonal, melyen a római legiók és cohorsok egy része a dunai hadjáratban előrenyomult és a veczeli táborban állást foglalt. Egyes nyomai itt-ott még félreismerhetlenek, nagyobbára azonban a mostani út alatt lappanganak.

14. Déva. Itt már átmenet számos porfir és márványkő emlék látható: szobrok, oszlopok fejezetekkel, feliratos táblák, oltárok sat. még az utczákon is, nyilvános tereken, udvarokban és kertekben szétszórva.

Déva felett a *Broos* felé vivő út mellett a szántóföldek egy órányi területre római téglá, mészvakolat, cserepek töredékeivel vannak elárasztva, és nyilván jelentékeny római városra útálnak. Figyelmet érdemel ezen felül a régi kőbánya, mintegy félórányi távolságra Dévától. Egykori használatának nyomaira világosan rá lehet ismerni. Az alatta levő kis patak mentében, valamint a kőbánya aljában észrevehető az emberi kéz munkája; kalapács és véső segélyével letört szikladarabokat, valamint felebb megkezdett és félig kivésott óriási négyszögmöveket, hengereket, oszlopokat, kőlapokat, sarkophagokat, kezdődő ívezeti idomokat nagyszámban látni. A szerző úgy véli, hogy a Muncsel-Várhelyi acropolis hasonló kőlapjai ezen bányában készültek. Végre említi Dr. Fodornak és Váradi asszonyságnak itteni megtekintésre méltó régiségi és pénzgyűjteményeit, különösen kiemeli az utóbbinak gazdagságát és jelentékenységet, melynek tárgyai nagyobbára Déva és Veczel vidékén találtattak.

Cserna folyó mellett

15. Nándoron és

16. Alsó-pestesen római cserepek és hamvvedrek számos töredékeit;

17. Vajda-Hunyadon egyes feliratos köveket és ol-tárokat,

18. Gyszlárnál pedig besüppedett római vaskőbányá-
kat látni, melyek megnyitásánál ember és ló csontvázak, ró-
mai érmek és bányaeszközök találtattak.

19. Dedácsnál, Aranyvárral átellenben, leginkább
láthatni még nyomait azon római útnak, mely a Csernának
Marosba folyásánál már észrevehető, hol azonfelül számtalan
római tégl- és cseréptöredékek jönnek elő.

A Strigy folyó partján vezet ki a hátszegi völgyből a
részenként még meglevő római hadút, mely a Dunától a Bá-
nátha s innét Vaskapunál az említett völgybe vezet, hol Tra-
ján először tört át seregeivel Sarmisegethusa ellen. Ezen út
nyomán menve :

20. Bauczár helységnél régi római sánczok nyomai
s az innét alig mérföldnyi távolságra levő

21. Buková-nál mindenféle fal-, tégl- és cseréptöredé-
kek talátnak. Nem messze innét az úgy nevezett Márvány-
hegyen (Dialu Marmura) rég felhagyott márványbánya van,
melyben megkezdett oszlopok, bevégzetlen római építészeti és
műfaragványok láthatók. Ezen vidék márványa jegeczes al-
katánál fogva hasonlítana a pentelikoni márványhoz. A töre-
dékek feketés szín helyett arany színű rozsdával vannak
borítva.

22. Várhely (Gredistie) nevű szegényes, jelentéktelen
oláh falu foglalja el jelenleg kisebb részét azon nagy helynek,
hol az egykori dák királyi város Sarmisegethusa, később Tra-
ján császár tiszteletére Ulpia Trajana (Augusta Dacica) állott.
Ez Erdélyben a legnagyobb rómaidák városrom ; hol még sok
ritka antik kincs lappang a nyomorúlt sár és szalma gunyhók
alatt, melyek a romokon fészkelnek.

A helységnek nyugati legnagyobb magaslatán állott a
castrum, a lakosoktól csetate-nak, várnak, erősségnek ne-
vezve, négyszögnyi területében mintegy 3000 lépést szá-
mitó területen. Ámbár a rendes négyszögnek jelenleg csupán
három oldala vehető ki a magas sánczok és falak által ; a nyu-
goti negyedik oldal a lakosok házai és kertje által lévén be-
építve ; de a három oldal falvonalaiból és szögleteiből könnyen

gyanítható, hogy merre állott a negyedik. A castrum kilencz-venezer négyszögölnyi terén: nagy föld- és körakás magaslatok, nyitott boltozatok, milyenek még folyvást áttöretnek, láthatók. Mindenfelé szétszórva vannak számos falromok, téglá- s edénytöredékek, cserepek, urnák, amphorák, egyes kisebb mosaik darabok, márványból, cserép- és téglából.

A castrum éjszaki oldalához közel állott az amphitheatrum. Átmérőjének legnagyobb hossza 450 lépés, magassága 15—18 láb. Az ezen szinkör falain s arena hosszában még csak két évtized előtt is létezett padok, lépcsők, kölapok, karniesek, melyek fehér jegeczes márványból művészigleg készültek s álméllkodásra ragadták a szerzőt, nincsenek többé, széthordattak s a mészégető kohokban összetörtettek. Ackner mint mondja, sokszor maga látta, mint romboltattak szét az oszlopfeljezetek s talapzatok s hányattak a mészkemenczébe. Egyes párkányzatokat, egy nevezetes colossalis nagyságú antik főt néhány garason vett és mentett meg. Legsajnosabb a szép mosaikok feldulása és behányása. Az 1823-ban a castrumnak éjszaki oldalán kívül felfedezett azon két nevezetes rakmű, mely a trójai háború kezdetét és végét állította elő, a szabad ég alatt kedvezőtlen időjárásnak kitéve, jelenleg egészen szét van rombolva; alig látható már itt-ott egy színes kövecs a csóvány és bogács közt. A szerző felügyelete alatt a castrumban 1832-ben kiásott rakmű, Victoria képével és győzelmi koszorúkkal, ha még nincs is egészen megsemmisítve, de azt is most porlasz- és szemetdomb fedi.

A város terjedelménél fogva feltehető, hogy a közelében levő mintegy tíz mostani helység szinte területén áll, úgy mint :

23. Hobicza,

24. Brázova,

25. Gurény,

26. Osztrovel,

27. Nagy- és Kis-Pestes,

28. A két Osztró,

29. Klopotiva,

30. Kernyesd,

31. Malomvíz, hol mindenütt római épületmaradvá-

nyok s antik tárgyak ásatnak ki s jönnek esetleg napvilágra. Ugyanezen a területen áll még :

32. Demsus is, hol a nemegyesült görög egyházat is említvén a szerző, helyesen mondja ugyan, hogy hibásan tartatik római Mars-templomnak ; de hibázik maga is abban, hogy azt a XIII, vagy XIV-dik századi gót-byzanczi ízlésben (!?) összeférczelt műnek tartja. A mennyire a magy. Akademia Évkönyveiben és Kövári Erdély Régiségeiben megjelent rajzból ismerem, a román építészeti ízlésnek egyik, még pedig nevezetes példánya. Mely ugyan valószínűleg római építészeti anyagból épült.

Megemlítendő még a Demsus és Várhely közötti mezőn, az út jobb felén álló római cippus : nyolczoldalú oszlop. Ez egészen tört palaköböl épült, római, kis tégladarabokkal vegyített köragaszszal vagy vakolattal, és nem mint Hohenhausen állítja négyszögköből. Csupán az oszlop fölött kiálló kő négyszögű, melyen talán feliratos, mérföldet jelelő, márvány volt alkalmazva. Az oszlop 18 láb magas, átmérője 4 láb.

Egyébiránt a római lelhelyek ezen területéhez számítható majdnem az egész *Hátszegi* völgy, melyben alig van helység, hol római maradványok nyomai, különösen ásatásoknál nem mutatkoznak. Ha némely régiségbuvárok az ezen területen kiásott feliratos kövek számát 112-re, egyéb antik tárgyakét pedig 120-ra teszik, e számítás még mindig igen csekélynek mondható ; mert a lakosoknál még sok maradt elrejtve, s mennyit lehet még majdan reményleni, a mostani örvendetes készületeknél fogva ; míg eddig hasonló felfedezések csupán esetlegesek voltak.

Mindamellett, hogy az elmozditható tárgyak innét folyvást széjjelhordatnak, mégis mind Várhelyt, mind más falukban, különösen az egyházaknál s a nemesi lakokban, egyes tisztos régi emlék még gyakran látható. Ámbár, mond a szerző, úgy látszik, hogy az itt lakó nemes uraktól, kik a nyomorúlt paraszt gunyhók között többnyire csinos lakokkal bírnak, csupán jó építészeti anyagúl használtatnak. Többnyire gazdasáttal és baromtenyésztéssel elfoglalva, a régiségekre nem sokat adnak. Dicséretes kivételekkint említettnek *Noptsza László, Pogány István Poglisában, Balint Oláh-Brettyében,*

kik közül különösen az első *Farkadinban* és *Zaamban* nagyszerű felirat, szobor és más antik tárgyak gyűjteményével bir. De ezek is inkább a lak küldíszeül szolgálnak, mintsem tudományos czélra. *Zaamban* az utóbbi forradalom pusztításai által sokat is szenvedtek.

Várhelytől a *Trajan út*, így nevezve maig sokhelyütt, Nagyosztro (Ostrovu Mare) *Poglisa*, *Kernyesd*, *Totest* és *Nalác* mellett egész *Ör-orlya-boldogfalváig* (Szinte-Maria) vezet. Ezen neveknél megjegyzi a szerző, hogy szükséges azok oláh nevét is ismerni, mert máskép a magyar elnevezésekkel nehezen lehet eligazodni, ha csak magyar lakosokra nem akadunk, a kik itt a nemeseket kivéve, nagyon ritkák. — Boldogfalvától a Vulkán útszorosig vezet azon út, melyen Traján dáciai második hadjáratában serege zömével beütött, és Krajováig, valamint Bombestig — hol Kis-Oláhországbán a Sily folyó partján castrum volt — előrehatolt.

A Sily folyó partján áll szinte.

33. Meleja.v. Petrozán, hol régi épületmaradványok, nagy faragott kövek, téglá- és cseréptöredékek találatnak.

34. Petrilla helységnél azon földmélyedések tűnnek fel, melyek némelyektől minden egyéb felvilágosítás nélkül Pyrrhus-aknáknak neveztetnek. Ackner e felől véleményét már Schuller Archivjában (I. köt. 2. füz. 356. lap) közölte.

35. Bányicza helységnél a nagyszerű és labirinthei elágazású márványbányákban hasonló faragott márványkövek jönnek elő, mint a minöket a vidék római épületein alkalmazva találunk. Valamint az akna felett levő meszes hegyen faragott kőből emelt régi építmény romjait látni.

36. Krivadianál a Dialu-babi nevű hegyen colossalis köralakú őrtorony áll a mészsík csúcson. Ezen a római Moles Hadriani alkotmányhoz hasonló épületnek lehetőleg ki-merítő leírása a szerzötől szinte már az előbb említett Archivban, valamint Neigebaur Daciajában is (I. 84) megjelent.

37. Puj falu alatt a jobbik Strigy folyó vagy is a Kis-Strigy folyamának partjain régi épületek romjai, római téglákkal vegyest találatnak.

38. Csopeja helységtől Boldogfalva felé vezető úton hasonló romok jönnek elő.

39. Órallya- vagy Orlya-Boldogfalva. (Szinte-Maria) helységénél, Valye-Lepusnyk mellett több különféle antik emlék és feliratos kő található, részint Kendeffy család lakának udvarában, részint régi egyháza falában. Ezen egyházat a szerző ismét gót-byzanczi, tehát nem létező, idomban építettnek mondja, mi nyilván itt is románizálásban épült egyházat jelentene.

40. Hátszeg mezővárosban, mely az előbbtől félóránnyira fekszik, ismét római oltárok és sírkövek, feliratok, domborművek sat. találatnak.

41. Várallya felett, a hátszegi hegységen át a Vaskapu felé vezető útnak legnagyobb magaslatán egy toronyrom áll, hasonló anyagból és alakban építve mint általában az erdélyi római őrtornyok, minőket a Trajánoszlop domborművein is látni.

42. Oláh-Brettye helységben, mintegy félórányi távolságra az előbb említett toronytól, *Bálint* nemes családnak udvarában látható a 32. szám alatt már említett gyűjtemények egyike, hol több jeles feliratos emlékkő a ház bemeneténél a lépcső mellett befalazva kényelmesen vizsgálható, s az idő kártékony befolyásától is óva van. Bámulandó a szép fehér márvány emlékeknek, melyek mintegy csinos keretbe foglalva vannak, tiszta és tökéletes lapidar fölirata.

43. Bosoród-nál, a helységtől mérföldnyi távolságra, egy régi város romjai fekszenek, mely a környék lakóitól *Sidóvényi* azaz *Zsidóvárosnak* neveztetik. A maradványok régi sánczokból, szétszórt római fal- és tetőtéglák halmazából és különféle cserepekből állanak.

44. Rús falunál háromnegyed mérföldre Brettyétől, Zejkfalva (Streja) felé vivő úton, hol a római út is több helyütt látható, nagy térség épületromokkal van befedve. Az ottani szántóföldek ásásánál, az úttól balfelé, mindjárt a föld színe alatt fal- és tetőtéglák, római alakzatú edénytöredékek és gyakran érmek is találatnak.

45. Zejkfalván az egyházat írónk ismét gót-byzanczi izlésben, hasonlóan az előbb említett boldogfalvaihoz, építettnek mondja; tehát itt is ismét román izlésű egyház volna. Visszautasítja szinte Hohenhausen állítását, hogy az egyház

és tornya nem négyszög de törtköböl épült. Ámbár egyes sírkövek ismeretes feliratokkal s különféle alakzatok domborvéseteivel az alapfalak külsején láthatók ugyan, de ezek ide csak esetleg, legfeljebb mint építési anyag alkalmaztattak.

46. Kis-Kalánál, hol mintegy félóránnyira a falutól meleg források fakadnak, 45 láb hosszú és 30 láb széles medence van vésve a meszes kőrétegbe. Oldalai függőlegesen 18 láb mélyek. A medenczéből négy láb széles csatorna vezet a lapályon elterülő tóba vagy mocsárba, hol közel a hosszúdad köfürdőhöz fából készült kerekded fürdő áll.

Ackner szerint a peutingeri táblán Sarmategtetől Ad Aquas helyig kijelölt 12 mérföld tökéletesen megegyez a Várhely (Sarmizegethuza) és Kalán (az egykori Ad Aquas) közötti távolsággal. Mannert is itt kereste már ezen fürdőt Hát-szeg és Vajda-Hunyad közt, ámbár a kaláni fürdő ismeretlen volt előtte.

A falu és fürdő közötti földeken szántás és ásás alkalmával mindenfelé különféle alakú edénytöredékek kerülnek elő. Magában a faluban egy szegényes parasztház udvarában van egy pincze, mely gömbölyű patakkövekkel van boltozva, mintegy 12 négyszögláb területen. Ehhez közel több, három lábnyi átmérőjű vastag oszloptöredékek fekszenek: egy doriai oszlopfő, hasonló márványpárkányzatok és csonka oroszlánalak. Továbbá a föld színén kiemelkedő római alapfal; valamint a távolabbi környéken is régi építmények számos romjai és téglák találhatók.

47. Szent-Györgyön, Kalán közelében, a Strigy jobb partján álló faluban hasonló romok találtak. *Váradi* aszszonyságnak fenebb említett régiséggyűjteménye *Déván* több mint száz, ezen a vidéken talált ezüst érmet számít.

48. Petrényben, az említett folyó jobb partján, szinte római telepek félreismerhetlen nyomaira mutatnak a téglá-, edény- és hamvedertöredékek, valamint falmaradványok.

49. Aranyánál, hol a Strigy és Maros, valamint a hát-szegi és dévai út egyesülnek, a sziklamagaslaton állott, és a 17-dik században lerontott várnak nyomait látni, melynek alapfalaiban római építészetnek semmi nyoma sem vehető rajta észre.

50. Tordásnál, a Maros bal partján, még gyakrabban kerülnek elő római téglák, cserepek és más anticagliák ; valamint ugyan ezen irányban :

51. Szászvárosnál (Bross) római áldozatedények és falak maradványai, különösen a szőlőhegység felé, mely felett a kiemelkedő hegykúp magyarul várhelynek, oláhul Holumpnak, azaz Olympnak neveztetik. Mindez nevezetesebb római telepre utal. Az itteni jelesebb régiséggyűjteményeket szerző alább említi. Lásd itt Romos alatt:

52. Városvíznél, hol az e nevű folyó, mely Szászvárosnál a Marosba szakad, a muntscheli erdőségből jön, őserdők és óriási tölgyek között, a hatalmas *Godján* hegy alatt rejtelkedik Erdély legmagasabb, s meglehetősen épen fennmaradt várromja. Ilyen, azonban nem oly terjedelmes romok, ha nem is magasabban, de hasonló magasságban találhatók még éjszakra is a Valye Albe nevű vadpatak mellett, részben az őserdőség által elborítva. Ezen falromok *Faule-Albenak* neveztetnek. Hasonló mohos falmaradványok találhatók még a közellévő hegyek, mint *Csate*, *Oklos*, *Lapiutra*, *Rossie* és *Muntsel* csúcsain, melyek rendesen *Gredistienek* azaz várnak neveztetnek. Felvárosvíznél azonban sajátlag, mint a szerző alább említi, római téglák és cserépdarabok találhatók, nevezetesen a sebes folyó által mindkét partjára kimosva. Ugyancsak a folyó mentében balpartján *Alsóvárosvíz* alatt megerősített, falakkal környezett s meglehetősen fentartott római táborhely áll, egész a castrum nyugati oldaláig, mely a folyó áradásainak kitéve sokat szenvedett. Sokat regélnek az itteni és még inkább a határos Romos vagy Ramos vidéki gyakori drága leletekről.

53. Fiskal Gredistye nevű újabb falucskánál a Valye Mike völgyében emelkedik a Firtosi hegy, a Mutya és Szeszu Popilor magaslatok felett, s innét vonúl el a Kununy mészhegység egész *Kulmya Aniesulujig*, hol a meredek nyugoti oldal benőtt lejtőjén találtattak nagyobb számban a Lysimachos és Kosonféle feliratú aranyok : *ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΥΣΙΜΑΧΟΥ* és *ΚΟΣΩΝ*.

Ackner itt megjegyzi, hogy miután ezen vidéket, különösen a Karpátok e részét a Sily és Marosvölgy, Szeben és

Hátszeg közt ismételve s utólszor Neigebaur társaságában is bejárta, mindketten csakhamar meggyőződtek arról, hogy Firtostól vagy Vurtopetól egész Melejaig terjedő, és nevezetesen a hegykúpok és öserdőségek közt rejtelkedő várromok, valamint a régeből itt talált legtöbb tárgy, egészen más jellemmel bírnak, mint Erdély lapályain előjövő római régiségek. Több görög, nevezetesen arany érem találtatott. A várromok magas meredek hegyhátakon és csúcsokon körüdomú építmények, a téglák sokkal nagyobbak vagy eltérő alakúak. Szóval a régi építménymaradványok minden tekintetben eltérő típussal bírnak.

Lejebb azonban egy mérföldnyire, az új falucskától északi irányban, ismét római tárgyak találtattak: úgymint két római feliratos kőlap, római ezüst érmek ötszáz darabon felül; köztök számos consularis érem, s majdnem valamennyi császár érme egész Trajanig, de ennek még Dacicus mellékneve nélkül; mi arra mutat, hogy még Dacia meghódítása előtt jutottak ide. Legnagyobb részek Vespasianától, Titus és Domitianustól származik. Az utóbbi, mint tudjuk, csak adófizetés által eszközölhetett békét Decebál dák királytól. Az említett két felirat már Neigebaurnál (Dacien) közzé tétetett. De mivel az elsőnek olvasását mind Neigebaurnál, mind pedig a Landeskunde 1844. I. köt. 11. füzetében, ismételt vizsgálatai nyomán hibásnak véli, ezen helyesebbet közli:

V I C T O R I Æ
A V G. P R O S A
L V T E I M P
A N T O N I N I
A V G. M S A
T I V S P R I S
C V S L E G A V S
P I V S P R. P R.

Ezen feliratos kövek, melyeket Bécsbe szándékoztak vitetni, jelenleg Szászvárosban Ackner Frigyes vásáros udvarában láthatók, az épület egyik külső szögletébe beillesztve.

54. Romos, mintegy másfél órányira Szászvárostól fekvő helységről felhozza a szerző, hogy a szomszéd Alsóvárosvíz alatt már érintett regék szerint, itt az ekéhez és

szántó eszközökhöz hasonló nehéz aranytárgyak találtattak, s innét elvitettek; miről azonban tovább semmi bizonyosat sem tudni. Minap, úgy mond, itt ismét több antik bronz tárgy találtatott. Nagyobb részét Pestre jutottak; a mi Szászvárosban maradt, Dr. Lészai birtokában van. Ez kisebb nagyobb karperecekből áll, és egy 20 egész 24 hüvelyk hosszú sajátzerű lánczból, melynek részletei nem köralakú, monorú vagy szögletes tagokból vannak összeállítva, hanem különféle alakú mozgékony ékességeket képeznek. Ugyan az, ezen vidék egyéb régiségein kívül, nagy számú római család- és consularis-érmeket, byzanci aranyokat, antik arany gyűrűket vésett kövekkel, heliotropos, carniol és onyx gemmákat, intagliokat és cameákat bir. Még kitünőbb és rendezettebb volna ugyan ott Lorényi József tanácsnok érem- és régiséggyűjteménye.

55. Ferdő. Szászvárostól éjszakfelé kétórányira a Maros jobb partján, a dús Rézhegység alján, Gyógytól félórányira, meleg gyógyforrásokkal. Fekvése inkább megfelel Ptolomaeus *Hydatajanak*, mintsem a peutingeri tábla *Ad Aquas* helyének (l. felebb Kalánnál). Hogy ezen gyógyfürdő már a régi időkben használtatott, tanúsítja a travertisben vésett mintegy 24 láb átmérőjű fürdőmedence, melybe ugyan most vizet nem lehet eresztetni, mintán 20 lábbal magasabban áll a jelenlegi vízforrásnál. A vízforrások ugyan is mind mélyebbre furódnak, míg a mészrétegek feltornyosodnak. A forrásoktól félmérföldnyire délnyugotnak, közvetlen a Marosvölgy szélén, szinte nagy római telep gyakori nyomai, valamint :

56. Csikmó, a Ptolomaeusi Zeugma felé hasonlóan római castrum maradványai vehetők észre.

57. Gyógynál, félórányira Ferdőtől, a Magura hegységen, mire közbenvetve mondja Ackner, hogy Erdélynek (tudtomra Magyarországnak is) számos hegycsúcsa viseli ezen nevet, — 24 darab ékesség s aranyérem találtatott, melyek a bécsi Antiken-Kabinetben őriztetnek.

58. Nagyág, Erdély legdúsabb aranybányája, mint a szerző észrevétele szerint már magyar neve is jelentené; régibb aknák véletlen felfedezése által 1747 óta újra műveltetni kezdett. Kétségtelen római bányákra mutatnak itt azon számos

aknák, melyek még a puspakor használata előtt tüzeléssel, acél- és vas-eszközökkel törettek. Ezek közül egyes nyílások 10—12 öl hosszúságban alig három láb magasak, úgy hogy csak négykézláb lehetett beléjük mászni s onnét hasonlóan fordulás nélkül kellett kibujni.

Hasonló régi bányák, ha nem előbbi, úgy bizonyára a római korból találatnak :

59. Bojcza mellett Kajánél patakánál,

60. Bródon,

61. Csében,

62. Kőrösbányán, hol egy ottani bányafelügyelő számos római bánya-vaseszközt birt, melyeket ezen aknában talált, s közülök egygyel Ackner régiséggyűjteményét is megajándékozta.

63. Rudán, az erdős hegységben, maig nem csak a római bányászat nyomait látni, de minap egy négy láb magas és két láb átmérőjű kőtfülű öntött vasmozsár is találatott.

Visszatérve ezen bányahelyekről a Maros balpartján levő régi római útra :

64. Alvincz mellett, hol az aranyfővényes Pín folyó a Marosba ömlik, régi római telep maradványai látszanak ismét ; hasonlóan

65. Oláhpián falunál a folyó mentében, hol maig Erdély egyik legnevezetesebb aranymosóhelye van, a régi római aranymosásnak is nyomai mutatkoznak. Gyakran találatnak még itt fejszék, lándzsahegyek, cserepek, téglák, kisebb házi-eszközök, ezüst érmek : Apollonia-, Dyrrhachium-, Thasos- és Maroneából, más ékszerek, például egy szép arany mellű sat. A vidéken levő számos verem és mélyedés szinte a kimerített régi aknák nyoma.

66. Csoránál, az előbbi helytől nyugotnak 1821-ben különféle ezüst antik ékszerek találatnak, melyek a bécsi Antik-Kabinetbe jutottak.

67. Várallya és Alvincz közt, hol oszloptöveik és más antik kövek szabadon hevernek az udvarok és házak előtt, az előbbi római úttal vöröstoronyi mellék ága találkozik. Ezen utóbbi Talmesnél Szeben és Hamersdorf között, azután Kleinschauern, Kleinpold, Reussmarkt, Reichau, Mühlbach és Lan-

gendorf mellett egyes helyeken még felismerhető, de már inkább csak a vizsgáló buvár, mintsem a felületesen szemlélő által, miután ásó és eke folyvást pusztítják.

68. Szászsebes (Mühlbach) más tárgyakon kívül nevezetesen több itt kiásott feliratos kövel dicsekszik, melyek Seivertnél (Inscript. Monum. Rom. in Dacia) 49, 52, 81 és 229 számok alatt közöltetnek. ¹⁾

69. Réhó (Reichau) mellett útcsinálás alkalmával feliratos s arabeskekkel ékesített sírkövet ástak ki, valamint számos római és görög bronzérmet. Az előbb említett feliratos márványlap a helység oláh templomának ajtajánál látható.

70. Szerdahely (Reussmarkt) és Kis- meg Nagy-Apold közt a római út nyomain kívül még egy nagyobb római városnak maradványai mutatkoznak, a számos fal- és tetőtégla darabok, épületromok, edény- és hamvveder-cserepek által, melyek különösen a szántás és egyéb mezei munka közt vetődnek fel. Seivert (Inscriptiones) szerint 173 számú felirata itt találtatott. Hasonlón egy nagyobb emlék, mely a szászsebesi úton egy magányház szögletköveül szolgál, s koszqrúba foglalt hét alakot mutat. Alsó része a felirattal együtt hiányzik.

71. Nagy-Apoldon (Grosspold) az előbbihez hasonló dombormű hat alakzattal látható, az ottani evangelicus gót egyháztorony kapuzata fölött falba illesztve. Ezen vidéken,

¹⁾ Mellékesen megjegyzem, hogy az itt Seivert munkájából idézett 52 számú felirat nehezen találtatott Szászsebesen, miután hamisnak bizonyult be. Seivert idézett munkájának birtokomban lévő egyik példányában, mely Kantanchiché volt, az 52 számú feliratnál ezen derék tudósunk következő, kétségtelenül helyes megjegyzését találok: *Non credo hanc (t. i. inscriptionem N. LII.) in ullo lapide exstitisse. Neque Romana est, sed a pluribus male consarcinata, qualis est Bonfiniana Nr. CXXII. (érti a Seivertnél ezen szám alatt közlött feliratot Bonfinis Dec. I. Lib. I. és utánna mások szerint, mely mellett szinte, valamint az egész könyvön át Kantanchich érdekes saját kéziratú megjegyzései állanak). Azután folytatja: Mirare doctum Virum (érti Seivertet), tamquam genuinae sint (t. i. inscriptiones) utramque lectione dignatum. Sane principium huius e priore (t. i. a Seivertnél olvasható 51. szám alattiból, mely hasonlóan kezdődik) aut simili COL. VLP. TRAIN. SARM. quae pro colonia Dacia Ulpia Trajana Sarmiz, monstrore heic legi videor.*

valamint *Kis-Apoldon* gyakran találtak római érmek is. Nevezetes azon 1778-ban történt eset, midőn egy nagyapoldi paraszt szántóföldén egy urnának vagy más edénynek, mint vélik, arany fülére akadt. Nehány krajczárért árulgatta, de vevője nem találkozáván, esetleg vagy hogy mások tanácsára a károlyfehérvári pénzverdébe vitte, hol a beváltó nem gyánítva a földműves tudatlanságát, néki a megfelelő tetemes összeget kifizette, mi által a szegény ember annyira megzavarodott, hogy beteg lőn és meghalt.

Az említett római út mellett fekvő további római telepek már is Olt folyó mentében esnek, s ezen vidék átnézeténél jönnek majd tekintetbe, míg a Maros mentében folytatva vizsgálatunkat következik a :

72. Gyulafehérvárnál és a Maros jobb partja közt

73. Marosportonál állott, Daciának *Ulpia Trajana* után legterjedtebb telepe *Apulum*. Hogy az itt eddig kiásott mintegy 281 feliratos kő és 70 vagy 80 darab más antik tárgy még a Sarmisegethusa helyén felfedezettek számát is meghalladja, okát szerző annak tulajdonítja, hogy az itteni folytonos erődítési munkálatok alkalmával gyakori ásatások történnek, valamint, hogy az erre vivő kereskedelmi útakon uralkodó élénk forgalom, a nagyobb városok, mint Szeben, Szászsebes, Enyed közelsége, s az itteni régiségvizsgálók s archaeologiai gyűjtemények a kutatásokat előmozdítják.

Különösen kiemeli az utóbbiak közül a *gróf Batthiány*-féle püspöki csillagdával és könyvtárral összekötött régiséggyűjteményt, mely különösen a közellévő vidéken talált tárgyakat foglalja magában. Sok érdekes tárgyat gyűjtött itt össze a várórség káplánja *Thalson* ur is.

74. Kisfalud mellett, Gyulafehérvártól három negyed-óránnyira éjszakknak, az Ompoly folyó mellett, s a leereszkedő hegység alatt egy római vízvezeték nyomozható néhány lábnyira a föld alatt, mely L. XIII. (azaz legio XIII.) jeggyel jelölt nagy római téglákból áll. Kisfaludtól, a régi római út, az Ompoly folyó partján *Ompolyicza* melletti márványbányaig s egész Petrozánig és Zalatnáig vezetett. Hogy ezen márványbánya régente szinte használatban volt, félreismerhetlen nyomok tanúsítják.

75. Tótfalu mellett a márványtöréssel átellenben levő Sziklaormon egy régi kolostor, az egykori *castrum S. Michaelis* maradványai állanak. Ezen kolostor kapuja alatt találtatott Seivert szerint azon nevezetes kőtábla, melynek felirata nála 175. sz. alatt olvasható.

76. Petrozán közelében és

77. Zalathnától mintegy félmérföldre népes város virágzott egykor, hol most már eke és ásó dolgozik, s csupán a vidék halmos egyenetlenségei és a körakások ismertetnek még rá. Köleséri Aurariaja szerint, még 1717-ben alapfalakat, egész sor római épületet, útca vonalokat, oszlopokat, támoikat, ívezeteket, sőt lakásokat is talált volna itt. Dr. Reinhold közlése szerintis, mond Ackner, Zalathnán még néhány év előtt négyszög kövek, oszlopok, szobrok, feliratok, különféle alakú téglák ásattak ki. De most is még ásás alkalmával a szerencsés véletlen által egy és más előkerül. A hegyoldalon is Petrozán és Zalathna között, az Ompoly folyó balpartján terjedt római substructiok romjai és számos téglatöredékek vehetők észre. Itt is, hasonlóan mint Sarmisegetusában, Apulumban és Salinae-nál, két helyütt római vízvezeték nyomai fedeztettek fel egy magányház pinczejében; mintegy öt lábnyi mélységben foly a nagy mennyiségű tiszta ivóvíz.

78. Abrudbánya, Zalathna vidékével együtt régóta dús aranybányákkal bírt, honnét már régen *Auraria* név alatt volt ismeretes, mint az inscriptiók tanúsítják. De hogy *Alburnum*nak is neveztetett, különösen az okiratokban, kimutatta Massmann a *verespataki* viasztáblákról irt munkájában (*Auraria Dacica*), e szerint ezen városok neve *Alb. Majus* és *Alb. Minus*, valamint *Auraria Magna*, vagy *Major* és *Minor* vagy *Parva* is volt. Mostani nevök is Zalathna és Gross-Schlatten, Abrudbánya, a szláv zlato, arany szótól eredne. Számos bánya-hivatalnév jön elő a márvány oltár- és votívtáblákon, sírköveken, sarkophagokon és nagyobb téglákon, melyek közül néhány még szétszórva található a városkában, míg a többi innét széthordatott. Ezeken, mint előbb említők, nem csak egyes bányafelügyelők czímei és nevei olvashatók, úgy-mint: *procuratores aurariarum*, *quaestores aurariarum*, *duum-, trium-, quatuor-viri A. A. A. F. T.*, *coactores* sat, hanem egész társulatok czímei

is; mint *collegium aurarium, fabrorum, hecatenorum, dendrophororum, negotiatorum*. Bővebben taglalja itt Ackner, mily jelentékeny hivatal és méltóság volt a bányák *procuratorsága* sat. Abrudbánya (Gros-Schlatten, Altenburg) az egykori római Alburnum majus vagy Auraria magna volt már akkor is, valamint jelenleg az aranykeresők beváltóhelye. Ilyen *aurilegulusra* vonatkoznék a határban nem régen talált következő felirat :

L V C I
A V G V S
I M P V E R I A
A R M E N I A
T H R A
M A X I M I
L I B E T F A M I L I A
E T
L E G V L I A V R A R I A.

79. Verespatak, ezen helynek dús aranybányai által lett sajátlag az e helytől egy órányira fekvő Abrudbánya nevezetossé. Az itteni régi bányák nyomai mutatják, mily nagyszerűen és mily erélylyel művelték a rómaiak a bányászatot. E tekintetben legnevezetesebb az aknák azon része, mely Csetate-Mare-, és Csetate-Mika-nak neveztetik. Álmélkodásra ragadtatik a vizsgáló a roppant sziklák köralakú befurása által, mi egy nagyszerű amphitheatrumhoz vagy, úgymond, méginkább a kialudt tűzhányó craterhez hasonlítható. Könnyen rá lehet még itt ismerni az újabb és régi munkálatokra. Ezek aknái ellipticus alakban vésettek a kemény sziklába. Lehet, hogy némelyek még az ős dák korból valók, de legtöbb kétségtelenül a római korszakból származik; ezt tanúsítják a gyakran található római bányaeszközök, lámpák, ékszerek, feliratok, edények, urnák; s ámbár ezek nagyobb része innét szinte széthordatott, mégis helyben még számos antik köemlék látható a házak falába illesztve. Nevezetesen egy tehetős oláhlakos udvara bemeneténél teljes római portale van alkalmazva; mellette több domborművel, arabeskekkel, s alakokkal diszlő emlékkő, valamint egy sarkophagfedél is ülőpadúl szolgál. A tulajdonostól hallotta Ackner, hogy közel lévő

földén is szántás között négyszögű kövekkel befoglalt sírboltra jutott, melyben más kisebb tárgyak mellett cserép- és üvegedényeket s ezekben hamut talált, mit Abrudbányán eféle tárgykedvelőknek, úgymond elajándékozott.

A szerző itt még bővebben felemlíti a *verespataki* bányákban lelt *viaszos lapok* felfedezését, mit már *Massmann* „*Libellus Aurarius*“, *Érdy* „Erdélyben talált viaszos lapok“ című munkáiból és *Detlefsen* bécsi akademiái értekezéséből (*Sitzungsberichte d. k. Akademie XXIII. köt. 601.*) ismerünk.

80. Offenbánya négy órára Verespataktól, szinte a római bányászat nyomaira utal; régi aknáiban számos bányaeszköz: kalapácsok, vésők, lámpák sat. ásatnak ki. Az Emerici-féle Miklósaknában a római nyílások falain D betű látható többszörösen bevésve. Offenbányánál kezdődnek szinte az Aranyos folyó mindkét partján elterülő római aranymosások helyei, melyeket halmok és mélyedések jeleznek, és a néphagyomány említ. Ezek még *Lupsán, Bisztrán, Topánfalván, Vidrán* sat. átvonulnak egész a bihari hegységig. Még itt a hely közelében találtatott szinte egy aranymosólap rézből, melyek másképp rendesen fából készültek. A hegycsúcsokon is gyakran találni érmekeket és római anticagliákat.

Visszatérve a bányahelyekre vezető ezen római mellékútról, az Apulumba menő marosmenti főútra, melylyel a peutingeri táblán kijelölt s a Küküllő folyó völgyébe vivő másik főút egyesül, általában elősorolja azon helyeket, melyeken több vagy kevesebb római emlék találtatott, úgymint: sírok, hamvvedrek, feliratok, edények, görög és római pénzek, fegyverek sat. csupán azt jegyezve fel külön, a hol római telepek s megerősített táborhelyek nyomai mutatkoznak, vagy más nevezetesebb tárgy jött elő. Az előbbihez tartozik legelől is:

81. Korom, az e nevű folyó és a Kis-Küküllő ágánál, hol gyógyforrások is találatnak.

82. Al- és Fel-Sófalva, hol 1840-ben székely lakosok által találtattak azon nevezetes aranytárgyak, melyeket Arneth *Archaeologische Analekten* című munkájában leírt s részint rajzban is közölt.

83. Firtos-Váralja, az e nevű hegy alatt, és

84. Szent-Mihály, számos falrommal és LEG. IV. HIS

bélyegű téglákkal. Két itt talált eddig kiadatlan feliratot is közöl Ackner :

1) I. O. M.
T V E T I V S
. . E V E R V S
P R A E F C o H I
.
.
.
.
V S
L. M.

2) I. O. M.
C. I V L. I V L I A
N V S P R A E F
C o H I I I I H I S P
E O D O M R o M
V. S. L. M.

85. Tibod, 1854-ben itt egy székelylakos 800 darab római császári ezüst érmet talált.

86. Székely-Udvarhely, hol a reformatus collegium a vidéken összeszedett régiségek — különösen görög és római érmek — kis gyűjteményével bir.

87. Segesvár. A római régiségeknek régóta egyik jelentékeny lelhelye, nevezetesen a Küküllő balparti magaslatán fekvő *Burgstadl*, hol falromok, római téglák töredékei, cserepek, hajtúk, bronzcsatok, aranygyűrűk vésetekkel, görög és római pénzek, a Seivertnál 212 és 258. szám alatt közölt feliratok találtattak. 1847-ben az erdélyi Honismereti egylet is sikeres ásatásokat tettett itt. Az evang. gymnasium régiséggyűjteménye azonban az utóbbi forradalomban feldúlott és kirabolttatott; most újra a tanárok gyűjteményei által gyarapodik.

88. Paratáj (Pretai),

89. Eczel (Hetzeldorf),

90. Tobiás (Tobsdorf) helységek között, különösen a két utóbbi mellett levő Hodos erdőség magaslatai területén nagy terjedelmű sánczok mutatkoznak, melyek néhol még ölnyi mélységűek. Itt, nagyobbára Tobiás felé számos cserép, s faltégla, római érmek és fegyverek találatnak.

91. Megyes, itt az evang. gymnasium tanárai kezdik a vidék régiségeit gyűjteni.

92. Bassen helységben számos bronzfegyver találtatott.

93. Völz helységben találtatott egy aczélbélyeg, babéros fő vésettél és L. VERVS AVG. PARTH. MAX. másik felén IMP. VII. COS. III. PP. felirattal. Az imperator felemelt jobb kézzel lovon ül.

94. Tatárlak (Taterbach), innét jutott Ackner gyűjteményébe egy háziisten alakú Mercur bronzból.

95. Asszonyfalva (Frauendorf), hol a falutól nyugotra fekvő magaslaton a Nagy-Küküllő balpartján 120 négyszögöl területen háromszorosan körülsánczolt táborhely látható.

96. Kis-Selyk (Klein-Schelken) és

97. Csicsó holdvilág (Absdorf, Czap) helységeiben mindenütt sánczok, épületromok, edénytöredékek, hamvedrek, bronzfegyverek, római- és görög-nyomatú ezüst- és aranyérmek találtaknak.

98. Mikeszász (Feigendorf), hol Donnersmarkt felé római útnak nyomait lehet észrevenni, s a Seivetrnél 251. szám alatt közölt nevezetes feliratú votivkö találtatott.

99. Donnersmarkt, régóta számos római téglák, urnák sat. lelhelye. Ackner úgy vélekedik, hogy erre ment a főút.

100. Bessenyőn és

101. Bervén (Bluthroth) át, hol mindenütt antik tárgyak találtaknak, — mely a peutingeri tábla szerint *Apulum* vagyis *Gyulafehérvár* mellett találkozott az első főúttal.

Átmenve innét a Maros mentéhez.

102. Sárd, Fehérvártól másfélórányira fekvő helységben sok régi épületfal, valamint erős alapfalak is, 18 hüvelyknyi hosszú, és 12 hüvelyknyi széles téglákból épülve találtaknak. Több itt talált feliratos kö is ismeretes, valamint jelenleg még itt és a szomszéd

103. Igen helységben faragott kövek találtaknak útfelén a lakosok házaai előtt.

104. Krakkó, Sárdtól egy órányira, számos régiséggel bővelkedik. A reformat. egyház szentélye csupa kisebb nagyobb római LEG XIII. G. jegyű téglákkal van kirakva, s

nem egy szegényes szalmagunyhó mellett faragott kő látható, mely egykor valami diszépület része volt. Mindezen régiségek részint itt, részint

105. Tíbor felé vezető úton ásattak ki, hol a hegységben, éjszagnak, mintegy félóránnyira fekvő helységben, nem csak számos római téglák s épületromok, de egy régi castrum világos nyomai mutatkoznak.

106. Alsó-Gáld és Krakkó között ismét római út nyomát látni, mely 1346-ban is okiratilag, mint „via lapidea” említették.

107. Diód mellett és különösen

108. Tövis és

109. Nagy-Enyed közt az ismeretes feliratos köveken kívül, számos más kisebb régiség találtatott. Nevezetesen az utóbbi helyen magányházak előtt márványpárkányzatok s római épületek nagyobb töredékei fekszenek. Szép és nagy gyűjteménnyel bírt az enyedi reform. collegium is, melyben sok más tárgy között egy réz *tabula honestae missionis* is volt. Az utóbbi háborúban fájdalom, elpusztult ez is.

110. Felvincznél a Maros jobb partján, Földvárról Tordára vivő út mellett, a falutól mintegy félmérföldnyire fekvő völgyben néhány év előtt *Mythrasnak* szentelt feliratos és két síremlékkő találtatott. Hasonlón 10 négyszög hüvelyknyi nagyságú LEG. V. MAC. bélyeggel jelelt téglák, valamint más ásatásoknál ismét római fedélcserépek, cserépcsövek töredékei és más edények szürke és vörös cserepei. Mindezen nyomok, melyek egész az éjszagnak fekvő magaslatokig Várfalva felé észrevehetők, mutatják, hogy itt római telepek állottak.

111. Székely-Földvár mellett Felvincz felé az úgynevezett Liki völgyben nagy szántóföld területen négyszögű római castrum nyomait látni. Ackner szerint ez még 26 év előtt jobban felismerhető volt. Felvincznek mintegy félóránnyira fekvő egyháza, az egyházi anyakönyv szerint ezen castrum tégláiból épült. Földvártól

112. Gerend felé, ezen helység határán látható a római út nyoma, valamint

113. Harasztoson át is, mintegy mérföldnyire innét

Torda és Várfalva felé, összekötve ezen helyeket. De lehet, hogy egyenesen Felvincz- vagy *Miriszlótól* is vezetett út az utóbbi helységek felé.

114. Várfalva. Az itteni római castrum a tudós történetbúvár *Gróf Kemény József* által lön ismeretessé. Az Aranyos völgyében elnyúló, úgy nevezett *Traján-rétség*: Prat Traján felett emelkedő magaslaton a 300 lépésnyi fensík, amint köröskörül sánczokkal van környezve, úgy egész területén téglá- és cserépdarabokkal van behintve. Hasonlón látni ezt és faragott köveket ott, hol a helység felé vezető kövezett út nyomai mutatkoznak. A faluban is szerte szórva nem csekély a faragott kövek száma, melyek architektonikai díszítményeket, domborműveket, feliratokat viselnek, valamint a tégláké is LEG. V. M bélyeggel. Hasonlón a szomszéd

114. Rákos és

115. Kövend helységekben ily kövek a házakhoz támasztva vagy a falba illesztve vannak.

116. Toroczko és Várfalva közt, de az előbbi helyhez közelebb eső vasbányák a római bányászatra utalnak ismét. Az ottani reform. lelkész birtokában voltak azon római vagy görög viaszostáblák s egy triptychon, melyek a verespatakiakkal a Muzeumba és onnét Massmannhoz jutottak. Az itt levő egyéb római emlékek és feliratok Tordáról hozattak ide Toroczka *Gróf* által.

117. Torda. Hogy e helyütt állott egykor a római *Salinae* nevű város, épen úgy mutatja Ptolomaeus leírása, valamint a Peutingerféle tábla adatainak fok és mérföld szerint való alkalmazása. Ezt tanúsítják az erre vezető római útnak, egy erősített táborhelynek s azonkívül terjedelmes városnak nyomai, végre a régi és most víz alatt lévő sóbányák, honnét egykor Dacia sószükségletét szerezte. A rombadőlt római városnak alapfalai és sánczai leginkább az úgynevezett ótordai magaslaton állanak, s négyszögű alakuk már távolról észrevehető. Ennek éjszaki oldalán állott Bethlen Farkas szerint még a XVII-dik század első felén túl is a nagyszerű kökapuzat, Minerva colossalis szobrával, vértesen és Medusa-fővel. Felismerhető *Koppánd* felé még a vízvezeték nyoma is. Az itt talált votiv- sir- és általában feliratos kövek száma, értetődik

csupán azoké, melyek ismeretre jutottak, 55—60; más tárgyakkal, mint szobrokkal, domborművekkel, házi eszközökkel, fegyverekkel, ékszerekkel sat. együtt a leletek száma felmegy 240-re, az érmeiken kívül, melyek közül csak gr. Kemény József gyűjteményében is 110 darab consularis és 851 darab császári érem volt. A lelhely azonban mindeddig sincs kimerítve. Az esztendőnek minden idénye, különösen a mezei munka alkalmával, esetleg is számos ujat és becseset hoz napfényre. Egyes tárgyak a helybéli és szomszéd nemesi lakokban, a legtöbb azonban Gerenden látható — volt, gondolom, mert azóta az erdélyi muzeumba jutottak gróf Kemény gyűjteményei.

118. Ajton helységben, mely a Tordáról Kolozsvárra vezető s a Számos és Maros völgyét összekötő mellék út közepén áll, találatott azon felirat, melyet Seivert 9. sz. a. közlé tette.

Ezen útnak folytatása a Számos folyó területére vezet, azért visszatérve a Maros mentébe :

119. Maros-Ujvár, a folyó balpartján, a Földvárnál leírt római castrum irányában áll. Sóbányáiban a régi bányászat nyomai, valamint eszközei találatnak; hasonlóan régi, római téglából készült boltozat fedeztetett fel, s egy emlékkő, melynek csúcsos terén lant és szőlőgerezd, egykori feliratából azonban csak DECVR látható. Gyakran előjönnek edénytöredékek is, hamvvedrek, pénzek sat.

120. Maros-Bogáton állítólag az egyház római alapfalra építettett.

121. Gecze határán Maros-Bogát és Földvár közt átvonuló római út nyomai mutatkoznak, hol szürke és veres színű cserépedények és más eszközök is találatnak.

123. Malomfalvánál is a római épületmaradványokat, téglá- és cseréptöredékeket, valamint a római út nyomait is észre lehet venni. Ez

124. Nyáradtón keresztül a folyónak mindkét partján

125. Marosvásárhelyig vonúl, hol egyik útnak nyoma a Maros jobb partján a város átellenében, a másik pedig bal partján a szőlőhegy felé látható. Innét való a Seivertnél 150. sz. a. közlött felirat is. És Benkő azt gyanítja, hogy

itt valami dák vagy római város állott. E vidéken talált több antik tárgy a gróf Teleki-féle könyvtárban őriztetik. Ackner gyűjteménye is bír innét egy kis $3\frac{1}{4}$ újni nagyságú egyiptomi bálványszobrot bronzból, mely *Annubist* vagy *Jupiter Ammont* ábrázol. A durva műnél fogva ugyanis, nem lehet kiismerni, vajjon emberi teste kos- vagy ebfejet visel-e? Az utóbb említett római út nyomai

126. Jobbágyfalván,

127. Csikfalván,

128. Sz.-Márton és

129. Busaházán keresztül egész

130. Mikeháza kolostorig észrevehetők. Itten, ezen római úton kívül, mely két évtized előtt még könnyen kiismerhető volt, egy vár romjait is látni a közelfekvő magaslaton; feldúlt s a földdel egyenlővé tett falromjai és földhányásai terjedelmes tért foglalnak el. Mikeházánál találtak szinte egy mély sáncz ásásánál különféle más tárgyakon kívül, római rézpénzek, vas nyilhegyek, egy bronz fejsze, és $2\frac{1}{2}$ láb magas 2' széles kő oltáralakban, melyet azonban a tudatlan munkások összetörtek, úgy hogy a romok összeállításá után csak nehézséggel lehetett olvasni a következőt:

IN H DD

ADRASTIAE

COLLEG

VTRICLARIORVM

Gróf Kemény József, kinek birtokában volt e kő, az utolsó szót VIRICLARIORVM-nak olvasta. Lásd Neigebaurt (Dacien 248).

Ezen mellékútról ismét a Marosmenti főútra visszatérve:

131. Póka helységhez, hol terjedelmes falromok s a Maros mentében vezető római út nyomai láthatók. Hasonlón

132. Szászregennél és különösen

133. Vajda Sz.-Ivánnál még jobban észrevehető.

134. Petelénél (Birk) a Maros balpartján ismét feltűnik. Seivertnél a toldalékban 5 feliratos kő jön elő innét.

135. Görgény-Sz.-Imre. A kies tájékon emelkedő hegyi vár-erősség János Zsigmond, Bethlen Gábor és Rákóczy György székhelyeül szolgált. Ezen római modorban ket-

tős körfallal épült sziklavárat Rabutin osztrák hadvezér 1708-ban ledöntette. Már előbb római erősség állott volna helyén, melynek alapfalaira építették ezen várat az említett fejedelmek. Innét való a Seivertnél 85. sz. alatt közlött feliratos kő, melylyel Aurelius Sabinus páratlan nejének Priscillának emlékét emelt.

136. Görgény-Hodok s az előbbi hely között néhol több lábnyi magasságban földhányásokat lehet észrevenni, melyek valamely jelentékenyebb hosszúdad táborra mutatnak, melybe hármás bemenet s még látható római út vezet.

137. Szászregennél az előbb említett római úton kívül, Ackner megjegyzése szerint Neigebaur ellenében, még más régiségek is találhatók, úgymint római pénzek, fegyverek, urnák sat. A római út, mely itt is *Traján útnak* nevezetik, a felebb említett Sz.-István és lejjebb említendő *Vécs* felé, a Szászregentől egy órányira fekvő sóforrások mellett egész *Dédig* vezet. (132.)

138. Vécs, középkori erődtetésű várán kívül, még a római castrum világos nyomai is mutatkoznak, melynek 213 lépésnyi hosszú oldala végén egy toronynak alapfala, közepén pedig nagyobb épületnek nyoma vehető észre. A Neigebaur által 1847-ben megkísértett ásatások alkalmával mindenütt római téglák és földélcserép, számos vörös és szürkészinű edénytöredék, nevezetesen sok lapos tál találtatott. A castrum melletti kertben még látható római út vezet, melynek felásatása által kitűnt, hogy kövezve volt. Innét való egy csinos aranyozott bronz lámpa Neigebaur birtokában. Ezen római telepnek necropolis is, temetőhelye feltaláltatott a határos erdőben. Ósfák gyöke alatt leltek itt néhány év előtt vagy 40 hamvvedert, de melyek azonnal darabokra törtek.

139. Magyaró, Vécstől 1 mértföldnyire, a Maros mellett, hol régi falak s nevezetesen a gyakori 8 alakú mozaiktéglák találhatók.

140. Déda egy mértföldnyire ismét innét éjszakeletnek a Maros jobb partján, hol a régi vár állítólag római alapfalakra volna építve.

Az Olt folyó mentébeni római régiségek.

Ackner kétségtelennek véli, hogy a Peutinger-féle táblán

látható azon útvonal, mely a Traján hidon keresztül, *Egeta* és *Drubetis* (Kladova és Csernetz) közt, Kis-Oláhországon át vezet, Vöröstoronynál az Olt völgyébe ereszkedik. Ezen út az Oltnak Dunába szakadásától különösen Riminiknél sok helyütt észrevehető. Valamint a legrégibb térképeken is „*Via lapidea imperatoris Trajani*“ és az oláhoknál „*Kalye Traianului*“ név alatt jön elő. Hasonlóan a *Kinzen* melletti ösvényt az Olt balpartján „*Porta Romanilor*“, római kapunak nevezik.

141. Vöröstorony felé, a helység déli oldalán egyes bányáknak vannak, melyekben római bányaeszközök, pénzek, lámpák találtattak. Itt hatolván keresztül Traján daciai hadjáratában, ezen útszoros számos castellumok, tornyok és sánczok által volt védve, melyek azonban romba dőlve, ma már nem egykönnyen lehet ráismerni, mi itt a régi római és mi az új. Római eredetű volna az ország határán álló „*Traján kapu*“ nevű rom; hasonló volt azon erős torony is, mely az Olt és Lauterbach összefolyásánál a mostani Vöröstoronytól egy órányira állott, de mely a víztől alámosva már eltűnt. Későbbi kornak tulajdonítja Ackner az itteni többi vármot, ugymint: a

142. Strassburgit (Arxavia)

143. Lauterburgit

144. Landeskronit és egyebeket; az utóbbi helyen római út nyomait is a vár alatt észre lehet venni.

145. Talmács helység közepén állott, de már is elpusztult torony szinte római eredetű volt volna. Ugyanott említ a szerző egy castrumot, melynek már csak egy oldala maradt fel, a többi hármát a Zód vadvize elmosta. Talmács és Vöröstorony közt, azon hegyen, melynek csúcsán a Landeskroni vár áll, ittott a római út nyoma feltűnik, valamint Talmács mellett is Szeben felé, hol a lakosok gyakran földművelés közt akadnak rá. Hasonlón *Szent-Erzsébetnél* (Hammersdorf), *Kiscsúr* (Kleinscheuern), *Kisapold*, *Szerdahely* és *Rehó* (lásd ezeket fel.) felé, hol még legjobban látható. Néhol kövezete gátszerűleg emelkedik ki. Ezen mellékút az, melyet fenebb Váradgya mellett a Marosnál egyesülni láttunk a Sarmisegetuzai és Apulumi, valamint Vöröstoronytól az Olt völgyébe vezető úttal. Mindezen pontokon, a hol csak nyoma

mutatkozik, római telepek nyomát is észre lehet venni. Megjegyezi erre a szerző, hogy *Uckert* elmosolyodnék, ha látná, mily járatlan erdőkön és hegyeken át *Riesenturg* (Hengebrig), *Disznód* (Heltau), *Orlát*, *Szelistye* helyeken keresztül vitte ezen útat Fehérvárig. Holott a rómaiak ha völgy és hegy közt kellett választaniok, inkább az előbbinél maradtak.

146. Bongárdban (Baumgarten) egy órányira Szebentől, edénytöredékek, hamvvedrek, fegyverek, pénzek találtaknak.

147. Szebenben az új német város alatt vannak már egészen eltemetve egy nagyobb római város romjai. Megemlítettő itt a Bruckenthal-féle muzeum s az evangélikusok gymnasiumának régiségtára és éremgyűjteménye.

148. Sz.-Erzsébetben (Hammersdorf) még fal- és fedéltéglák, valamint régi épületek, talán az előbb említett egykori római város nyári-lakainak alapjai találtaknak. A határos völgyekben is edény- s urna-töredékek jönnek elő; római és görög pénzek is, bronz fegyverek, házi eszközök, házi-istenek, sőt házi-oltárok mészkőből s felirat nélkül találtaknak. De ugyanitt számos márvány szobrokon és műtárgyakon kívül feliratos kövek is előjöttek, melyek közül hatot Seivert is: 82., 105., 140., 161., 205. és 203. sz. alatt ismertet. Ackner mondja, hogy ezen felül még többet is ismer. Mindamellett nem határozható meg, mi volt neve ezen Szeben melletti római telepnek vagy gyarmatnak, mely majd *Ziridava*, majd *Cedonie*, majd *Praetorio*, vagy *Castra Trajana* sat. nevek alatt gyanítatik. Itt létezik a helységben lelkészkedő szerzőnek, *Acknernek* becses régiséggyűjteménye is. Ezen helytől fogva a cserépedények, hamvvedertöredékek folytatólag még

149. Kiscsúrnél (Kleinscheuern) és

150. Roszcúrnél (Reussdörfchen), többnyire a vízszakadásoknál és sánczokban mutatkoznak.

A mellékútról, mely a Maros-mente felé visz, az Olt völgyének főútvonalára visszatérve:

151. Fenyőfalva (Girschau) mellett néhány ezer lépésnyire Szakadat felé, az Olt jobb partján kellett a peutingeri tábla mérföld-száma szerint állani a *castra Trajana* helynek, ámbár sem a névnek, sem a castrumnak nem ma-

radt fen nyoma. Utóbbi, szerző véleménye szerint, a ragadozó folyam mosta el. Erre mutatnának a régi fegyverek és különösen antik cserépedények töredékei, melyek a vízszakadásokban találtak. De különösen erre utal az alig félóránnyira terjedő necropolis, mely a Harbach és Olt völgye közt levő hegyháton elterjed. Terebélyes tölgyek között 300 sirt számít még, és talán többet is számított, mert némelyek kincskeresők által felásva, behorpadtak. Ezen temetőhely mintegy 1800—2000 láb hosszú és 400 láb szélességű tért foglal el a hegység mentében sorban fekvő sírhalmokkal. A halmok köralakuak, magasságokra és terjedelmekre különbözők. Míg némelyek jelentékenyek, addig mások lelapulva a földszínenél alighogy valamivel emelkedettebbek. Mindannyi ös tölgyekkel van körülvéve vagy beültetve. Ezen tumulusok közül különböző időkben mintegy negyven felásatott, s alatok, egyarányban a földszínnel, melyre a földrakás fölhányatott, mindenütt tüzelés nyomai, faszén, hamu, meszesedett csontok, nagyobb kisebb hamvvedrek, edények közönségesen széttörve s a fák gyökerei által átnölvé találtak. Némelyekben nagyobb urnák is voltak, hamuval betömve, s kisebb hamvvedrekkel, elégetett gyengébb csontokkal vegyítve. Más halmokban ismét csupán edénytöredékek, különféle alakzattal, lapos csészék, palaczkocskák, táczák, földök, s ritkábban vas nyílhegyek, réz és bronz római meg görög érmek (Antoninus Pius, Corcyra), ékszerek, karpereczek, gyűrűk sat. találtak. A szerző említi még, hogy egy kiszántott kigyókö baltát is bír innét gyűjteményében, megjegyezve, hogy hasonló serpentinkő eszközök gyakran előjönnek római fegyverek mellett is, alakjuk különféle. Majd fejszékhez és kalapácsokhoz hasonlítanak, kerek lyukkal átfúrva a nyel alkalmazására; majd véső és ék formájok van. Gyűjteményében nyolcz ilyen darab találtak, s mindegyik más alakú. Ugyanazt mondhatom saját gyűjteményemről. Ackner ezeket ó-német (akarta talán mondani kelta) eredetűeknek tartja s megjegyzi, hogy a népnél mennyköveknek (Donnerkeile) nevezetnek.

152. Földvár és

153. Mártonhegy (Martinsberg) között római nyo-

mokra utalnak antik fegyvernemek, edénytöredékek s arany császár érmek leletei, honnét az itt észrevehető várromok is jelenleg *Aranyvárnak* (Goldberg) neveztetnek.

154. Sz.-Agata (Agnethlen) mellett, a római leletekben egyébkint szűkölködő Harbach völgyben találtatott egy több mázsányi nehézségű, 5' magas oltáralakú sírkő, mely jelenleg a templom-erőddel (Kirchencastell) átellenben levő lakháznak szögletköül szolgál, rajta a következő felirattöredék olvasható:

D. M.
LICINIA
VIATER —
VIX — —
A — — M
MVS

155. Gezés az előbbi helytől éjszának két mértföldnyire. *Báró Splényi Mihály* gyűjteményében több érdekes tárgy közt látható Herculesnek 3 hüvelyk magas bronz szobra, bronz kulcs, terracottából lámpa három kanócra, vörös edény szűk nyakkal, üveg lacrimatorium, nagyobb és kisebb balták sat.

156. Kis-Sink (Kleinschenk), Földvártól felfelé másfél mérföldnyire fekvő helységben római fal- és fedél-téglák, edény- és hamvveder töredékek, bronz, ezüst sőt aranyérmek is, valamint más eszközök találtatnak. Mintegy félórányi távolságban az Olt jobb partján felfelé római castrum nyomai látszanak, de melyet már a kapa és eke feldúlt; csak néhány a földszínén felül valamennyire kiálló szöglettorony daczol még a pusztítással. A téгла- és cseréptöredékek ittott felhalmozva láthatók a szántóföldeken. Az itt lakott lelkészek közül többen római érmek jelentékeny gyűjteményével bírtak. Ackner is bír az utóbb elholt lelkész gyűjteményéből több császári érmet s *MS* betűkkel jelelt téglatöredéket.

157. Fogaras mezővárosban, valamint a hegyentúl fekvő

158. Sáros helységben római érmek és különféle fegyvernemek találtattak, úgymint fejszék, lándzsák, gerelycsúcsok, sarlók, véső-alakú fegyverek, nyilhegyek, egy sisak

és kard, mind bronzból zöld patinával bevonva, hasonlóan más tárgyak is, mint ékszerek érczből, házieszközök, egy csonttöredék sat. Épületrom maradványok, melyekből az itteni római telepre gyanítani lehetne, eddig nem mutatkoztak.

159. Gáltő helységénél, Hévízzel átaellenben az Olt folyó mindkét partján világosan láthatók még a megerősített római táborhely romjai, valamint az épített hídő, melynek hídja a *Pons vetus* egykor a két tábort összekötötte, most a hídő azonban folyvást pusztul jó téglái és használható anyaga végett. (Lásd erről Archiv des Vereins f. Siebenb. Landeskunde I. 3. füz.) Gáltő magoslatain is, jelenleg kertek által eltakart jelentékeny épületek állhattak, romjaikat még részint itt, részint pedig a gáltői egyházon és a helység lakain látni, a mint a nagy négyszögművek, oroszlánalakok, feliratoskövtáblák sat. a falakba illesztettek. Lásd ezekről alább Héviznél is.

160. Héviznél, a folyón túl, az Olt jobb partján Gáltővel átaellenben egy erősségnek embernyi magasságban emelkedő sánczait látni, hosszában mintegy 300, szélességben 233 lépésre. A folyó mellett levő részének középefelé nagy téglá- és mészműhalom mutatkozik; mit Ackner a tábor kapu-épülete helyének vél. Hasonlón a bemenetnél balra fekvő porlaszokat a praetorium romjainak tartja, mint az, az itteni római castrumokban rendszeren előjön. Ezen tábor s a folyó közt, az említett kaputól jobbra, köralakú épület nyoma látszik; ellenben a folyónál 240 lábnyi hosszúságban állott falnak alapja mutatkozik. A táborban megkísértett ásatásoknál mindenütt erős kőből, bélyeg nélküli téglából és mészből épült falakra és fedécserepekre jutottak. Egy csinos lámpa is férfalakkal és GMMTILS felirattal találtatott. Nagy érdemet szerzett magának itt a *Steinburg* család, atya és fiú; az által, hogy a jelesebb régiségeket gyűjteményeik által fentartották. Az itteni lelkészek és mások által is egyes és más a tudomány számára megmentetett.

Az itteni régiségek közül négy vagy öt feliratos táblát is említ a szerző, de melyek nagyon sérültek. Az első votívtábla Donatus Praefectustól, Aesculápnak és Hygeának szentelve, mely a gáltői evangel. templom szentélyének falába felfordítva

illesztetett. A második votívtábla Marcus Aurelius Antoninusnak (határozatlan, vajjon az öregebbnek-e vagy ifjabbnak, Caracalának) szentelve, *Kőhalmon* (Reps) Steinburg kertjében őriztetik. Harmadikon ugyanott a sérülés miatt csak ONINFAN sor vehető ki. A negyedik, úgy látszik, a hídra vonatkozik PONTEM . . . F olvasható felirattal (talán Ponte vetere, Pons Vetus) és *Hévizen Teuffer* őrnagy udvarában található. Az ötödik szinte Hévizen egy nemesi lak udvarán áll, oltáralakú mészkö, de annyira meg van rongálva, hogy csupán AF.. CS betűk olvashatók alsó párkányzatán. Három ülő s első lábaikra támaszkodó, fekete basaltból vésett oroszlán szinte a *gáltói* egyház tornyának hátulsó oldalfalába van illesztve. Egy részlete a kökapunak, 2½ lábnyi oszloptörödéke, szinte Kőhalmon a Steinburg-féle kertben van felállítva, más antik tárgyakkal együtt. Általában a fen dicsért *Steinburg Móríc* nem csak hogy saját gyűjteményében sokat megőrzött az itteni római telepeken feltalált régi érmekből és más tárgyakból, de azonfelül még sok becseset ajándékozott a *sebeni b. Bruckenthalféle museumnak*.

A legnevezetesebb tárgyak közé számítható a majdnem 12 hüvelyknyi hosszú és kitűnő művészettel dolgozott, 9 font nehéz bronz kéz, mely a jelen század első tizedében ásatott ki ezen római telepen, és valamely colossalis szobornak töredéke, melynek nagyobb része valahol elásva vagy az Olt folyóban elsüllyedve lappang. Nem kevésbé érdekes egy vértnek 3½ hüvelyknyi átmérőjű köldöke, úgy nevezett *omphalos*, mintegy 3 hüvelyknyi emelkedéssel, körülvéve 2½ hüvelyknyi széles szegélylyel, bronzból, ezüsttel lemegezve s aranyozott ábrákkal. Hasonlón töle bír a museum egy vörös cserép lámpát CASSI (Júl. Opus) névvel, két bronz baltát, lándzsákat, nyilhegyeket, bronz áldozatkést, hasonló tálat, gyűrűt sat. Ackner gyűjteményébe jutottak innét a gáltói lelkész által 1. három hüvelyk nagyságú bronz szobor, előre lépő helyzetben, sisakkal, rövid hadköntösben, övezve, hátán könnyű podgyászt visel, bal karján három szögletű vértet, letört jobbujában, úgy látszik, lándzsát tartva. 2. Diana-fő félholddal homlokán, úgy látszik, hogy bronz edénydiszítmény részlete lehetett. 3. Kis phallus. 4. Két áldozatkész, egyik bronzból,

másik vasból. 5. Kardtöredék érczből. 6. Eke vasból, felé-nyivel kisebb a most használatban levőknél. Végre több császári érem és meg nem határozható tárgy.

161. Garád (Stein) helységben Kőhalom mellett gyakran találtattak már római fegyverek, úgymint számos balták, lándzsák, gerely- és nyílhegyek, kardtöredékek mind bronzból, hasonlóan római érmek korintheta érczből és ezüstből. Ackner gyűjteménye több tárgyat bír innét.

162. Kőhalom (Reps) városkában szinte több hasonló tárgy jött napfényre. Nevezetesen nyugoti oldalán, azon basalt szikla alatt elterülő szántóföldeken, melynek csúcsán a várrom áll, számos római érem és más antik tárgy kerül elő még évenként a mezeti munka alkalmával. Innét való sajátlag azon harczos szobra Ackner gyűjteményében, mely Hévíz alatt leiratott. Valamint itt van a Steinburg családnak az ott említett gyűjteménye.

163. Benne (Mehburg) Kőhalom mellett; itt is szórványosan előjönnek régiségek és különösen érem-leletek. Nevezetesen az ugynevezett *Vár* (Burg) alatt görög és római pénzek ásattak ki. A várromokból már keveset látni.

164. Sővényesség (Schweischer) helységben, a két előbbi hely között, még római falnyomokra s edénytöredékekre is találni, mi római telepre mutat.

165. Bibarcza falván *Benkő* szerint (I. 548) római erősség létezett volna, s hamvvedrek is évenként találatnának.

166. Oltszem *Benkő* szerint itt is római castrum létezett. A falu mindkét végén levő hegyen csakugyan várromok látszanak; de azon olvashatatlan felíratos köveknek, melyeket *Dr. Scheint* (Land und Volk der Szekler) munkájában említ, Ackner és Neugebauer szerint jelenleg semmi nyoma. Gyakoriak ellenben a római réz és bronz császárérmek. A tudós *Benkő József* adatai e tekintetben annál nagyobb figyelmet érdemelnek, mert mint született székely és reform. lelkes a Bibarczafalvával és Oltszemmel határos Közép-Ajtán lakott, hol legjobb alkalma volt ezen vidék átvizsgálására.

167. Várhegynél a Feketeügy folyó mellett egy lapos homokhalomban hamuval és földdel tölt számos hamvveder találatott, melyek bizonyos rendben voltak a homokos

földbe beállítva. De a parasztok által nagyobb részt összetörtek, és csak egy pár jutott közülök az itt birtokló *Gróf Nemes* család által *Szebenbe*.

168. Torjánál a vadon hegységben és medverengetekben igen régi ugyan, de nem római épületek láthatók.

169. Búdös melletti *Bálványos-vára* romjai sem római eredetűek, mint erről még alább lesz szó.

170. Kézdi-Vásárhely. Nevezeteseek az itt 1845-ben kiásott ércz-edények, melyek a bécsi Antiken-Kabinetbe jutottak. Ezen érdekes tárgy leírása hű rajzaival együtt megjelent a Magyar Akadémia Értesítőjében (IV. 6. szám), valamint *Arnehtől* az 1848. Wiener Zeitung 86. számában.

171. Bereczknél régi sáncokban bélyeges római téglák találtattak.

172. Bodza és

173 Tömös közt levő *Ósáncz* nevű ösvény, melyet jelenleg csak a lovasok használhatnak, szinte római sáncznak mondatik, de kérdés vajjon az-e vagy sem?

174. Ojtozi szorosnál fekvő *Rákóczyvár* romjait is *Dr. Scheint*, Ackner szerint hibásan véli római maradványnak, mert az itt szétszórva talált római érmek és fegyverek szerint még nem elegendő ok erre. A romok építészete újabb korra mutatna.

175. Volkány (*Wolkendorf*) határán nem rég felfedezett terjedelmes fal szinte római substructionak tartatik, de eddig még szakértő által meg nem vizsgáltatott.

176. Zernesten találtatott *Cellarius*, *Huszi* és *Seivert* szerint két feliratos sírkő. A helység felé ereszkedő hegyoldalon találtatott szinte 1847-ben *Dück György* haszonbérli által, és a *brassói* evang. museum gyűjteményében őriztetik, egy rézből öntött, három lábú füles edény. Magassága 11", átmérője 8", nyílása 3" széles, és 8¼ font nehéz, patinával egészen be van vonva.

Erdélynek szélére érve, a Havasokon sehol sincs többé nyoma a római útnak. Az Olt völgyéből *Gáltótól* csak *Homóródon* (Hamruden), *Kaczón* (Katzendorf), *Darócson* (Draas), *Jánosfulván*, *Sz.-Péteren* és *Sz.-Pálon* keresztül mehetett volna

az út, mely *Kénos* és *Patakfalvánál* a két völgyet összeköthette. De ennek nyomai eddig tudomásra nem jutottak.

A Számos menti római régiségek :

177. Felek, hogy erre hasonló római mellékút vezetett a Maros völgyéből a Számoshoz, mint az Olttól a Maroshoz, tanúsítaná a kolozsvár-feleki úton talált rézlap, melynek 9 hüvelyknyi töredékén ezüst betűkből még a következő olvasható :

... VS . AEL ...

... RORMIS ...

... RATIOC ...

... D. D. D.

Lásd *Hormayr* Archiv f. Geschichte 1825. folyam.

178. Kolozsvár valószínűleg római substructiók és romok felett épülve, gazdag a római régiségekben. Egykori római nevét azonban eddig nem sikerült meghatározni. *Seivert* már hét votiv- és síriratot közölt innét. *Neigebaur* ezeket még tizenhárommal bővíté, egyrészt *gróf Kemény József* kéziratí gyűjteményéből. Nevezetesek ezek közül a Jupiter Tavianus, a Napoca colonia, az Augustalis Augur feliratúak. Legbecsesebbek voltak azonban azon réz, Tabulae honestae missionis lapok, melyek egyike az *enyedi collegiumbau* őriztetett, de az utóbbi zavarok alkalmával elveszett. Feliratát *Neigebaur* őrzötte meg s legelőször *Dr. Henzen* a római archaeologiai intézet titkára adta ki az 1848-diki *Bulletino* IX. számában.

A vásártéren, balra a főegyház bemenetétől, alapásás alkalmával egy nagy sisakos fő, egy márvány fej, melyen mesterséges hajfonadékok voltak láthatók, több domborműalakzatokkal, egy sarkophag, több nagy oszlop, férfi és nő szobor bronzból találtatott. Az oláh templom mellett bizonyos magányzó által, ki ott öt láb mély alapot ásott, egy márványtáblán kívül, melyre számos régi név volt feljegyezve, hat láb magas faragott férfi szobor találtatott, más három láb magas, széken ülő, szakálos idomtalan szoboralakkal, mind a kettő homokkőből volt. Több plasticai és dombormű az egykori Jesuita kolostorban és guberniumi épületben őriztetett.

Egyes tárgyak az unitarius collegium könyvtárában láthatók, a legtöbb a magas nemességnél.

179. Szászkereden Báró Jósikánál őriztetik és

180. Sebesváraljánál a Körös balpartján lévő régi romok közt találtatott 1808-ban azon feliratos sírkő, melyet Neigebaur gr. Kemény József kézírataiból kiadott. Itt találtatott szinte számos bélyeges téglá.

181. Nádoson,

182. Sárdon és

183. Köblösön át

184. Zsombor felé egy régi római út nyoma felől értesül Ackner, mely a katonai hatóság tudósítása szerint, ölnyi szélességben nagy négyszögű kövekkel van kirakva, de a lapályon több lábnyira a föld alatt rejtezik. Egyúttal

185. Középlak és

186. Zutor közt levő terjedt alapfalakról is tudósított, mint régi város helyéről, de Ackner ezt kétféle mindaddig, míg biztosabb vizsgálatok nem történnek.

187. Válaszútnál, Bors folyónak a kis Számossali egyesülésénél, 1854 körül kiásott tárgyak a főhatóságoknak küldettek meg. Ezek közt figyelmet érdemel egy ércztükör, csinos nyellel, szépen dolgozott bronz karperecz, s közönséges formájú balták.

188. Aranykút, Kosok folyó mellett. *Timon* (Imago Hungariae Antiquae 140 lap) tudósítása szerint itt egy kő találtatott volna: COL. TRAIANA VI felirattal. Most is talátnak római téglák és cserepek. *Gróf Karacsay Klotild* innét bír egy antik gyűrűt.

189. Kolozs sóbányái régi sóaknak nyomait mutatják.

190. Szék. Hasonlón római bányászat nyomai mutatkoznak az itteni régi sóaknakban.

191. Számos-Ujvár. 1542-ben építtetett itt Martinuzzi egy várdát (honnét neve Ujvár, nova Arx, nova Castra, melynek, valamint a városnak építésére, az anyag azon római castrum maradványaiból vétetett, mely mintegy negyedmérföldnyi távolságra a szőlőhegyek mellett látható; hol az alapfalakat még 200 lépésnyire hosszában és 180 lépésnyire szélességben látni. Hosszában a malomárok mellett, és szélte-

ben a Marosnak vonuló más két része azonban kevésbé vehető ki, s úgy látszik, hogy a térnek akadályai végett hosszúkás alakot képezett. Előtte látni még az elpusztúlt házak nyomait. *Benkö, Timon, Felmer* (Hist. Trans. 49) és *Bartalis* (Ort. et Progr. 75) szerint, itt találtatott a következő két felirat is:

DOMINO ORBIS
T. N. PER BARBAROS GENTES ARMIS
RESISTENTES VIIS PATEFACTIS IV. C. P.
És IMP. CAESAR
D. NERV.
INVICTO AVGVSTO
FELICI
SABINA. V. I.
NVMINI. EVS

Az előbb idézett régiségbúvárok ide helyezik a Traján által alapított Colonia Napoca nevű gyarmatot. De ez ellen szólnak a peutingeri úttérkép és Ptolomaeus térképének fókai, melyek más itteni római telepek meghatározásánál találkoznak. *Neigebaur* által ezenfelül itt említett régiségek: 1. három láb magas kőszobor, redős ruházatú nőalakot ábrázolva, két kis oszlop közé falazva egy magánházon látható. 2. Női fő, gazdagon díszített fülkében, két láb magas, szinte falba illesztve. 3. Kőlaptöredék, veder (vase) alakkal, melyből két ág nő ki, két kiemelkedő kigyóval, szinte magánháza illesztve. A malomárok szabályozásánál nagy hamvveder ásatott ki, emberi csontmaradványokkal. A fennemlített castrum épületromjai közt is gyakoriak a római fedélcserépek. Számosújvár építésére felhasználtattak volna még az Ilosva felé fekvő:

192. Bálványos-Váralja nevű hegyi várnak romjai, hol *Neigebaur* által 1847-ben megkísértett ásatások (lásd *Dacien* 232) alkalmával római nyomokra nem találtak ugyan. De alább mondja *Ackner*, hogy gróf *Bethlen Ferencz* bethleni gyűjteményében levő különféle réz edények itt találtattak volna.

193. Deés, hogy e helyt, valamint tovább a Számos völgyében mindeddig a szerző tudomására római régiségek

nem találtattak, azt ha nem is a gondatlanságnak, minden-
esetre tűzetes archaeologiai vizsgálatok hiányának hajlandó,
úgymond, tulajdonítani.

194. Alsó-Ilosva felé nyomozza Ackner a Számos
mentében mutatkozó római utat,

195. Ilosva vára és

196. Keresztúr falu között embernyi magasságu épü-
letromokkal és tégladarabokkal fedett sáncz látható, mely
200 lépésnyi négyszög tért foglal el; négy szögletén nagyobb
épületek nyomait lehet észrevenni. Hasonló nyomokat látni a
város közepén, hol a kapu állott. Innét jobbra, a sáncz déli
oldala közepén nagyobb épületek alapjai mutatkoznak. *Nei-
gebaur* 1847-ben megkísértett ásatai alkalmával számos cse-
rép- és téglatöredék találtatott. Mintegy két lábnyi mélység-
ben a munkások erős talajra jutottak, mely Erdélyben eddig
páratlan nagyságú téglákkal és lábnyi vastagságú, kis téglá-
darabokkal vegyített kemény falragaszszal volt kirakva.

Alig száz lépésnyire ezen erősségtől az Ilosva folyam
bal partján ismét valamely régi telep nyomait jelelik a téglák
és cserepek, oly egyenes vonalban, hogy még a házak egy-
kori fekvése is kiismerhető. A völgyben is ily épületromokra
akadni mindenfelé, sőt hamvvedrek is találtatnak.

Ama sánczolt táborban találtatott legnagyobb része azon
itteni feliratos köveknek, melyeket *Neigebaur* idézett munká-
jában először tett közzé, és melyek nagyobbára az *Ala Fron-
toniana* nevet viselik. Ackner ezen feliratok közül a két leg-
teljesebbet közli *Neigebaur* kiadása szerint (4. 11.), melyek
egyike *Horváthné* asszonyság kertjében *Ilosván*, a másik gróf
Bethlennél Bethlenben őriztetik. A feliratokon kívül találtattak
még: több kő-dombormű, egy sarkophag, urnák, különféle
edénytöredékek, a vízvezeték három hüvelyknyi átmérőjű cse-
répesövei, több mint ötven bronz fejsze, egy ércztűkőr töre-
dékei, a zománczhoz hasonló rakművel (talán niellóval?) di-
szített csat (fibula), színes és csinos alakú üvegtöredékek,
arany s ezüst érmek, hüvelynyi kis vas szekrényke, két hü-
velyk hosszú és fél széles kétszersült alakú mosaiktéglák sat.
Az említett tárgyak egyéb régiségekkel együtt erre szánt
külön helyen gondosan őriztetnek fenebb dicsért *Horváthné*

asszonyságnál és *Horváth* urnál Ilosván, részint pedig Bethlenben *grof Bethlen Ferencznél* és *Torma József* urnál Keresztúron.

197. Szeszarmánál Belső-Szolnok megyében a Nagyszamos jobb partján, s a Sajó kifolyása felett szinte egy hatvan lépésnyi hosszú és ötven lépésnyi széles négyszögű sánczolat látható vizárokokkal körülvéve, honnét *Gróf Bethlen Ferencz* gyűjteménye egy bronz nyilhegyet bír. De *Neigebaur* ásatása által kitűnt volna, hogy mind a falazat, mind pedig az ott talált téglas edénytöredékek középkoriak és nem rómaiak.

198. Kócs mellett Szeszarmával átalellenben a Nagymaros balpartján római út nyomai látszanak Bethlen felé (l. ezt alább), mely

199. Rognónak vezet. Az itteni arany-, ezüst-, réz- s ólombányákban a régi bányászat nyomai látszanak. Ámbár itt a XIII-ik században szinte német bányászok dolgoztak. *Neigebaur* szerint azonban a régibb bányászok azt állítják, hogy ezen aknák hasonlóak a Magyarországon Selmeczen levő római aknákhöz, hol szinte római feliratos kövek találtattak volna. A bánya egyik régi felügyelője különösen azon rovátkokra figyelmeztetett, melyek a római bányászoknál a bányamunkák különféle időszakait jelelik. Innét került egy arany gyűrű *Gr. Bethlen Ferencz* birtokába.

200. Somkerek és

201. Sajó-Udvarhely irányában ismét találhatni *Bethlen* felől *Besztercze* (l. ezt alább) vagy *Vécs* felé vezető, sokhelyütt még meglehetősen fenmaradt római utat.

202. Várhely (Burghallen) mellett és

203. Nagysajó (Gross-Schogen) közelében római jellegű téglák, rozsdás vaseszközök és római út nyomai találtatnak. Mely utóbbi a *Nagy-Maros* völgyéből a *Sajó* balpartján ide vezető útnak látszik megfelelni.

204. Beszterczéről Seivert 196. sz. a. közöl egy ott felfedezett feliratot. Más eddig misem került volna elő. Ujabban azonban az itteni evang. lelkész *Müller* küldött a bécsi középonti bizottmánynak a külvárosi kertek egyikében gyümölcsfa-ültetés alkalmával kiásott régi edényeket, melyek jelenleg a bécsi Antiken-Kabinetben őriztetnek, s annak

igazgatója szerint hasonló rajzokkal diszítvék, minők a nyugoti tengertől egész déli Europa széleig mindenütt találhatók, s azon édényeken láthatók, melyek rendesen a keltáknak tulajdoníttatnak. A beszterczei evang. gymnasium is kis régiség-gyűjteménynyel bir, melyben

205. Asszú-Beszterczén és

206. Rusma mellett gyakran található római ezüst és bronz érmek is őriztetnek. Az utóbbi helyen egy antik arany gyűrű is találtatott.

207. Eida *) mellett a Sajónál hat hüvelknyi nagyságú, férfialakot előállító két bronz szobrocska találtatott.

208. Vermes mellett a Sajó mellékágánál antik bika-főre, legioi sasra, egy sisak fele részére és széles kardra akadtak. Mindezen tárgyak úgynevezett aranybronzból vagy korinthusi ércből készültek. Jelenleg Bethlen Ferencz és Pál grófok gyűjteményében őriztetnek.

209. Szász-Czegő (Zagendorf) mellett márvány sír-
emlék és több dombormű jött napfényre, melyek most *gróf Vass Ádám* kertjében felállítva vannak.

210. Kerlés. Ezen vidék régiségeit szinte gróf Bethlen gyűjteményeiben látni.

211. Árokalján (Kallersdorf) 1793-ban találtattak az erdőben eső által kimosva, a legnagyobb ritkaságok közé számítható azon bronz kerek, melyek Arneth által (Archaeologische Analekten 1851.) leírva rajzban is kiadattak.

212. Bethlen. Az erre vezető római útról már felebb *Kocs* alatt volt szó. Régibb erdélyi régiségbuvárok által a római *Parolissum Coloniának* tartatik. *Gróf Bethlen Ferencz* itteni, nagyobbára a Sajó völgyében gyűjtött régiségeiről szinte már említés történt. Ezek között egy kétes feliratú: *ego sum flagellum Jovis contra perversos Christianos* türkiz gyűrűn s állítólagos daciai lobogógombon kívül számos fegyver, kard, fejsze, bronz zabolák, több nagyobb és kisebb bronz szobor, különféle rézedény (l. ezeket Bálványos-Váralja alatt)

*) Sem Eida sem az előbbi Rusma, valamint már előbb is előjött egy-két helynevet nem találom az újabb s régibb Erdélyi névtárakban, mint például Gámán erdélyi helység-névtárában s az Elenchus civitates, oppida et pagos Transylvaniae exhibens jegyzékben.

s 809 darab mindennemű római érem találtatik. Ezen helyen és

213. Kudu vagy **Koldu** között a Szamos jobb partján 300 lépésnyi hosszú sánczolat áll, hol két ezüst evőkanál ásatott ki és *Neigebaur* is 1848-ban tett vizsgálatai alkalmával falazat nyomaira talált. De nem messze innét állott már a felebb leírt *Keresztúr* és *Ilosva* közt elterjedő római castrum is.

214. Árpástó a Nagyszamos balpartján, hol ezüst pecsétygyűrű beleillesztett cifrázatokkal és görög betűkkel magányosan találtatott.

215. Deénél a Nagy- és Kis-Szamos összefolyásánál Ackner szerint eddig semmi római nyom sem mutatkozott.

216. Tiho falunál Almás folyónak a Szamossali egyesülésétől mintegy félórányira még egy római castrum nyoma mutatkozik. A falu melletti magaslaton nagy terjedelmű négyszögű sánczot látni összedült falazatból. Benne gyakran találnak római pénzeket, téglákat, oszloptöredékeket, faragott köveket. Egy téglán (IR) X monogramm volt. *Neigebaur* Daciájában innét egy feliratot is közöl.

217. Drág. A helységtől órányi távolságra eső erdőben a patak által egy márvány szobor mosatott ki, mely természetes emberi nagyságban Jupitert attributumaival ábrázolja. Ezen szobor Paget John Erdélyben letelepedett ismeretes angol író birtokában van.

218. Szilágy-Somlyón találtatott 1797-ben azon 203 darab aranyat nyomó aranyláncz, rajta függő szőlőműves eszközökkel, mely jelenleg a bécsi Antiken-Kabinetben őriztetik.

219. Magyar-Valkón háromféle aranyékszer találtatott, melyek szinte a bécsi Antiken-Kabinetbe jutottak.

V á r a k.

„*Erdély német várai*“ cím alatt megjegyzi eleve a szerző, hogy míg a római telepek rendesen völgyekben vagy mérsékelt magaslatokon állottak, addig a német várak, a hol csak lehetett, magas hegyek csúcsain emelkedtek, különösen

Moldva- és Oláhország felé a Szászföldön. Ezen szász várak számát, ha úgymond a szerző, a gyakran tornyokkal, bástyákkal és vizárkokkal megerősített templom-várdákat is ide számítjuk, 300-on felül lehet tenni, melyek közül sok épen fentartva áll, sok romban hever, s nem egynek a benőtt hegycsúcson már csak neve jeleli helyét.

Ackner úgy vélekedik, hogy a szász várak építése mindjárt a szászok bejövetelével kezdődött, hogy ezen dubiae possessionis solum-ot megvédhessék. Ezek rögtöni keletkezésétől vette volna szerinte az ország is német Siebenbürgen nevét. Mondja, hogy a szász várak a polgárság és nem a nemesség által lévén építve, polgári jellemmel bírnak. Bizonyosabban állítható ez véleménye szerint is a városi polgári-erődökről és a falusi parasztvárdákról (Bürgerburgen, Bauerncasteln), melyeket a sajátlagi várak után keletkezetteknek mond. Ezek: a városok körül képezett bástya-erődítvények, várdaszerű kastélyok, valamint a falukban a templomok körül épített védművek, falak, bástyák, tornyok, rejtekek; minők maig nagy számban s részint épen is fentartva léteznek. Belül többnyire kis lakásokra, boltozott kamarákra és pinczékre vannak beosztva, valamint a gyengék, betegek, öregek, gyermekek és női családtagok felvételére szánva. Ezen várkastélyok egymást felváltó tizedek szoros őrizete alatt állottak, valaminthogy még maig is várnagyokkal s örökkel bírnak, különösen ott, hol most is használatban vannak a vágyon- és tűzbiztosság végett, s bennök ünneplő ruhák, becsebb tárgyak, eleség, gabona, füstölt hús, szárított gyümölcsök zár alatt szekrényekben őriztetnek. Rögtöni megrohanások esetére rendesen élelmi és védelmi szerekkel is el voltak látva, valamint kutakkal, víztartókkal, kézi- és lőmalmokkal.

A legtöbb szász templom Ackner szerint a XIV-ik század végétől a XV-dik századon át mintegy a XVI-dik század első feléig épült. Dicséri erre a szerző a szászok egyházépítésetét, mely e nemzetnek izléséről és műértelméről tanúskodnék szépítészeti arányai által, plastikai s egyéb nagyszerű műveivel, kitűnő falfestészetével, kapuzatai és karszékei faragványaival. Mit ugyan a tárgyért aligha fog aláírhatni, különösen ily általánosságban, azon példák után, melyekben

eddig Erdély Szászföldének ha nem is valamennyi, de épen legkitünőbb építészeti emlékeit ismerjük, s melyek egy-kettőt, még pedig azon nevezetesebbeket kivéve, melyek létüket épen nem köszönhetik kizárólagosan szász befolyásnak, a legközségesebb középkori műigényeknek sem képesek megfelelni; sőt ellenkezőleg a műérzet hiányáról tanúskodnak.

A szerző kíváncsnak tartja, hogy ezen várdaszerű egyházak illő történeti vizsgálatban részesüljenek. Mit részünkről is óhajtunk, hogy minél több hasonló szorgalmas monographiák keletkezzenek, mint Müllertől: Schässburger Bergkirche sat. sat.

A szászvárak szerinte Szászvárossal kezdődnek, mert a távolabb nyugatra fekvőket, mint Dévát sat., nem számítja ezek közé, sőt részben római kor előttieknek tartja; de melyek idő folytán sok változtatáson mentek át. Míg ellenben a krivadiai köralakú tornyot, s más hátszegi völgyi várakat a rómaiaknak tulajdonítja.

220. Szászváros, az itteni egykori körfallal, tornyokkal és sánczczal erősített templomvárdán kívül, a szőlőhegyek felett éjszakra emelkedő hegycsúcson is vár állott, mint maig fenmaradt magyar Várhely neve is tanúsítja. (Lásd erre: Denkwürdigkeiten v. d. alten Város u. d. neuen Broos. Verein f. Sieb. Landeskunde 1852.) — (szám 51 *)

221. Sebeshely mellett a hegység alatt egy várnak romjai s még épen fenmaradt kapuzata látható.

222. Kukuís nevű hegymagaslaton az előbb említett várral átellenben köralakú vártorony romjai állanak.

223. Szász-pián (az okiratokban Villa Vulcani) templomvárdája körfalainak és tornyainak nyoma látható. Ezen helység közt és

224. Csóra alatt a délnyugotnak fekvő hegyoldalon szinte egy várat jelelnek, de a szerzőnek nincs biztos tudomása a felől, vajjon nyomai és romjai láthatók-e még, vagy csupán állhelyének neve tartatott fen. Gyanítja csupán, hogy 1438-ban, midőn Szászsebes és környezete a törökök

*) Ezen zárjel alatti szám a repertorium azon számát jeleli, mely alatt ezen hely régiségei már előbb előjttek.

és a tatárok által elpusztított, ezen vár is lerontatott a szász-piani előbb említett templomvárdával együtt. (66.)

225. Szász-Csór (Kleinsachsen) mellett a Sebes folyó felett álló magas sziklacsúcson bástyafalak és toronyromok, valamint más szétdőlt falazat látható.

226. Rehó mellett Szászsebes és Szerdahely között félre az országtutól s a hegység felé, régi térképeken várrom jele áll, de a várnak jelenleg semmi nyoma. (69.)

227. Kellnek-nél erős várszerű templomvárdája van. Azonkívül itt a hegység szélén volna egy régi várnak nyoma.

228. Szász-Orbó mellett hasonlóan egy vár volt.

229. Nagy-Apold; a helység közepén állott kettős fallal kerített s több toronnyal erősített vár eldöntetett, csak az út mellett maradt egy magánálló erős bástyafal emlékül. (71.)

230. Szelistyei vár romjai, ha csak ezen hely mellett is nem lett volna valahol a hegységben vár, inkább

231. Tiliska mellett keresendők, hol egy sziklán várromok állnak.

232. Orlát helységben is a szászgyarmatnak várerősége létezett volna, a falu melletti Meszes hegységen. Ezen vidéken volna keresendő az 1337-ben még fenállott Vinsberg, Mons Cibinii nevű szász helység.

233. Paplaka és

Resinár közt a magas hegységen levő vár nyomait nagyobbára csak sánczok és gödrök jelelik, hol a lakások állottak. A sánczok palaköbe vágva egy oldalon meglehetősen magasak. A nyugoti magaslaton, negyven láb magasságban emelkedő köralakú helyen, úgy látszik, hatalmas köralakú torony állott. Ezen részről az erősség háromszoros sánczczal volt körülvéve. Az egész vár körülete 1200 lépést tesz, szélessége 70—80 lépés. Belül mélyedések és gödrök párhuzamos két sora látható. A felső sor huszonhatot, az alsó huszat számlál. Az egész hegység palaköböl lévén, a puha köbe könnyen lehetett lakásokat vájni, melyek szükség esetén véd- és munkahelyül szolgálhattak. Ezeknek nyomára mutatnak a gödrök és mélyedések. E várrom kimerítő leírását Ackner a

Kronstädter Zeitung 1850. folyama Satellit melléklapja 12—14 számaiban közlötte.

234. Kis-Disznód (Michelsberg Szeben mellett). A magas hegycsúcson álló várnak még nagy része meglehetősen épen maradt fen. Így a körfalak, a kapuk, az ajtók; a vár belsejében az egyház csinosan mészköből vésett gót portalejával. A többi lakszobákból csak az maradt épen, melyben az öreg várnagy nagy juhászkutyájával lakik. A többi már annyira romban hever, fűvel és mohhal benőtt, hogy az alapfelosztást sem lehet többé felismerni. A vízmedence is köhulladékkal van tele. Az utóbbi háború előtt a várör még sokféle régi fegyvert mutogatott: lándzsákat, nyilvéket, nyilakat, vasfejszéket, kardokat, zászlókat sat. De már csak egy tatár pajzs látható. A többit állítólag a magyar sereg vitte volna el magával.

235. Disznód (Heltau) mellett is még több vár nyomozható. Így a *Götzenburg* nevű hegyen, melynek csúcán Marienburg geographiája szerint még Tröster idejében romok voltak. Innét nem messze ezen hegyágazat egyik csúcán, mely Höngeburgnak (Hünenburg) neveztetik, öregebb disznódi lakosok állítása szerint egyes helyeken falak állottak, s vízvezetékcsatorna töredékeiről is hallottak volna, mely ezen a helyen találtatott. Most mindennek semmi nyoma, de a körfalak helyezete a földmagaslatok által, melyek földik, kivehető. Közepett mélyedések láthatók, mint rendesen a várromok között. Egy harmadik várhely volna itt Disznód és Vestény között kinyúló Höngrich (Hermány?) nevű hegycsúcson. De erről csupán egy néprege szól, mely három oriástestvérről regélve, a két előbb nevezett Hünenburgot (Oriásvárat) hitregés összefüggésbe hozza a Talmács melletti Landeskroni várral. Lásd *Siebenbürger Bote* 1844. melléklapja Transsylvania 70. szám.

336. Landeskron az előbb említett *Talmács* melletti hegycsúcson álló várrom (144.), u. ott

337. Wartburg hegycsúcson, a Szebenfolyónak az Oltba szakadásánál földhányások és sánczok láthatók.

338. Csetatye, Rakovicz mellett a hegycsúcsot 300 lépésnyi kiterjedésben körsánczok futják körül, azon lejjebb,

mintegy 15 lábnyira ismét 700 lépésnyi terjedelmű, más kör-sáncz nyomai mutatkoznak. Épületnek, téglá- és vakolatnak semmi nyoma. Egyes nyomok csak arra látszanak mutatni, mintha a hegy sziklájából mészragasznélkül összeállított falak léteztek volna. Számos ásatások nyomai látszanak a csúcs közepe felé, melyek nagyobb részt kincsesókktól erednek; miután a monda szerint e helyt is aranykincs volna elrejtve. Ackner szerint ezen vár az egyetlen, mely az Olt balpartján a vöröstoronyi szoros őrizeteül szolgált.

Tovább keletnek az egyes szász helységek templomvár-dái képeztek védvonalat. Kelet felől a Pecsenegek és más rabló népségek ellen szolgáltak: a

339. Kőhalomi (Reps) (162.),

340. Szászsombori (Sommerburg),

341. Gáltói (159.),

342. Homoródi

343. Daróczi (Draas) erődszerű várdák. Ezek után

344. Burgberg (Borberek? Vérpád? Hühalom?),

345. Kürpödi (Kirchberg),

346. Mechburgi (Benne) és

347. Szászkézdi (Kaisd) várak állottak a hátsó vonalban vagy másod sorban, de melyekről szerzőnk semmi bizonyosat nem mond.

A *Mikói* erdőségben is, mint a szerző értesült, még öt várrom volna.

348. Bálványos. Büdös melletti hegynék egyik magas meredek sziklacsúcsán emelkednek ezen vár romjai, mintegy 200 lépésnyi körületben, ölnyi szélességű falakkal. Építészete hasonló volna a többi szász várakéhoz. Éjszak felé mutatkozik a bemenet, mely most bedőlt. Hosszú és széles folyosó vezet részint még a fenálló falak között délnek a második kapun át, melynek maradványai még látszanak, a vár belsejébe. Itt több épület állott, mint a porlaszok és kőhal-mok mutatják. A bedőlt kút nyoma is kivehető. A vártér leg-magosabb helyén emelkedik a még majdnem teljes épségben fenmaradt négyszögű, 38 láb széles és 50 láb magas várto-rony. Falai sokkal szélesebbek mint más építményeké. Fel-felé most nyílt ugyan, de hogy boltozva volt és körfalakkal

lakásokra beosztva, mutatják a nagy kő- és porlasz-halmok belsejében. Lövések nyoma azonban a falakon nem látható; jele hogy nem a későbbi időből való. Vajjon azon nyílás, melyen most belé jutni lehet, eredetileg is ajtaja volt-e? vagy hogy bemenete a föld alatt volt? (valószínűbb hogy az első emeletben; mint rendszeren a vártornyoknál.) (192.).

Nagyobb a száma a kúnok és pecsenégek ellen a *bod-zai, temesi, töröcsvári* keleti útszorosok védelmére épített erősségeknek és váraknak, melyek a *brassói* kerületet körülvétték;

349. Brassónak magának még három ily erőde ismeretes. Egyiknek, a város felett álló *Kapellenberg* sziklacsúcsán látszanak még romjai. A szerző szerint az a XV-dik század közepeig a szász védvárak egyik legbüszkébb emléke volt. A másik *Gesprenghergen* állott s erős rondellát képző sánczokkal, valamint éjszaknak félkörű bástyafallal volt védve, mint még a nyomok mutatják.

Végre *Schlossberg* vagy *Sz.-Mártonhegy* (Martinsberg) csúcsán a régi várból 1553-ban alakult négyszögű erősség, négy bástyával, lakásokkal, kaszárnyákkal és kazamatákkal, 43 öl mélységű kúttal és sánczokkal.

350. Rozsnyó (Rosenau) felett magas mészsziklán emelkedik a negyedik, egykor bevehetlen várnak erős tornya, a sziklába véssett 80 öl mélységű kúttal.

351. Eulenburg, közel szinte Rozsnyóhoz, egy négyszögű erődnek romjaiból áll, mely 1245-ben a tatárok által leromboltatott.

352. Dietrichstein a töröcsvári útszorosnál s ennek védelmére, a hatodik vár volt Brassó környékén. Biztos adatok szerint 1212-ben a német kereszteslovag: Theodoricus által fából építve, később 1311-ben a brassói szászok által a sziklacsúcson azon kor modorában erősen épült. Jelenleg még a várnagy és örök lakják.

353. Feketehalom (Zeiden) mellett *Schwarzburg*, melynek a feketehalmi sziklahegységen romjai feketellenek, nagy terjedelmű lehetett. Timon szerint (Epitome rer. Hungaricarum) IV-dik Bélának, mint erdélyi vezérnek, lakásul szolgált volna az ideig, míg atyjával viszályban volt.

354. Heldenburg, valószínűleg így nevezve a két

óránnyira fekvő Helsdorf, (magyarul Höltevény?) helységtől, melyhez tartozott, s melynek lakói ide menekedve hősileg védték. A magas sziklacsúcson látni még tornyai és falai romjait. (Lásd Sibenbürgische Quartalschrift VII. 230).

355. Marienburg (Földvár mellett); most a hegyormon látni egy falakkal körülvett kisvárdát. Nagyobb volt a német lovagok által épített itteni vár, melynek a hegység északi részén falmaradványait s egy kapuját Porta Latina felirattal látni. (L. Marienburg Geogr. 352.)

356. Kreuzburg (Crucburg) Nyén mellett, mely a Székelyföldön a XIII-dik század elején a németlovagok által a kúnok ellen épült. Maig a szomszéd terklauzi századok által Nyén-Kreuzburgnak neveztetik. (Lásd Siebenbürg. Quartalsschrift. VII. 236.)

* * *

A következő értekezés *Arneth*től az Enns mellett Ausztriában 1851-ben feltalált római hypocaustumot és Barbia Gens feliratát tárgyalja:

Über das im Jahre 1851. entdeckte Hypocaustum und die Inschrift der Gens Barbia zu Enns von Joseph Arneth.

A tárgy, mint hazánkon kívül álló, csak annyiban jöhet itt tekintetbe, a mennyire a szerző leírva ezen újonnan feltalált római hypocaustumot, mellette vonatkozik a hazánkban:

357. Budán a múlt században felfedezett ily, kétségtelenül egyik nem csak legnevezetesebb, de legépebben is fennmaradt s leghelyesebben leírt hypocaustumra. Ennek Schönvisnertől adott ismeretes jeles leírása mellett: De rudibus laconici caldariique Romani etc. Budae, 1778, — Arneth különösen tudakozódott még mostani állapotáról is; minek következtében közöl egy hozzá intézett levelet, melyből örömmel értjük ezen nevezetességünknek mostanig lehetőleg ép megőrzését. E szerint bemenetét elzárt kis ház védi, úgy hogy kivéve a nedvességet, mely a művet borító földön át s jelenleg a bemenetnek kevésbé megrongált födelén keresztül is kezd behatni, a romlástól biztosítva volna. Schönvisner ideje óta ennél fogva lényeges változás sem igen érhette. A

levél meg nem nevezett írója (gondolom Menapace) tudósít ezen felül, hogy a magyar királyi kamarától, melynek ezen régiség birtokában van, igyekezni fog a tető javítását kieszközölni. Megemlíti még Arneth, miszerint arról is értesült, hogy a Duna azon szigetén, hol most a gőzhajótársulat ó-budai gyára áll, s mely előbb azon helylyel, hol *Aquincum* állott, összeköttetésben volt, szinte egy *caldarium* fedeztetett fel, valamint Fehérvármegyében

358. Csurgón gróf Károlyi György jószágán, és

359. Csopakon Balaton-Füred mellett 1848-ban ottani birtokos Kósa János tudósítása szerint. Ezekről, különösen az ó-budai újabban feltalált *caldarium*ról szemlénk folytán, mint reményljük, még bővebben szólunk. Megemlítendő itt még csupán, hogy Arneth azon tégláknak, melyekkel ennek talaja ki volt rakva, római cursiv feliratát is közli. Szerinte ezen téglák a Museumba jutottak, és rustica írások hasonló volna ahhoz, melyet Massmann *Tabulae Ceraetae* kiadásából már ismerünk. Ezen téglák feliratát olvashatónak mondja ugyan, de az olvasás a szavak megszakadása miatt, szerinte nem ad helyes értelmet. Ellenben az általa megfejtetlenül hagyott ezen feliratoknak páratlan római regészünk Paúr Iván tagtársunk helyes olvasását a Magyar Sajtóban és ezután a *Mittheilungen d. k. k. Centralcommission* folyóiratban adta, mint ez szemlénk folytán még előkerül.

Az értekezéshez mellékelte rajztáblák II-dikán az 1. és 2. szám alatt közölte nek a budai hypocaustum egyes részleteinek rajzai, nyilván csak Schönvisner előbb idézett munkája rajzai nyomán. Valamint az említett téglafeliratok rajzát is a IV. táblán találjuk.

* * *

360. Következik báró *Sacken* Eduárdnak tudósítása a Magyarországon *Lövö* mellett felfedezett sírhalmok felásásáról:

Bericht über die Grabhügel bei Löwö und die daselbst vorgenommenen Nachgrabungen.

Az 1853-ban nyáron tudósította volt Menapace F. (Ma-

gyarországban építészeti igazgató) az építészeti műemlékek vizsgálatára és fentartására ügyelő bécsi központi-bizottmányt a Zalavármegyében Lövő mellett felfedezett nagyszámú római sírhalmokról; honnét útépités alkalmával ily leásott sírhalmokban talált tárgyak, mint lámpatöredékek, téglák, talajok, néhány érem, melyek határozottan római nyomokra utaltak, beküldettek.

Erre a központi-bizottmány és a bécsi udvari Antiken-Kabinet részéről a sírhalmok vizsgálatára és felásatására báró Sacken még ez évben, oct. 15-én, kiküldetett. Szombathelynek vevén útját, megemlíti az ottani püspöki lakban talált római maradványokat, melyeket már Schönvisner munkájából ismerünk, és Bitnicz kanonok szép gyűjteményét.

A völgyben fekvő Lövő helység hegyleereszkedésén mindkét felől számos sírhalom látható, melyek különféle alakításúak. A legtöbb Lövőtől dél felé jön elő a Zala folyó jobb partján s Baksa felé vezető új országútnak mind a két oldalán. A földterületi alakulásnál fogva majdnem nehéz a természetes halmokat a mesterségesektől megkülönböztetni. Az utóbbiak csak hegyesebb alakjuk s a bennök található terméskő által különböznek. Alakzatuk kétféle: némelyek ugyanis köralakúak, 6—10 láb magasak s többnyire magánállók, melyeknek közepén behorpadt és behányt mélyedés látszik. Másoknak hosszúkas alakjuk van, és felső végükön emelkedettebbek, 3—4 láb magasak és 12—14 láb hosszúak. Ezek majdnem a magaslat tetején állanak. Az előbbi sírhalmok közül mintegy 30 már nagyobbára lehordatott Kamler útmester által, részint mivel az út rajtok keresztül vezetett, részint felhányattak a használható terméskő végett, mely az út kövezésére alkalmaztatott. Némelyekben 15—25 taligával volt kő. Ezen anyag részint a Lövő mellett Szálomvárnál találtatott homokkőből, részint vulkani képletű kőszegi kővetőből való, mely a sírok építésére ide hordatott.

Elégett csontokkal megrakott fazekakon kívül, üvegpalaczkocskák is, úgynevezett lacrimatoriumok, rosszul égett szürke cserépedények és néhány lámpás találtattak. Ezek közül az egyik alján Faunus-fő kosszarvakkal domborodik; másokon kiálló tiszta s éles betűkkel: AGILIS F és FESTI

felirat áll. A lámpák szinte szürke homokos agyagból vannak égetve s aljukon rendkívül vékonyak.

A felásott sírhalmokban rendszeresen épített sírkamrák találtattak. Egy ilyen 9 láb hosszú, 8 láb széles és 3 láb magas volt. Felül jelentékeny nagyságú téglákkal (tetradora) volt földve, melyek fokozatosan, egyik a másik fölé kiállólag rakattak; de a boltozatnak sajátlag semmi nyoma sem mutatkozott. Az oldalfalak az említett terméskövel voltak kirakva, csak kevés mészragasz látszott köztök, miért is gyengék lévén, nagyobbára összedőltek. Ezen kis kamrába, melybe könnyen lehetett bele mászni, éjszak felől szűk bemenet vezetett, két alacsony, $2\frac{1}{2}$ lábnyira egymástól elálló fal között, melyek mészragasz nélkül voltak rakva. A sírkamra belsejében üvegesedett folyékonyág, beolvadt kövecscsel, erős tűz általi elégetésre mutatott. A kamra talaja római szokás szerint, összetörött téglával készített mészöntetből volt képezve, mely alatt terméskő-alap volt. A rajta feküdt földtől megsértve és felrepedezve, csak szélein lehetett festett szegélyzetére ismerni, mely két barna vonal közötti zöld levelekből állott. Közepén elégett csontokkal telt edények és lámpák állhattak, de a melyek már mind széttöredeztek, mint a cseréptöredékekből és félig szenesedett csontokból meglátszott.

A sírok első neme tehát négyszögű falazott kamrák voltak. Ezek alján állottak a hamvvedrek s edények. Ugy látszik, eredetileg szabadon a földre voltak helyezve és nem voltak földdel elborítva. Egy ily sírkamra egyszerű alaprajzát a szövegbe nyomott kis fametszet ábrázolja. Ilyenek voltak azon halmok, melyeket Kamler útmester, mint említve volt, leásatott, hogy a kőanyagot belőlök az útépitésre felhasználhassa.

A sírok második neme: azon hosszas halmok, úgy látszik a szegényebbek közönséges temetkezéseül szolgáltak. Az egyik felásásánál már $1\frac{1}{2}$ láb mélységben fekete földből rozsul égetett nagy fazék állott, kidülő alja mellett szűk talappal, telve egészen földdel és szenesedett maradványokkal. A föld nedvességétől szétmállott ezen edényeknek csak cserpeiket lehetett kiszedni. Köröskörül 10 ily különféle edény állott, majd kidudorodott, majd füles palaczk-, csésze- és po-

hár-alakúak. Hasonlón különféle agyagból készültek, s e szerint fekete, világos vörös, sárga s egészen fehér színűek is voltak. Köztök egy szép üveg urna is, alól kidomborodva, felől szűkebb lapos vastag széllel, találatott. Mindnyájokban csont és hamu volt. E mellett a halom hosszában csekély mélységben számos cserép- s üveg-urna került elő. Ezekben a csontok inkább megmeszesedve, mintsem szenesedve voltak. A szerző azt véli, hogy talán asbest-vászonba takargatva óvat- tak meg a tüztől. Lámpák, érmek és más hasonló tárgyak nem taláztatnak. S ez volna a sírok másik neme, melyekbe az edények az elégetett maradványokkal egyszerűn belete- mettettek.

A baksai út balfelén délre a kopasz magaslatok felett elvonuló nagy erdőben ismét számos, mintegy 200 halom lát- ható, némelyek közülök kiváló alakkal birnak, alól szélesek, felül keskenyek, míg mások egymásba elfolyva kevésbbé rendes alakot mutatnak s nehezen határozható meg, vajjon mesterségesen-e, vagy a természet által képeztettek.

Majdnem minden ily halom mellett, melyek meglehe- tősen sorban s egymástól hasonló távolságban fekszenek, egy nagy bükfa áll, melyek gyökerei végett nehéz sőt lehetetlen a halmok kiásása a nélkül, hogy az aláásott fa is ki ne dől- jön; mint az itt a legnagyobb halom kiásásánál is megesett. A halmok magassága és átmérője különböző; majd 5—9 láb magasság és 3—4 öl szélesség közt változik. Itt is a sírhal- mok két nemét lehet megkülönböztetni. Némelyek köralakú alappal és tekeszerűleg kikerekítve alakítottak, minden be- mélyedés nyoma nélkül; míg mások 2—3 láb mély kerek ve- remmel ásattak.

A legnagyobb az előbbieik közül felásatván, a földszí- nétől közepeig kivájva volt, szélein körbe helyezett termés- kövek taláztatnak sajátági falazás nélkül. A szerző azt véli, hogy a halomnak szilárdabb alapjául szolgáltak. Véleményem szerint lehet hogy a közönséges pogány szokás szerint, a ha- lom talán kövekkel volt bekerítve, melyeket később a föld elborított. A többi sír csupán fölhányt földből állott, kő nél- kül. Hogy a föld ide máshonnét hányatott föl, tanúsítja, hogy téglá-, cseréptöredékek és széndarabok taláztatnak, de egészen

szétszórva lévén, esetleg már az összehordott földben is lehetek. Hat lábnyi mélységben, (a halom 8 láb magas volt) keszű agyag réteg s az alatt szurokfekete, zsíros anyag találtott, mint a mely állatetest elégetéséből képződött, közte félig szenesedett csontokkal. De sem fazekak, sem lámpák, sem faszén nem mutatkozott, ámbár az ásatás egész a földszinén alól lévő kavicsig folytatott. A szerző azt véli, hogy itt az elégetett test maradványa takarított a földhánt halomba s erre föld borított, míg az emlékszerű kúpos alakot nyert. S ez volna ismét az itteni temetkezések harmadik módja.

A felül behorpadt sírok közül a legnagyobb felásatván, alapjában átmérője 5 ölet tett; a behorpadt helyen ásva, számos terméskő került elő, melyek egy része faragva és lemezenként egymáshoz alkalmazva lévén, kitűnt, hogy a sír kis kerek, mintegy 3 lábnyi magasságú kamrákból áll, melyek felül terméskövekkel boltozva voltak. Egyes köveken világosan meglátszott, hogy a boltozatba tartoztak, de ez bedőlt, és a felnyitott sír mutatta, hogy belseje telve van kövekkel és földdel. Téglának semmi nyoma sem volt, e helyett találtak vakolat-, mész- és földdarabok oly szilárd ragaszszal, hogy a köveket egymástól alig lehetett szétválasztani. A föld kihányása után meglátszott, hogy a sírkamra 7 lábnyi átmérőjű köralakú térből állott, melynek egymásba jól alkalmazott kövekből álló falazata $2\frac{1}{2}$ lábnyi széles és 3 láb magas volt. Közepén meglátszott talapja is, mészből és kavicsos homokból, valamint téglaporból készülve, honnét világos vörös színe volt. Rajta a közepén több 2 négyszögláb nagyságú kő feküdt, alól lapos, fölül félkörű. Ezek alatt volt a sajátlagi temetkezési hely, hol két négyszögű, $3\frac{1}{2}$ láb hosszú és 2 láb széles mélyedés, mintegy két lábnyira mutatkozott, $1\frac{1}{2}$ lábnyi vastagságú fal által egymástól elválasztva. Belől ezen kamrák finom vakolattal és mészréteggel bevonva s kifestve voltak. A fal festése részint váltakozó fehér, zöld és vörös vonalzatot, részint zöld levelű és vörös virágú felfolyó növényzetet ábrázolt. A nagy nedvesség daczára is a színek olyan épen és élénken fentartották magokat, mintha csak nem rég alkalmaztattak volna; de a levegő érintése által csak hamar elvesztették élénkségöket.

Ezen mélyedések egyikében számos szenesedett csont találtatott; részben még kiismerhető részletek, mint lapoczkaszarak, koponya darabok de fazék nélkül; míg a másokban, mely különösen szépen ki volt festve, a félig elégett embercsontok mellett cserép- s üveg-edénytöredékek, valamint egy kanóczos felirat nélküli lámpa részletei jöttek elő. Az egyes földszinnekek kövek szolgáltak alapul. A halom nyilván mesterségesen fölhányatott, mert földje különbözik a körülötte létező agyagos földrétegtől.

Ez volna megint az itteni sírok negyedik neme: boltozott és kifalazott sírkamrák, kifestett mélyedésökben az elégett test maradványai lévén eltakarítva, s felül földdel befödve.

A Zala balpartján Lövőtől éjszakra fekvő magaslatokon Hashágy felé ismét számos sírhalmot találni. Gyakran 5—6 áll egy vonalban és arányos távolságban egymástól. Magasságuk különböző, 4—6 lábnyi, átmérőjük 12—24, nagyrészt fákkal és bokrokkal vannak benöve. Ezek közül többet felásatott a volt fiumei kormányzó Kiss Pál (legalább gyanítom, hogy ötet érti Sacken a gewesener Gouverneur von Fiume Herr v. Kisbar alatt); de ezen vizsgálat alkalmával nem jártak el rendszeresen, s azért a halmok sincsenek teljesen ki-fürkészve.

Az érintetlenül hagyottak közül három kiváló alakú felásatott, alul keresztül és felülről lefelé fúrva, úgy hogy a benne levő tárgyakra rá kellett volna találni, miután ezek rendszeren a közepe táján és széleken vannak. A két nagyobb kő nélküli mesterséges halomnak mutatkozott: három lábnyi mélységben egyes cserepek találtattak, csupán égetés nélkül napon szárított fekete homokos földből, valamint egy üveg hamvveder töredékei. Úgy látszik egyébiránt, hogy ezen töredékek is csak a földdel hordattak ide, miután gondos keresés után is mindössze 4—5 kis darabot lehetett csupán találni. Mélyebben szenesedett csontok, kövér fekete anyag: az elégett tetemek hamva, faszén, valamint rothadt fadarabok találtattak. Az utóbbi körülmény tanúsítja, hogy a holttetemek itt égettettek el s azután földdel befedettek. Ez a temetésnek

legegyszerűbb, valószínűleg a szegény embereknél használt módja.

A harmadik kisebb halomnak közepén ismét négy korszalakú vörösös agyagból égetett, keskeny talapzatú és széles nyakú edény találtatott. Ezek egészen telve voltak elégetett hullák maradványaival, melyek csontok nélkül, csupán az előbbi sírokban is már látott fekete kövér anyagból állottak, mi teljes elégetésre mutat. Minden fazéknál egykanóczos felirat nélküli egyszerű, szürke agyagú kis lámpa állott. Az edények csupán földre voltak helyezve, s rendesen keresztbe lévén állítva, nyakkal pedig egymás irányába fordítva, gyanítja a szerző, hogy ez egy családnak temetkezőhelye volt.

Igy a sírhalmok minden neméből egy vagy kettő felásatván, mindegyikben jelentékeny eltérések mutatkoztak. Sacken azt véli, hogy a többiek felásatása sem vezetne ennél bővebb eredményre. Mindamellet a bizonyosság végett érdekesnek tartja a további vizsgálatot, s erre nézve ajánlja a fenebb említett Kamler útmestert, mint a ki általa beavatta, elegendő képességgel és érdekeltséggel bír arra nézve, hogy az ásatásoknál kellőleg eljárjon s az eltérő eredményeket észrevegye.

Ambár pedig ezen vizsgálatoknál kevés nevezetesebb tárgy fedeztetett fel; mégis érdekes az itteni ősnépi különféle temetkezések módját megismerni. Kérdés azért, mily népeknek tulajdonítandók ezen sírok; vajjon a rómaiaknak, miután Augustus óta ők birták Pannoniát, vagy hogy a még előbb itt lakott pannoniai népségeknél.

Ismeretes, hogy hasonló sírok Németországon s nyilván Európa többi részeiben is mindenfelé előjönnek; valamint hogy későbbiek is az úgynevezett Hünenbett síroknál, melyekben csupán köfegyverek talátnak. De korábbiak is azon síroknál ismét, melyekben el nem égetett csontvázak és tetemek fekszenek. A celtákat, germánokat, illyr népségeket emeli ki különösen ezen tekintetben a szerző, hogy ezek égették el halottaikat sat. A temetés ezen módját még Klemmnek (Handbuch der germanischen Alterthumskunde) e tekintetben már elavult leírása nyomán háromféleképpen mondja. Ezek volnának: 1. csupán a földbe; 2. kölapokból készült kamrákba;

3. terméskőből épült boltozatos kamrákba való temetkezés.

A lövői síroknak az éjszaki és déli Németországban, valamint Illyriában és Horvátországban talált nem római sírokkal (mire Hermann Maslographiáját, Schulze, Reusch és Schneider régibb vizsgálatait, valamint Arneth Archaeologiai Analektáit idézi) rendkívüli hasonlatossága a szerzőnek bizonyosság arra, hogy ezen sírok nem a rómaiaktól, de a Pannoniát lakott Illyr népségtől származnak. (Lejebb mindamellett ismét ezen hely lakóit határozottabban a Plinius és Ptolomaeus által említett pannoniai Jászoknak mondja). Ehhez járulna az érmek teljes hiánya, melyek a római sírokban mindig előjönnek; mint a petronelli, Laita melletti brucki s más olaszországi sírok mutatják. A szürke ki nem égetett edények is, melyek csak szárított agyagból készültek, eltérnek a rómaiak jól kiégetett vörösös cserepeiktől. Ellenben feltűnő, hogy bennök kétségtelen római gyártmányok is mutatkoznak, mint lámpák római feliratokkal, üveg hamvvedrek, egyes fazekak, s a síralapnak római talajok szerinti kirakata. A szerző ezt úgy véli magyarázandónak, hogy a Lövő vidékén a Mura és Rába között lakott egyik legnevezetesebb pannoniai népség a Jászok (Jasi, Plinius Hist. Nat. III. 25. 28. *Ἰάσιοι* Ptolomaeusnál II. 12. 2.), az ügyesebb rómaiaktól, midőn ezek birtokukat elfoglalták, vettek edényeket, általok építettek, vagy csak tőlök tanulták el e mesterséget; e mellett saját régi szokásaiknál megmaradván sat. Ezt annál természetesebbnek véli a szerző itt, hol római colonia volt; mely nem abban állott, hogy az eredeti lakosok elűzettek volna, hanem csupán az erős római hadszállástól s egyes római gyarmatosok megtelepedésétől elkülönözve laktak; régi szokásaikat gyakorolták, míg a műveltebb és hatalmasabb római elemben felolvadtak.

Hogy a mai Szala-Lövő helyén római gyarmat vagy csak mansio állott, bizonyítják a helybéli leletek. Sok helyütt földalatti falak nyomaira akadni, melyek itt-ott kiállanak. Sok ház ezen elterjedt alapfalak köveiből épült. Különösen a helységnek éjszaki végén még mintegy 40 négyszögölnyi téren lehet ily alapfalakra akadni; melyek szögleteiknél fogva számo-

mosabb épületekre mutatnak. Ámbár ezen alapfalak már sok-helyütt kiásattak és köveik építési anyagul felszedettek. In-nét épült volna a szala egerszegi vármegyeház is. Mintegy kilencz esztendő előtt, épen ezen tér közepén igen nevezetes feliratos-kő is találtatott. A kőlap sárga-fehéres steier már-vány, 2 láb 10 hüvelyk magas, 2 láb és 4 hüvelyk széles; nyilván csak töredéke egy nagyobb kőnek; felül a véssett ke-ret egy részét lehet látni, melyben talán dombormű volt. (Hercules képét gyanítja Sacken). Ez alatt $4\frac{1}{2}$ hüvelknyi szé-lességben szőp levéldisztmény látható, a legjobb római ízlés-ben, lemez által a következő felirattól elválasztva:

M· AVRELIVS
ANT· IMP· D
HERCVLI
POSVIT

Mindkét felén egy ifjú rövid tunicában, s úgy látszik sipkával fején, botra támaszkodva. A lapos-dombormű rajza és kivitele igen jó, de meg van sérülve. Az írás a császár-kori hibátlanabb jellemű, de betűi nincsenek gonddal vésve.

Ezen emlékkövet tehát Marc Aurel császár maga sze-mélyesen állította volna Herculesnek. Másképp ha csak ide-jére vagy kormányára kellene a feliratot értenünk, úgy abla-tivusban volna a mondat szerkesztve. Sacken úgy vélekedik, hogy a császár akkor járt erre, midőn 178. Kr. után a Quá-dok felkelése miatt a hadakat vezérlendő erre Carnuntumba, (a mai Petronellbe) utazott, miután Olaszországból a Duná-hoz és Carnuntumba vezető út erre vitt és Lövön ment ke-resztül; s ekkor történhetett, hogy a császár itt mulatván, valamely alkalommal Hercules tiszteletére ezen emlékkövet emeltette. Hogy az előbb említett épületnyomok római ere-detűek, mutatják a nagy négyszögű jól kiégetett téglák, a mész- és téglatöredékekkel vegyített vakolat, az itt talált fazék-és tányércserepek terra sigillatából.

Sacken több helyütt ásott, de csak az említett nagy téglákból (tetradora) és termésköből épült falakra talált min-denütt. Azon érdekes körülmény jött elő azonban, hogy egyes széles falak, melyek az épületek külfalai lehettek, czövekekre, pilotákra voltak épülve, melyek még épen fenmaradtak; ezek

jóval vékonyabbak mint a jelenleg használatban levők, lefelé hegyesek és szuromokkal bevonva voltak, hogy a rothadásnak ellenálljanak. Továbbá boltozatok és talajok részletei mutatkoztak. Az utóbbiak felületén látszó kis de rendszeres benyomatokból azt lehetett következtetni, hogy mozaikkal voltak kirakva.

Lövön és vidékén ezen felül ásásoknál római érmek is találtattak. A legrégiebbek: Hadrián császárnak egy bronz-érme, harmadik consulatusa idejéből (121 és 138 K. u.) s Antoninus császárnak egy szép ezüst érme tribunatusa 24-dik évéből (161 K. u.). A későbbi császárok idejéből való a többi: Valerianus, Aurelianus, Constantinus I. Magnus, Constantinus II, Constantius.

Mindezen körülmények tehát arra mutatnának, hogy itt csakugyan római gyarmat volt. Nevére nézve is Sacken úgy véli, hogy már jelentékenysége mutató maradványainál fogva is, egyike azon nagyobb helyeknek lehetett, melyeknek a régi földirók nevét följegyezték. S igen helyesen onnét indul ki vizsgálatában, hogy Olaszországból Pannoniába errefelé vezetett a főút Claudia Sabaria (Szombathely) mint egyik főhely felé: Aquileja, Aemona (Laibach), Claudia Celleja (Cilli), Poetovio (Pettau) helyeken át. Ezen az úton alakult számos helységek, állomások és mansiók közt Pettautól az Itinerarium Antonini szerint nevezeteseik:

Iter a Poetovione Carnunto M. (illia) P. (assum) CLXXIII.

Halicano	"	"	"	XXXI.
Salle	"	"	"	XXX.
Sabaria	"	"	"	XXXI.
Scarabantia	"	"	"	XXXIII.
Carnunto	"	"	"	XXXVIII.

Hogy Poetovio a mai Pettau, az az ott talált római emléknél fogva kétségtelen. Szintoly bizonyos, hogy Halicanum vagy Alicanum közel a Mura átmeneténél: *Mura-Szerdahely*; ezzel az Antonini Itinerarium kijelelt távolsága is, az egyenes vonalt véve megegyez. Azaz 31,000 passus = 24,190 bécsi öl = 6 mérföld és 109 öl.

Halicanumtól Salleig (vagy mint e helyet a Blandinianus és Longolianus codex Sellenek írja) az itinerarium szerinti

távolság 30,000 passus = $5\frac{3}{4}$ mérföld, tökéletesen megegyeznék a *Muraszerdahely* és *Szala-Lövő* közötti távolsággal; valamint a Salletől Sabariaig kijelölt: 31,000 passus = 6 mérföld, a *Lövő* és *Szombathely* közötti távolsággal megegyezik. Az Antonini Itinerarium szerint ekkép Lövő vagy Szalalövő helyén a római Salle hely volna keresendő. Ugyanczen eredményre vezet Ptolomaeus (Opus Geogr. II. 15, 4) adata, mely szerint a Dunától távolabb eső felsőpannoniai helységek közül legelől említetik Sala és pedig: *Σάλα·λη·γ'·μς, δ.*, azaz 30°, 20' hosszasági, 46°, 15' szélességi fok. Savaria ellenben 38°, 20' hosszasági és 46°, 40' szélességi fokkal van jelelve. Mind a két helység tehát ugyanazon hosszúsági fok alatt fekszik, de Sala 25 percczel tovább délnek. Lövő fekvése azonban Szombathelytől délnek 24 percczel esik tovább, tehát csak egy percz különbség volna Ptolomaeusnál, mi tekintetbe sem jöhet a régiek kevésbbé határozott mértékei mellett. A Ravennai földíró jegyzetei szerint is (IV. 19) Salle, Lövő helyén volt.

Ettől eltérőleg más helyekkel is magyarázták Salle-t. Cluverius szerint Türkenfeld. Reichardnál (Orbis Antiquus) Szalabér. Közel jár Mannert (Geogr. d. Griechen u. Römer III. 763) és utána Muchar (Das römische Noricum I. 261), Lövőtől nyugotra helyezve. Megjegyzem e mellett, mit Saccken nem említ, hogy mások ismét, mint Schönwisner, Sale-t, Szalafejének (Antiqu. Hist. Sabar. 37), Lazius (Com. XII. 3.) és Schönleben, (Antiqu. Carnun. 7), valamint a névtelen Dissertatio de coloniis Romanorum in Pannonia (87 lap) Szalavárnak, Megisser pedig (Schönlebennél) a Klagenfurt melletti Zallfeldnek tartják; míg Bischof és Möhler végre (Vergl. Wört. der alt. Geogr. 887), éjszakra a mai Lövő (?) mellé helyezi, mi bizonyára a Mannert és Muchar szerinti Lövő lesz. (Lásd szinte Ipolyi Deákmonostori XIII. századi román-bazilika 42 lap).

Sala helynév előjön egy Szönyben Komárom mellett talált feliratos kövön is, melyet Kantancsich (Istri adcolae I. 397, CLXXXIX szám alatt) közöl. De ez a feliratban említett Thraciai legio vitézére vonatkozva, a Thraciában levő Sala volna.

361. Sacken megjegyzi még, hogy szalaegerszegi mérnöksegéd Schaffer tudósította ötét *Alsó-Lendva* közelében több év előtt kiszántott római feliratos sírkő felől, melynek oldalán két oszlop, rajta pedig három dombormű-tő volt látható, s hogy ott is a lövőihöz hasonló, mintegy harmincz sírhalom áll. A szerző valószínűnek tartja, hogy talán ott, a Lövőtől 5 1/2 mérföldnyi távolságra Muraszerdahely felé levő helyen állott Halicanum, hol ezen emlék találta ott; miután ezen helyzete az Antonini Itineriummal is megegyezik.

Az értekezéshez van mellékelve egy táblán a helyrajz, melyen a leirt sírhalmok s régiségek megjelölve vannak.

* * *

362. Arneth értekezik még a *Vaskapu melletti Traján-feliratról*.

„*Die Trajans-Inschrift in der Nähe des Eisernen-Thores.*“

A Duna melletti római uralom legnevezetesebb három emlékének tartja a szerző 1) a poletini, 2) az Ogradena átalellenében levő feliratokat, és 3) a római trajanoszlopon levő hidábrát.

Ezen feliratok irodalmunkban ugyan már ismeretesek, Grisellini (Temes. Banat I. 289, IV. és V. Tábla) leírásából és rajzaiból. De a szerző az Ogradena előtti, vagy Vaskapu feletti nevezetes emlékek — melyet itt egyedül tárgyal — hüvebb levételét eszközölvén, az iránti érdekes vizsgálatait s a sérült szövegnek általa megkísértett kiegészítését adja elő.

Elbeszéli hogy már 1833-ban igyekezett a Duna szabályozására kiküldött katonatisztek által a feliratnak lenyomat általi hű mását kieszközölni. Mi akkor nem sikerült. (Lásd erről Wiener Jahrbücher d. Literat. 1837. LXXX. 221). Ezt újra megkísérté herczeg Schwarzenberg és gróf Coronini tábornokok közbenjárásával, midőn is Rain hadnagy által az első két sor lenyomatát megkapta; de célt érnie csak újabban lehetett, midőn a kereskedelmi ministerium által a Dunának Vaskapunál szabályozására kiküldött mérnökök megbízatását kieszközölhette. Ezen megbízás abban állott: 1. hogy a felirat-

nak hű lenyomata eszközöltessék. ¹⁾ 2. Megvizsgálandó vajjon a felirat egyenesen a sziklába van-e vésve vagy pedig külön kölapra, mely a sziklába beillesztetett. S vajjon a győzelemistennők (vélném inkább geniusok), a delphineek s a szegély-ékitmények, valamint közepén a sas, csupán bevésve, vagy pedig domborúan kifaragva vannak-e? (Érti itt Arneth t. i. azon alakokat, melyek a Grisellini által f. idézett helyen kiadott rajzon láthatók). 3. Végre megvizsgáltatni kéri, vajjon a tábla alatt látható-e azon emberi alak, mely azt mintegy tartani látszik, mint az először Vésárhelyinek 1834. dec. 15.-kén készült „Trajanstafel am Serbischen Ufer bei dem Wassersturze Kozla, zwischen Berzasko und Svinicza“, mint Arneth mondja jeles tudósítása mellett E. tábla rajzán előjön; s vajjon az nem csupán a képzelet játéka-e? Grisellini rajzán

¹⁾ A feliratok hű másolatának eszközzésére nézve, közlöm itt azon, a régiségbuvároknak bizonyára igen hasznos s érdekes módszer leírását, melyet Arneth Seyffert tanár után itt közzé tesz; ki e módot a Gewerbeblatt für Sachsen 1842-diki folyama 431 lapján tanítja. E szerint fehér, közönséges, nem igen erős s enyvezetlen nyomtató-papírost kell szivacsosul megáztatni, úgy hogy puhává legyen; így ráboríttatik a lemásolandó felíratra vagy tárgyra, s erre puha ruhakefével mindaddig rá kell veregetni, míg a felirat vagy tárgy minden mélyedéseibe behatott. Ha ez alatt a papíros itt ott szakadoznék, úgy a szakadásokat befödő új papírosdarabok az előbbihez hasonló módon alkalmazandók. Az egészre ismét egy más réteg papírost kell csirizzel rá ragasztani és kefével mindaddig veregetni, míg az előbbihez teljesen oda tapadt. A mint megszáradt, úgy azonnal levehető és kész a lenyomat, mely oly hű, mint bármely gipszlenyomat, s azon előnye van, hogy könnyebben kezelhető, miután össze lehet hajtani, nyomni, a nélkül, hogy a lenyomat eltörlődnék. Részemről is ezen eljárást tapasztalásból ajánlhatom. Több nehezen olvasható, kitöredezett betűjű harangfeliratot is sikerült így levennem. De e mellett azt tapasztaltam, hogy az enyvezett közönséges fehér, úgynevezett géppapíros, alkalmasabb akár az enyvezetlen nyomtató-, akár az erősebb vastagabb papírosnál. Ellenkezőleg tehát mint azt Arneth ajánlja. Beckmann tapasztalása szerint azonban ezen mód a nagyobb domborműalakok lemintázására nem alkalmas; igen természetesen, az anyag gyengeségénél fogva. Mindamellett ismétlem, hogy vésett vagy dombormű feliratok levételére ez egyike a leg-sikeresebb módoknak, mindazok közül, melyeket eddig megkísértettem, miért is régiségvizsgáló társaimnak figyelmébe ajánlom.

ugyanis ezen, a táblát mintegy emelő Atlasi érdekes alaknak, semmi nyoma.

Ezen vizsgálattal megbizott Beckmann építész megbízásában úgy járt el, hogy csupán csak az ép feliratot vehette le a fönt leírt módon; az alakokra nézve ez a természetes nehézségeknél fogva is nem volt alkalmazható; de a hol lehetett gypsz lenyomatok vétettek. E szerint a táblát viselő alak, valamint a többi ékitmény s alakzat a sziklából vannak domborúan kifaragva, míg a betűk a sziklába vannak bevésve, s rajtok a vörös szín nyomai mutatkoznak, melylyel befestve volt. A kitöredezett szavak vagy betűk részletei, melyeket a lenyomaton nem lehet látni, rajz által jelöltettek meg.

Ezen, mint az adatokból látni, a legnagyobb pontossággal és mérték szerint készült másolat a feliratot mostani állapotában így tünteti elő:

IMP § CAESAR § DIVI § NERVAE § F
 NERVATRAIANVS AVG GERM
 PONTIF § MAXIMVS TRIB POT III
 PATER § PATRIAE COS III
 MONT !! L !! § AN BVS
 SVP AT E

Mit Arneth ekkép egészít ki és olvas:

Imperator Caesar Divi Nervae Filius
 Nerva Trajanus Augustus Germanicus
 Pontifex Maximus Tribunitiae Potestatis Quartum
 Pater Patriae Consul Quartum
 Montis et Fluvii Anfractibus
 Superatis Viam Patefecit

Valóban ha az utolsó sorok jól vannak kiegészítve, a minthogy Arneth véleményezése szerint valószínű, úgy a mily egyszerű oly Rómához méltó nagyszerű felirat.

Arneth a hiányszónak általa adott pótlását egyenkint adatolja a betű-nyomok és helyek szerint, támogatva a római classikusokból idézett helyekkel, és a felirat helyének Vásárhelyi előbb idézett, valamint Dornernak (Das Banat. Pressburg. 1839. 108 lap) leírásával, mely szerint a felirat ezen értelme a helyre tökéletesen rá illik.

Vége a felirat története tárgyalatik, a mint az először

is 300 év előtt már Lazius által közöltetett, azután pedig Marsigli, Caryophilus, Grisellini, Számosi (Zamosius), Eckkel, Magdeburg, Vásárhelyi, Neigebaur s az Augs. Allgemeine Zeitung említék. Ezek közül nevezetesen már a második: Caryophilus 1737-ben. De Thermis Herculaneis kiadott munkájában, legteljesebben közölte s Arneth magyarázatához legközelebb járt. Míg a későbbiek mind hiányosabban közlik, a leghiányosabban pedig legújabban az Augsb. Allgemeine Zeitung. Valamennyi eltér pedig egymástól még az emlék helyére és minőségére nézve is.

Az értekezéshez mellékelt táblán az emléknek hű és szép rajza látható könyomatban, valamint a felirat másolata is, Arnethnak külön színnel benne kijelölt pótlásaival. A rajz szerint a sziklába vésett felirattáblát diszitmény szegélyzet, rózsákkal, közepén sassal, levélfüzérrel, horony-, henger- és lemeztagozással futja körül, mintegy keretét képezve. A táblának háromszögüleg kinyúló két oldalszélét szárnyas lebegő nemtők mintegy tartják; épen úgy a tábla alatt az Atlasi alak lábaival szilárd állásba terpeszkedve, kezeivel és fejével a táblát emeli. Felül két apró delphin csavarodik a tábla oldalai felé. Az egész a mily izletesen, oly nagyszerűen van gondolva, a mint t. i. a Dunából kiálló meredek oldalsziklába van bevésve. Ezen sziklának Arnethnál elmaradt rajzát Grisellini f. idézett képén látjuk.

* * *

Megemlítendő végre ezen Évkönyv hivatalos része:

Bericht über die Wirksamkeit der k. k. Centralcomission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale in den Jahren 1853, 1854 und 1855.

Benne a hazánkat érdeklő hivatalos jelentések és tudósítások a felebb tüzetesen tárgyalt emlékeken kívül, még a következő tárgyakról szólnak.

363. Vajda-Hunyad váráról, mely 1854-ben elégett és pusztulásnak hagyatott, emlittetik Lorény J. conservatornak beküldött tudósítása. (17.)

364. Ószőnyön és

385. Füzitőn talált római sarkophagokról rajzokat ¹⁾,
valamint

366. Csákvári kolostorról,

367. Adony mellett Fehérvármegyében létezett római
gyarmatról,

368. Mosony vármegyében (hol? nem mondatik) ta-
lált domborművekről,

369. Zala és

370. Esztergom vármegyékben (hol?) talált régisé-
gekről,

371. Szalavárott kiásott épületkövekről,

372. Szalaapáti mellett talált érmekről,

373. Rédicsen Alsólendva mellett,

374. Baksa és

375. Barabás mellett felfedezett római sírokról,

376. Lendván talált római aranyérmeokről (361) szóló
tudósításokat Menapace országos építészeti igazgató küldött
be. Ugyan ő a

377. Zsámbéki egyháznak rajzát és leírását előter-
jesztette.

Hasonlón megemlíttetik csupán, hogy a Magyarországon
1853—1854-ben történt javításoknak áttekintését, valamint
számos építészeti emlékek leírását és rajzát, ugyancsak Me-
napace budai, Liedemann temesvári, Leutmesser szebeni épí-
tészeti igazgatók beküldötték.

378. Tereházi római régiségek leírása Dr. Haas con-
servator által,

379. Kapvár várromról és

380. Talavárnál lévő római emlékkövekről szóló ér-
tesítés gróf Keglevich János conservator által,

381. Besztercebányai egyház szárnyoltárának,
valamint az

382. Óhegyi egyház szentségházának leírása Dr. Zip-
ser által,

¹⁾ Nyilván nyomtatási hiba: Füzítő az Évkönyvben. Füzítő
Komárom vármegyében volna, a római Asoum Kotanchich szerint 111.
Lásd Fényest is: Komárom vármegye 161.

383. Verseczi várromnak és

384. Csákovai toronynak leírása Bonnaz conservatortól,

385. Haviczi (Hóbicza) ásatásokról Erdélyben Mökesch conservatortól (23.) és

386. Bánffy-Hunyady valamint

387. Zutori ásatásokról szóló értesítések Kővári László conservator által küldettek bé. (186.)

388. Óbudai hajógyár helyén felfedezett római építmények felvételére a középponti bizottmány Menapace építészeti igazgatónak költséget rendelt, valamint azok megőrzése iránt is intézkedett. Az itt talált római caldariumról, már felebb (357 sz. alatt) volt szó. Hasonlón Óbudáról Dr. Haas conservator által értesül a bizottmány, hogy ottani nevezetes római maradványok valamely új ház építésénél a birtokos indolentiája által erőszakosan összeromboltattak. E végett a hatóságokhoz rendelet intéztetett. Ugyancsak az óbudai úgynevezett praefecturatusi és tisztartói épületbe helyezett római feliratos köveknek és véseteknek ismertetése beküldetett. (357.)

Egész általánosságban említi ezenfölül az évkönyv, hogy Müller, Mökesch és Cipariu erdélyi conservatorok közül a két előbbi — kerületeik építészeti emlékeinek, míg az utóbbi viaszos tábláknak leírását adták.

Ámbár pedig ezen jelentéseket, mintadtuk, csupán egyszeriú névleg felemlítve találjuk, a nélkül hogy a tárgyról bővebben értesülnénk a középponti-bizottmány kiadásai által, miután a közzétételre úgy látszik kevésbé alkalmasak lehettek, mindamellet még is ezen tudósítások s az ezekhez olykor mellékelt felvételek és rajzok a középponti-bizottmány levéltárában őriztetvén, az által is jó szolgálatot véltem tenni Magyar Régészeti Repertoriumunknak, ha ezekre már csak a tárgy teljessége végett is utalok.

Hogy egyébiránt Régészeti Leltárunknak mindjárt az első szakmunka tárgyalásával jó alapot vetettünk, mutatja egyiránt a tárgyak érdekessége, mint tetemes folyószáma.

(Folytatása következik.)

MAGYAR
RÉGÉSZETI KRÓNIKA.

ÍRJA
IPOLYI ARNOLD.

MAGYAR RÉGÉSZETI KRÓNICA.

ÍRJA

IPOLYI ARNOLD.

A Magyar Régészeti Repertorium másik részének feladata, a Magyar Tud. Akadémia ügyrendének 42-dik pontja szerint, mindazon hazai újabb régészeti felfedezéseknek és leleteknek feljegyzése, melyek akár egyenes bejelentés útján, akár egyéb magántudósítás, vagy a napi sajtó által és bármily módon az Archaeologiai Bizottmánynak s egyes tagjainak tudomására jutottak.

Ezen határozat nyomán kezdem meg itt az Archaeologiai Bizottmány meghagyásából a Régészeti Repertorium másik szakaszát Magyar Régészeti Krónika czím alatt.

Az idei s részben még multévi kétségtelenül legnevezetesebb lelet, melynél méltóbb tárggyal régészeti krónikánkat meg nem kezdhetnők: a

339. ¹⁾ Nyitra-Ivánkán talált bizanci zománczos aranylemezek. A tárgy tűzetes és kimerítő leírását, hozzá mellékelt ábrákkal együtt, az Archaeologiai Közlemények ezen II. kötete (68 lap) hozza Érdy Jánostól. Erre utasítva az olvasót, itt csupán néhány pótló és kiegészítő jegyzetre s igazításra szorítkozom.

A feliratok az egyes lapokon helyesebben és értelmebben ekkép olvasandók: (Lásd az előbb idézett helyen 73 lap és a rajztáblán I s következő ábrákat.)

I. *ΣΩΗ ΟΙ ΕΥΧΑΙΒΕΤΑΤΗ ΑΥΤΟΤΑ.*

¹⁾ A Régészeti Repertorium számsorának folytatása.

E szerint volna az előbb említett leírás olvasásában nem eléggé értelmes *Zoeoien* helyett *Zoe hoi eu* sat. azaz Zoe annak vagy neki legtiszteletesebb (az *eu* t. i. erősítés), vagy legkirályibb vagy legfenségesebb. Kérdés már most, kire vonatkozik ezen *hoi*, neki vagy annak, t. i. kinek legfenségesebb? Nyilván azon Constantinus Monomachosnak, kinek képe és neve felirata a II-dik hasonló lapon látható, kit Zoe a trónra emelt magához, és ki tehát ezen ékszer neki készítette. De ez egyszersmind mutatja, hogy ezen ékszer valószínűleg korona lehetett; mint az alább felhozandó okok is bizonyítják, és pedig azon korona, melyet Constantinus Zoenak ajándékozott. E szerint a II-dik lapon találjuk Constantin nevét.

A felirat következő:

ΚΩΒΤΑΝΤΙΟ ΝΤΟΚΡΑΤΟΡ (Ρ)ΟΜΕΟΝ (azaz ΡΟΜΑΙΟΝ) Ο ΜΟΝΟΜΑΧΟ (C). Fején, valamint az előbbi és következő alak, koronával, kezében is az uralkodás jelvényeivel van előállítva. Mert ilyen nevezetesen azon írásterkeres is, az úgynevezett Mappa ludorum. Mappam mittre in ludis Circensibus, azaz: jelt adni a kezdetre.

A III-ik lapon Theodorának, Zoe testvérének, mint közös uralkodótnak képe a következő felirattal látható:

ΘΕΟΔΩΡΑ Η ΕΥΧΑΙΒΕΚΤΑΘ ΑΥΓΕCΤΑ

Ez nyilván helyesebb a Neosebaste olvasásnál.

A IV-dik lap felirata *Aletheia* = Igazság már magában világos. A kép fiatal női alakot mutat, mely a felirat szerint nyilván tehát az igazságot ábrázolja. Ennek mellékdarabja volna azután az Érdynél 78 lapon a pótlékban 1-ső szám alatt leírt, újabban talált zománczos aranylap, melynek ott hibásan közlött *ΗΤΑΠΠΙ* — *ΝΟCΗ* felirata kétségtelenül *ΗΤΑΠΠΙΝΟCΙC* azaz *etapinosis* volna. Ezen szónak értelme pedig a *ταπεινω* ige alacsonyítani, megalázni értelme szerint alázatosságot jelentene. ¹⁾ Volna tehát a három császári, uralkodói kép mellett a két allegorikai alak; úgymint *alázatosság* és *igazság*. Ezen

¹⁾ *ταπεινος* átvitt értelemben a kedélyre, hangúlatra, gondolkodásra nézve: aláztat, szerény. Így Aesch. Promet. 320 és 908 és gyakran Euripides-, Platon- és Xenophonnál. *ταπεινός* megalázás Pol. 9. 33. 10. Plut. Mor. p. 149. Az Ujszövegségben: *ταπεινοφροσύνη* = humilitas.

előállítás sehol sem lehetett jobban helyén, mint az uralkodó koronáján.

A további alakok két térdelve lebegő angyal vagy nemtő, nem pedig tánczosnő. Mert ámbár a bizanci műgyakorlat sokkal bőkezűbb a fénykör osztogatásában, mint a nyugoti latin egyház műelőállításai; a mennyire nem csak a szentek fejét, de általában a kitűnő személyekét is, mint az ó-testamentomi császárokat, uralkodókat, sőt a természetfeletti egyéb lényekét fénykörrel veszi körül, (péld. az ördög-nél, a sárkánynál, csak hogy ezeknél a fénykör sötétkép, fekete színű). Mindamellett annyira még sem terjeszti ki, hogy a tánczosnőket valaha fénykörös fejjel képeznék. Az itt egyébként sem tánczoló, de térdelvelebegő angyalok — vagy ha inkább úgy tetszik, nemtők — fejét pedig ily fénykör körveszi. Jól illenek egyébiránt is ezen nemtők, valamint a fejedelmek, az erények és szentek képei a koronára. Ily utóbbi szent kép sz. Andrásnak az utolsó eddig feltalált aranylemezen levő képe. Lehet hogy ennek is párja vagy melléklapja valamely más szentnek képével, még Nyitra-Ivánkán a föld alatt lappang, és hogy még néhány más érdekes részlet is előkerülhet, ha a lelhely rendszeres és értelmes felásatása fogantatba vétetik. Erre nézve az Archaeologiai Bizottmány már is gondoskodott, id. Kubinyi Ferencz és Erdy János tagjait, a mint a körülmények s az idő engedik, bővebb kutatások s ásások megkísértésére kiküldve és költséggel ellátva.

Arról azonban már most sem lehet kételkednünk, hogy ezen zománczos aranylemezek egy koronának, még pedig a Zoe által uralkodásra emelt Constantinus Monomachostól úgy látszik Zoenak ajándékozott koronának részletei. Ezen aranylemezek egészen hasonlóak lévén alakra és nagyságra nézve azon lemezekhez, melyeket a korona- csúcsok (Kronenspitzen). Felül félkörű, alul egyenes alakjuk is erre mutat. Sőt kettőnek közülök hajlott alakja szinte csak a korona felé való hajlítással magyarázható; valamint a kerekded medaillon alakú lemez bizonyára külön a koronába volt alkalmazva.

E mellett a képek technikájának hasonlata, például a magyar korona zománczos ábráival feltűnő. Az úgynevezett

zárt-zománcz (email cloisonné) kitűnő és jól fentartott ritka példányai lévén, határozott felirataik, de szent koronánk művezetéveli meglepő hasonlatosságuk végett is a Nemzeti Múzeum dús kincsei közt is jelenleg egyik legkitűnőbb tárgyát képezik.

Másképp csupán a hely *Ivánka* nevénél fogva lehetne gyanítani, hogy talán görög, bizanci szerzetesek által telepítettén a hely, hol egykor meglehet zárdájok állott, hozott e kincs Bizanczból ide.

Feltalása egyszerű körülményeit, a mint szántás által előkerültek, s azon derék hazafiakat, kik ezen kincset a nemzet számára az enyészettől megmentették, *Huszár* és *Markovits* urakat már az értekezés említi.

390. Izsákon Pest vármegyében az év elején talált érdekesebb régiségekről szólván a lapok, az Akademia Archaeologiai Bizottmánya az iránt az illető vármegyei hatósághoz folyamodott. Ennek következtében az alispáni hivatal Széles Lajos helybéli reform. lelkésznek a Solti járás szolgabírójához Földvári Gáborhoz intézett hivatalos tudósítását küldötte bé. Ezen becses körülményes jelentésnek, valamint egy más névtelenül érkezett, a tárgyak és a hely rajzával készült szakértő leírásnak főbb pontjai egész terjedelmökben itt következnek:

Izsáktól mintegy félórányira éjszakkak, közvetlenül a Pest-Szabadszállási országút mellett jobb kéz felől, Bodri Szabó István, Izsák városbírájának birtokán, hol épen tanyája áll, egy domb emelkedik. Jobbról Czik-ér nevű kis patak foly el mellette, míg északra nagy mocsár vagy tó köríti, mely a helybeliektől Kis János rétjének neveztetik. Ezen domb tetején, mintegy 9 holdnyi területen és 3—3½ lábnyi mélységben az említett birtokos cselédjei ásátás közben egy sír vagy temető nyomaira jöttek. A föld talaja felül gyep, legjobb homok, de már 3 láb mélységre, hol a hamvvedrek mutatkoztak, erős fehér agyag volt, némi czementtel úgymond vegyítve. A tanya udvarának mintegy közepén, körülbelül másfél öl átmérőjű helyen az elégetés, a tűzpad, látszott a földön. E mellett felebb délnek különböző hamvvedrek, ellenben éjszakkak ember- és állat-, főképp lócsontok mutatkoztak.

A talált tárgyak. 1) Egy rendkívüli nagyságú, mintegy akós hamvveder, fölül keskenyebb egyenes szájjal, közepén kidomborodva, alul ismét keskenyedő talapzattal. Cserepe égetett de máztalan.

2) Ugyanily alakú, de az ásás közben szétzúzott edény, mely a munkások állítása szerint mintegy négy akó (?) nagyságú lehetett.

3) Mintegy három itczés nagyságú s csaknem egy újni vastag cserépü hamvveder. Tágas száju, közepén kidomborodva, alja felé kevéssé szűkül. Anyaga durva, úgy látszik csak napon szárított, de e mellett igen erős alkotású.

4) Mintegy $\frac{1}{8}$ itczés nagyságú szép cserép-edény fedőstől, rajta máz is látható, a mint a tudósítás mondja olyan mintha iró-ónból készült volna. Miből rá ismerünk azon grafit-féle fekete mázra, melyet a barbár urnákon, mint például a csurgói cserepeken oly gyakran találunk. Szája ennek is egyenes és keskenyebb, közepén kevéssé kidomborodik, s talpazata ismét szűkebb. Benne a hamu nyomai látszottak.

5) A köpülő alakjához hasonló s három darabra tört cserép dőbön.

6) Egy hamvvedernek feneke.

7) Tíz darab különféle nagyságú és vastagságú hamvveder-cseréptöredék.

8) Kézi malomkődarabok, oldalon átfúrással.

9) A kaszafenőhöz hasonló ismeretes kődarab ezüstös csillámmal.

10) Fél emberkoponya nagy szemgödörökkel, melyek a homlokhoz közel fekszenek, kis orrlyukkal és kiálló felső állcsontokkal. Honnét az egyik tudósító tatárkoponyának (?) véli. És két felső koponyacsont. (Az általában felebb említett állat- és lócsontok részletesebb leírását a tudósításokban nélkülözzük.)

11) Végre kerekalakú zománczos bronz fibula vagy is csat.

Mint látjuk egyike hazánk *kő-* és *bronzkorából* való temetkezési helyeknek, a mint ezen két egymásba érő kor a *kelta* régiségben előfordúl.

A leírt tárgyak a birtokos *Szabó István* bíró és *Széless Lajos* helybéli reform. lelkész úr nemes gondossága által megtakarítva a Nemzeti Múzeumnak küldettek be.

391. Bodajkon a múlt évben talált érdekes régiségekről Pados János fehérmegyei áldozár s az ifjú Károlyi Grófok nevelője volt szíves az Akademia Archaeologiai Bizottmányát értesíteni. Tudósítása szerint a Fehérmegyében levő bodajki határban a legújabb vasúti munkálatok alkalmával egy természetes alkotásúnak látszó domb lemeteszésekor, körülbelül egy ölnyi mélységben találtattak:

1) Egy darab egy fontot és $7\frac{1}{2}$ latot nyomó és némi vonatokkal diszített réz- vagy bronzkarika.

2) Hat darab kupak alakú réz vagy bronz pikkely, felfűzésre átlukasztva. Ezek bizonyos fokozatban következhetnek egymásra, mely szerint súlyok növekedik. A legkisebb nyom 37 szemert, a többiek egymásután 65, 86, 108, 141, 153 szemert.

3) Ugyanott három cserépedényre is akadtak. Kettő a tudósító birtokában van. Ezeknek szinte mind színe, mind égetése, mind szilárdsága nagyon különbözik azokétól, melyeket néhány év előtt a csurgói kúnhalmokban felfedezett, s melyeket már akkor az Akademiával megismerttetett. A harmadik és legnagyobb edényt, melyben több hasonnemű tárgyak is foglaltattak volna, de a melyek fájdalom a munkások tudatlansága miatt szétszórattván, elvesztegettettek, Rómer Flóris szerezte meg a győri muzeum számára.

Figyelemre méltó a fendicsért tudósító szerint az is, hogy ezen vidéken, néhány óra járásnyira, már többfelé efféle régiségek jöttek elő, melyek azért egymással összeköttetésben látszanak állani; így

392. Tésen Veszprém megyében, írtásföldben, melyet ezelőtt egy évtizeddel még rengeteg erdők borítottak, szántás alkalmával egy köcsákányt találtak, a tudósító által az Akademiának bemutatott ezen köeszköz vagy fegyver az ismeretes legnagyobb példányok egyike; míg

393. Csurgón a fenemlített és Régészeti Repertoriumunk folytán tárgyalandó sírhalmok fedeztettek fel. Ezekhez járulna tehát az előbb tárgyalt bodajki felfedezés.

394. Ó-Szőnyben a római ismeretes Bregetiónak római régiségekben századok óta dús lelhelyén újabban ismét érdekes leletek merültek fel. Régészeti kedvelők s a kiknek a tudomány s a nemzeti becsület egyiránt szívükön fekszik egyszersmind feljajdulva szólottak fel ez év elején a hazai lapokban, jelentve az érdekes leleteket, s ezzel együtt azon figyelmetlen sőt kiméletlen és barbár bánásmódot, melyben a felmerülő emlékek részesülnek. Élénken adja ezt elő egy érdekes levéltöredék, a Ráth és Rómer által kiadott Győri Történelmi és Régészeti füzetek III-dika 286-dik lapján Rómer tanárhoz intézve: „Ószönyön, úgymond, tömérdek nagy követ ásnak az országút mellékén, mindannyi régiség a római korból való. Épen most (május 20-kán 1861) bontottak ki egy kőkoporsót az Almásra vezető országút jobb oldalán, a szőlők mellett; — e koporsó még földve van. — — Többször arra járván fájó szívvel látom: hogy a legszebb felírtos táblákat, téglákat széttördelik, hogy velők az országutát borítsák. Úgy járt azon urna is, melynek cserepeit kerekeim alatt szedtem össze — és felküldtem. Mily érdekesek a rajta látható gladiatorok és rajzolatok.“ — — —

A Nemzeti Muzéum igazgatósága, valamint az Akadémia Archaeologiai Bizottmánya meg is tette e tekintetben a hivatalos lépéseket, részint a megyei hatóságokhoz fordulva, részint Rómer tanár tagját a jelentéstétellel megbízva. A jelen változó igazgatási viszonyok azonban a sikeresebb eljárásra nézve szinte akadályúl voltak. Rómer tudósítása szerint ugyanis eddig az ottani úti biztos *Malek* úr, a kiásott emlékek fentartására a legnagyobb gondot fordított, de újabban hivatalából kiesvén, a leletekre azóta kevés figyelem fordított. Reményleni lehetett azonban akkor, hogy Komárom megye első alispánja Sárközy József úr, ki *Kömlődön* saját érdekes Muzéumában mindent összegyűjtött, mit a környéken találni lehetett, e tekintetben rendelkezni fog. Valamint Gróf Zichy János is, kinek ezen tárgyak birtokában vannak, segédkezett fog nyújtani megőrzésükre. Az Archaeologiai Bizottmány elnöksége által a fennevezett volt szőnyi útbiztos Malek Károly Ötvenyben külön megkerestetvén, hogy a kiásott régiségeknek általa készült rajzait közölné a bizottmánynyal és gyűj-

teményeit engedné át a Nemzeti Muzeumnak, készséggel válaszolt, tudósítván a Bizottmányt, hogy ácsi lakában levő gyűjteményeit átköltözése alkalmával a győri építészeti mérnökséghez vitte, hol azokat Kliegl József mérnök Menapace építészeti igazgatónak átadta, ki is Budára magával vitte. Három feliratos kő azonban még az ácsi útmesterségnél maradt. Beküldötte azonban a római alapfalakon átvezető útnentének alaprajzát, kijelölve rajta az útépítésnél történt római alapfalak kiásását, — melyek itt is mint Lövön a sírok, az útra anyagúl használtattak — valamint a még ki nem ásott alapfaloknak és sarkophagnak lelhelyét. Ezen gonddal készült térkép, mely az ószőnyi út hosszában teendő ásatásokra és vizsgálatokra nézve igen alapos útmutatást szolgáltat, mintegy 24 helyütt jeleli a római falak kiásását, nem számítva azon hosszú falvonalt, mely majdnem az egész út hosszában vonúl, ott hol az út egy részt Gróf Zichy Miklós földjét, más részt az ószőnyi lakosok szőlőit és Pap János szántóföldjét Ószőny helység alatt keresztül vágja. Magában az útvonalon még kiásatlanúl maradt alapfalat vagy négy helyütt, valamint az út által átvágott felebb említett szántóföldeken és szőlőkben is mindenütt jelel. Mint látni tehát e tér a rendszeres vizsgálatnak még dús lelhelyül szolgálhat. (364).

Az Archaeologiai Bizottmánynak id. *Kubínyi Ferencz* bizott. tag által és közbenjárására bejelentett nevezetesebb régészeti leletek és lelhelyek:

395. Otrókócs (Gömör vármegyében) hol 1860 szeptemberben Szentiványi Miklós úr birtokában levő két arany-sodrony találtatott, melyek képben is előterjesztettek.

396. Gömör mezőváros (u. ott), hol szinte Szentiványi Miklós úr birtokában levő bronzok és edények,

397. Rimaszombat (u. ott), hol a város melletti magaslaton szinte bronzok és edények találtattak; s ugyancsak Gömör megyében ismeretlen helyen talált bronzgyűrűnek rajza bemutatattott.

398. Székely helység mellett Nógrádmegyében bronzok,

399. Sztregován (u. ott) pogánytemető és edények,

400. Dolányi pusztán u. ott) régi edények és bronzok,

401. Litkén (u. ott) hamvvedrek és kisebb fazekak,

402. Kurtányi pusztán (u. ott) edények,

403. Nagy-Romhányban (u. ott) edények és bronzok, valamint középkori aranyeszközök is,

404. Losonczon (u. ott) bronzok,

405. Kisterennén (u. ott) újabban (lásd az előbbieket leírva már a 82 lapon) kiásott agyagkorsó.

Zólyom vármegyében

406. Ribár és

407. Zborovo közt bronzok,

408. Mosztenicz helység határában két darab különféle bronzeszköz, rajzban is előterjesztve, jelenleg Zipser András birtokában Besztercebányán.

409. Szeleczen és

410. Podkoniczon bronzeszközök,

411. Felsőkubínban, Árvában, Kubinyi Mihály által kiásott és Radvánszky Antal birtokában levő bronzok,

412. Andrásfalván, Liptóban, bronzok.

Pestvármegyében

413. Pusztá-Varsányban Podmaniczky János örökösei birtokában cserepek, örlőkő, hamvveder-darabok, parittyakövek, bronzok, csontok, gyöngyfüzér; a gyöngyök calcedonból és színes üvegfoliadékból az; utóbbi tárgyak, és nevezetesen egy rendkívüli szépségű barbár korsó rajzban is előterjesztve.

414. Rádon és

415. Dukán edények, az utóbbiak közül egyesek Wrechóvszky úr birtokában.

Heves és Külső-Szolnok megyékben:

416. Inokán bronzok és edények,

417. Szöllősen aranyékszerek találtattak.

Bemuttatott szinte Zipser András besztercebányai gyűjteményében lévő érdekes bronzcsatnak rajza, melynek azonban lelhelye eddig ismeretlen.

Ezen utóbbi lelhelyek és régiségek bővebb megvizsgálását és leírását, valamint nagyobbára kész rajzaik kiadását id. Kubinyi Ferencz bizottmányi tagtól egyiránt várhatjuk.

Az Archaeologiai Bizottmányoknak ezen sorok írója által bejelentettek továbbá a következő lelhelyek és régiségek:

418. Nyitra-Család helység körül lévő puszták, különösen *Cserepes*, *Gesztes* sat. sőt a szomszéd helységek mint *Bélád*, *Gímes* sat. évek óta dús és érdekes lelhelyek edénycserép-töredékekre és köeszközökre nézve. A felfedezés érdeme *Kelecsényi József* ismeretes lelkes, gondos s avatott régiségbuvárunkat illeti, kinek eddig is egyéb számos régiség felfedezését és fentartását köszönjük. Évek óta nem kis fáradsággal és költséggel gyűjti az említett vidék régiségeit; velők egy részt saját gyűjteményemet gazdagítá, nagyobb részt pedig családi birtoka lakásában vannak felhalmozva. Itt azonban csak röviden újabb leleteink krónikájába sorozzuk e lelhelyet, miután idővel részletes leírását várhatjuk.

419. Desedai pusztán a kaposvári uradalomban létező pogány sírhalmokról ő herczegsége ifj. Eszterházy Pál nevelője *T. Bubics Zsigmond* úr volt szíves értesíteni. Ezen sírhalmok, számra mintegy 75—80, az említett pusztán levő Ávas erdőben mindenfelől nézve mintegy rendbe állítva egyenes sorokat képeznek. A halmok a közlött rajz szerint hasonlóak a nevezetes érdi sírhalmokhoz. Közülök felfedezőjük *Rimanóczy* uradalmi tiszt úr hármat gondosan felásatott. A halom két harmadrészének átmetszése után égett földréteg mutatkozott: ebben 4 darab fekete színű agyagkorsó széttörött cserepeire akadtak, és egy leborított korsóra, melyben vörösös könnyű terra sigillata-féle anyagú kis bögre tállátatott: alakjára széles szájú, közepén kidomborodva, míg talapzata felé szűkül. Ezen legépebben maradt tárgy a fenehlítottak szíveségéből gyűjteményembe jutott. A másik halomban teljes lócsontvázra akadtak, mely elégetés nélkül volt elásva, mint egymásra roskadt részei mutatták. Csát vagy más ércztárgy nem tállátatott. A harmadik halomnál azonban, a mint az égett földrétegre értek, észre lehetett venni, hogy ezen halmok már egyszer felásva voltak; a hantban sokféle finomabb, kívülről vörös, belül mázos korsódarabok töredékei összevissza lévén hanyva. Az erdő felárkolása alkalmával is sarkantyúkra akadtak, melyek szinte gyűjteményembe jutottak, alakjuk már későbbi korra mutat. A desedai sírhalmokkal határos füredi

úgynevezett Gombáserdőből töltés vezetett a berken át a desedai Avaserdőbe, melyre szinte az árkolás alkalmával rájöttek. Az említett terra sigillata gyártmányú bögre mutatja, hogy e sírhalmok, ha nem a rómaiaknak, úgy velők mindenestre érintkező népnek és kornak maradványai, mint például a lövői sírhalmok.

420. Óhajon (Bars vármegyében) 1860-ban talált régiségekről *T. Holcsek György* helybéli plebános úr volt szíves tudósítani, megküldve egyes cseréppéldányokat és érmeket. A cserepek módnélkül durvák, nagyobbára ki nem égetett sötét földszínűek. Egy kisebb feketeszínű sajátságos alakú, közepe és alja felé kétszeresen kidüldörödő begre, az egyetlen féligmeddig épen talált példány. A cserépdarabok közül csupán egyen lehet látni az ismeretes pettyes benyomatokat. Köztök egy köeszköznek is, úgy látszik köfejszének töredéke előjön. Nevezetes hogy ezen nyilván legrégibb és kőkori cserepek és barbár maradványok közt Óhajon épen úgy, mint Családon római császári érmek is találtnak egyes példányokban. Itt Augustus és Faustina érme találatott s úgy látszik Volosianus, rajta papi alak tutulussal és két szarvasmarhával, ökörrel vagy tehénnel.

421. Túrkeviről a Nagykúnságban *Hegedüs Zsigmond* kerületi kapitány úrhoz érkezett jelentés szerint a túrkevi határban, úgynevezett Túrkeddi szőlőskertekben 1860-ban több régiség kiásatott, úgymint 10 darab régi pénz, nagy tarajú sarkantyúk, lakatok, kulcsok, horgok, csákányok számos kisebb nagyobb vas-töredékek. A pénzek, fájdalom, zsidó kézre kerültek, a sarkantyúk és egyes vasdarabok Hegedüs kapitány úr szivességéből gyűjteményembe jutottak. Ezek és a vastárgyak későbbi kor maradványai.

422. Kúnhegyes határában, a Nagykúnságban, *Tas-kony* pusztá felé vonuló tiszai *Mirhógát* mellett ásás alkalmával kő és rézkori régiségek találtattak. Közülök előbb említett *Hegedüs kapitány* úr szivességéből három érdekes darab, egy rézcsákány, egy gömbölyű köeszköz s egy orsóalj alakú ismeretes kőkori cseréptárgy birtokomban van.

423. Lontóról (Hont vármegyében) *Rakovszky István* ottani földbirtokos úr tudósít, hogy 1860-ban számos

cserépdarabra akadt, melyek a határ sánczaiban elszórva mutatkoznak. A sánczok véleménye szerint a későbbi török korból valók. A megküldött néhány cseréptöredék igen durva, rajtok szinte nagyobbára csupán a barbár urnák pettyes benyomatai látszanak.

424. Bárándi (Fehér vármegyében) levő pusztának azon részén, hol egyfelül *Bolondvár* és *Ebvár* áll, mintegy hat év előtt egy béres szántáskor két cserépedényre akadt, melyek Fehérvárott Báró Splényi birtokából, T. König Mórícz úr szívessege által jelenleg gyűjteményemben vannak. Mind a kettő kitűnő nagyobbszerű római hamvveder, az egyik körülbelül egy akós, a másik félakónyi nagyságú. Az előbbi fakószínűnek alja letörött, de az utóbbi feketeszerű teljesen ép és izletesebb alakú. Mindakettő kétségtelenül római maradvány.

425. Lamacs és Besztercze helységek között Pozsony vármegyében, a rétság fölé emelkedő partmagaslat oldalában mintegy három év előtt cserépedénytöredékek nyomára akadt Herrgott lamacsi fogadás, közülök több példányt gyűjteményemnek juttatott. Ezek nagyobbára feketeszerű graffit-mázos barbár hamvvedrek maradványainak látszanak.

426. Dévény-Újfalu Pozsony vármegyében, Magyarországnak véghatárán, hol a Morva a Dunába ömlik, a geologiai tekintetben is érdekes kagylós homokhegyen, több év előtt egy helybéli haszonbérlet a víz által lemosott hegyoldalból kitünedező cserépdarabokat vett észre. A pozsonyi természetismeitársulat jelentésére egyes tagjait a lelhely vizsgálatára kiküldötte, s magam is hozzájuk csatlakozván az ásatás által kitűnt, hogy a hegyhát fensíkján a televényföld alatt hamuréteg terjeszkedik, melyben félig égett szenesedett fadarabokon sőt gerendákon kívül, itt ott állatcsontok és cseréptöredékek mutatkoznak. Az utóbbiak egyszerű egyenes- és körvonalokkal vannak jelezve, fakó és feketeszerűek; köztök egy durva alakítású tál részletei is találtattak. Egyrészt a társulat tulajdonává lettek, néhány kisebb darab azonban gyűjteményemben is látható.

427. Nagy-tenyői Török-szent-Miklóshoz (Heves-Szolnok) tartozó pusztán, hol még a XVII-dik században népes hely és apátság állott a Tiszamenténél, mely csak a ké-

sőbbi törökháborúban pusztult el végleg, 1858-ban a vasúti munkálatoknál találtatott egy kis bögre, szűk egyenes szájjal, közepén kidomborodva, apró fülekkel. A terra sigillatához majdnem hasonló anyaga mellett, ügyetlen aránytalan alakításánál fogva némileg római utánzásnak látszik. S ugyan csak itt római ezüst pénz is találtatott. Előlapján császári fő; körülírat *Divus*, a többi lekopott. Hátlapján a legiói sas; körülírat: *Consecratio*. Mindakét tárgy *Serák Istvánné* asszonyság és *Serák Károly* úr szívésségéből gyűjteményemben.

428. Kengyelközi Török-szent-Miklósához tartozó pusztán (Heves-Szolnok), hol hajdan szinte helység és monostor volt, a Szolnok felé vezető Derzsigát csárda melletti útnál ezidén egy új árkolás alkalmával számos cserép és néhány köeszköz tünt elő. *Csernák Sándor* kengyeli tanító úr szívésségéből, ki a lelhely érdekességét legelől felismerte, gyűjteményembe több példány jutott.

429. Pusztá-Jakabszállásról, Izsák és Félégyháza közt a Kis-kúnságban, a hely előljárója volt szíves értesíteni, hogy ott házalap ásása alkalmával akónyi nagyságú cserépedényekre találtak. A helynek és leletnek bővebbi személyes vizsgálatára felhíva, valamint az iránt addig is tudakozódván, jövőre talán bővebb tudósítással is szolgálhatunk ezen nevezetes lelhely felől, mely úgy látszik a fenebb ismertetett Izsáki lelhelylyel összefüggésben áll. Ajánljuk az illető helyek gondos előljárói figyelmébe, mert az eddigiekből következtetve itt nevezetes nyomok mutatkoznak.

* * *

Az idei hírlapokban kevés és nagyobbára jelentéktelen tudósításokat találunk újabb régiségleletekről. A tudomásunkra jutottak következők:

430. Gyulafehérvárról tudósítják a Pesti Naplót, (1861. 218. sz.), hogy a vár alsó kapuja előtti sáncznak kitatarozása alkalmával a múlt hetekben három római feliratos követ találtak, melyeknek vésete és betűi tökéletesen épek. Egy új útnak ásásakor pedig földalatti vízvezetékre, néhány pénzre és mozaikdarabokra, valamint római téglákra akadtak, azon

a helyen úgymond, hol az egykori *Apulum* állott és hol Bethlen Farkas leírása szerint később az erdélyi fejedelmek kertje volt; ez megfejtí azon körülményt is, hogy ezen római érmek között egy, Zsigmond lengyel király által veretett pénz is volt.

431. Szalácsról tudósítják a Vasárnapi újságot, mint 1861. 31. száma szerkesztői mondanivalójából értjük, hogy a Körös vize partján „egy urnaféle edényben nemzeti-színű klárisszemek” találtattak; nyilván színes üvegfoliadék-gyöngyök. Köszönet mondatik érte Tippmann Ilka kisasszonynak, ki az ép szemeket az iszaptól megtisztítva, újra felfűzte és a Nemzeti Múzeum számára beküldötte. Osztjuk a Vas. újság szerkesztőségének sajnálkozását, hogy az edény ásás közben szétért, valamint ohajtását is, hogy bár a hamvvedernek is legalább cserepei felküldettek volna, s a régiségbuvároknak annál könnyebben lehet vala a régiség korát, nemét sat. meghatározni.

432. Segesvárott, a Pesti Napló 1861. 257. száma szerint, Fabricius ev. lelkész pogány (kétségtelenül római) sírt fedezett fel, és benne 53 darab római pénzt lelt.

433. Privigyéről (Nyitra vármegyében) a Vasárnapi újság 1861. 42. száma szerkesztői mondanivalója szerint értesülünk, a város határában talált római és régi magyar pénzekről, melyek a szerkesztőségnek beküldve, a Nemzeti Múzeumnak adattak.

434. Hruszói erdőben Trapper János körvadász által talált régi sarkantyú Sz. Jánosról beküldetett a Vasárnapi újság szerkesztőségének (1861. 27. szám), s a Nemzeti Múzeumnak átadatott.

* * *

Régiségeleleteinkre nézve azonban kétségtelenül legtöbb s legérdekesebb adatokat szolgáltatnak a Nemzeti Múzeumnak *Érdy János* muzeumi Régiségőr által tudományos szaksavatottsággal és pontossággal vezetett jegyzőkönyvei. Az ország minden részeiből s mindenrendű lakosaitól, főpapoktól, főuraktól úgy, valamint különösen falusi lelkészekről, tanítóktól, jegyzőktől, más hivatalnokoktól és birtokosoktól, sőt

gyakran egyszerű földművesektől is folyvást érkeznek küldemények; mint az alábbi csupán egy két utóbbi évről szóló sorozat világosan tanúsítja. Ez mutatja egyrészt azon örvedetes érdekeltséget, mely az ország minden részeiben a Nemzeti Muzeum iránt uralkodik, s melyet örömmel tapasztalhatunk a Nemzeti Muzeumban is, midőn a bemeneti napokon látjuk, hogy a látogató közönség nagy részét alsó osztálybeliek, és vásárok alkalmával számos vidéki földművelők is képezik. De másrészt, valamint a beküldött leletek nálunk még folyvást majdnem kizárólag csupán a véletlennek és esetlegnek tulajdoníthatók, s e mellett folytonosan arról is értesülünk, hogy a leletek egy nagy része veszendőbe ment, úgy a gyakori küldemények és leletek talán mégis kevésbé közönségünk érdekeltségéről, mint inkább arról látszanak tanúskodni, mily dús, mily kifogyhatlan hazánk a régiségekben; mennyi anyagot foglal magában és szolgáltathat őslakói, lakhelyeik és műveik ismeretére, melyek az ősnépekre és műveltségi állapotukra, hazánk őskorára és nevezetesen helytörténetére nézve mindannyi megbecsülhetlen okmányok. Melyeknek azonban eleve most még csak teljes összegyűjtésével, lelhelyeik és nemeik inventálásával kell foglalkoznunk azon későbbi szerencsés kezek számára, kik ezen anyagból a gyűjtőmunka haladtával vagy bevégeztével hazánk őstörténeti korszakait majdan megírhatják. De erre azután nem elegendő csupán hogy egyes véletlenül kezünkbe akadt tárgyat gondatlanul megküldjünk, melyeken mintegy csak azért adunk túl, hogy nem tudunk velök mit csinálni, s nehogy utunkban álljanak. Hanem szükséges a lelhelynek és nevezetesen a lelet minden körülményeinek pontos feljegyzése és közlése. E nélkül gyakran a legbecsesebb tárgy is elveszti érdeke legnagyobb részét és jelentékenyséjét s hasznavehetlen lommá lesz. Mert hogy római és barbár ilyen s amolyan maradványok léteznek, az újabb leletek nélkül is ismeretes. Ezek legfőbb érdeke azonban most abban áll, hogy a tárgy minőségének meghatározása mellett, — mire természetesen csak szakértő képes s azért a tárgynak vagy csak tökéletes rajzának megküldése, bemutatása többnyire feltétlenül szükséges, — azon körülményekről is értesüljünk, melyek közt találtatott, s legalább

is a lelhely megneveztessek. Akárhányszor azonban előjön a Muzeum jegyzőkönyveiben, hogy a beküldött régiség lelhelye nem tudatik, de gyakran még az alkalmilag második vagy harmadik kéz által beküldőnek lakhelye sem. A körülményekről pedig, melyek közt és mikép találtattak a megnevezett régiségek, csak a legritkább esetben értesülünk.

Ezen igénytelen sorok célja itt azért figyelmeztetni régiségkedvelő közönségünket a régiségeknek nemcsak megőrzésére s az enyészettől megóvására, de egyszersmind a leleteknek, ha azokat tanulságossá, hasznossá s érdekessé akarjuk tenni, körülményes bejelentésére. Ily tudósításokat az *Akademia Archaeologia Bizottmánya* is mindenkor a legnagyobb készséggel fogad, s míg a tárgyakat a Muzeumnak igyekszik megszerezni és fogja átszolgáltatni, addig a tudósításokra, jelentésekre ne talán kíváncsi felvilágosító válaszzal is szívesen szolgál; valamint a szükséges vizsgálatok tételére, ügyrendéhez képest, a mennyire tőle telik s a tárgy fontossága igényli segédkezet nyújt. Ezen figyelmeztetés után közlöm már azon régiségek és leletek jegyzékét, melyek a legközelebb múlt években, valamint az idén a Nemzeti Muzeumnak beküldettek. Ezen közléseket időnként folytatni szándékom, visszatérve egyrészt a korábbi évekre, míg a tárgyat Régészeti Krónikánkban kimerítettük; másrészt pedig az évenként folyó újabb gyarapodások fognak rendszeresen ezen krónikai rovatba soroztatni.

435. Kürthön Komárom vármegyében 1860-ban talált rézkorszaki eszközök, úgymint 2 darab véső, 5 karika, két karikából álló lánczrész, tekercstöredék, 6 darab gombféle bronz, két dárdacsúcs-töredék, 2 darab kardtöredék, egy sarlóféle penge, s két ily töredék beküldettek a Nemzeti Muzeumnak, Majer István helybéli plébános által.

436. Dvorecz helységnek területén Turócz vármegyében találtatott hat darab rézkorszaki gombostű; 1860-ban ismét a sertések 32 darab ily hosszú rézgombostűt túrtak ki egy csomóban, közülök Kubínyi Ferencz közbenjárására a megye-főnökség négy darabot küldött be:

437. Császártöltésen Pest vármegyében találtatott

egy rézcsat két darabja, rézkarika, két karikával ellátott lemez hat darab. Vienberg Gáspár orvos ajándéka.

438. Nagy-Zalatnán Erdélyben Faustina jun. rézérme, Poldermann József ajándéka.

439. Izsákról a fenebbi leletek Széless Lajos ref. lelész által beküldettek. (390.)

440. Mezőberény területén egy csontvázon találtatott Heraklius aranya, réz karperecz-töredék 12 darab; nyakékbogyók 6 darab, két kis karika. Egy más alkalommal: ezüst karika gombbal, hasonló bronzból, kisebb bronz karika, három darab csattöredék, korálgyöngyszemek, fehér fekete és kék pettyes színűek. Jeszenszky Károly helybéli ev. lelész küldeménye.

441. Kapolcs-királykői várban Szala vármegyében talált tarajos vassarkantyú, vascsat, törött hegyű nyíl. Kuthy Mátyás ajándéka.

442. Réde területén, Hevesmegyében, talált öt darab vassarkantyú. Eckstein Rudolf ajándéka.

443. Kutason, Nógrád vármegyében talált czelta ezüst érem.

444. Rigiczán és

445. Várkúton, Bácsmegyében, találtatott tíz cserépedény és kötőredék, Rigiczai Kovács Mátyás ajándéka.

446. Csepény területén, Veröczemegyében, a *pala-csai* és *kologyvai* mocsárban találtatott Mátyás-Lipótkori pénzekon kívül, Constantin római rézérme és más két darab olvashatlan római pénz. Glembay Károly ajándéka.

447. Betlér helység határában, Gömörmegyében, 1861-ben az urasági szántóföld körülárkolása alkalmával négy ölnyi területen szétszórva egy lábnyi mélységben kiásattak János-, Ferdinand- s Mátyáskori pénzek. Osztradiczky István ajándéka.

448. Szent-Tamásról Salzburgi érsekek: Rudbertus, Michael, Ernestus XVI-dik század érmei; az előbbtől beküldve.

449. Varsányi puszta területén 1859-ben, Podmaniczky báró birtokán kiásott, már felebb említett (413.) lelet, mintegy 15 cserépedény, hamvveder, bögre, örlőkő, kari-

kák, szarvasszarv, csákány, rézboglár, bronz csat, üveg és calcedon nyakfűzér. Kubínyi Ferencz ajándéka.

450. Kőszeg, Sárosmegyei helység területén 1857. máj. 12. vaspörzsölben elásva találtattak és Gróf Péchy Szi-lárd által küldettek II. Rudolf-, II. Ferdinánd-kori s egyéb XVI-dik századi tallérok, meg harmincz darab ezüst denár.

451. Szekszárdon talált keresztalakú rézamulet, Báró Augusz küldeménye.

452. Somorja városának (Pozsony megyében), régi pecsétnyomója, gót minuscula körirattal: *s. civitat (is) samarie mig (nus)*, a város által beküldve.

453. Fegyverneki pusztán (Heves-Szolnok) talált celta ezüst érem, Koller József birtokos küldeménye.

454. Egerből pettyes amulet, mely egykor ezüstbe lehetett foglalva s állítólag Nagykéri Pinke Albert kapta volna családi hagyomány szerint, 1553 Eger vár ostrománál Dobó Istvántól. Beküldve a családbéli birtokostól Pinke Jánostól.

455. Csegén (Szabolcs v. Nógrád?) talált lánczosbuzogány, zabola, sarkantyú, beküldve Kühnle Károlytól.

456. Vadásról néhai Jankovich Miklós örökösaitől beküldve: római fogadalmi oltár:

L. SEP. VERANVS

VET. LEG II AD. P. F.

— — VOTO SVSCEPTO.

Vörös márvány ketté törve, melynek közepe hiányzik. Felirata: *Hic iacet sepultus egregius Blasius literatus*. Czimere: két szemközt ágaskodó kutya, nyakon lánczczal összekötve. Kérdés mindenesetre vajjon Vadason találtattak-e, vagy inkább Jankovich gyűjteményeivel kerültek ide.

457. Bakodi pusztán, Kalocsa mellett, 1859- sept. 22. iskolaalap ásásánál három csontvázon talált római arany ékszerek sat. Kalocsai érsek által beküldve. Kiadattak ezen ritka nevezetességű és szépségű ékszerek a Mittheilungen d. Centralcommission folyóiratban; szemlélnk során is e szerint bővebben fognak tárgyalatni.

458. Tétényben a Nemzeti Muzeum igazgatósága által 1859. jan. 12. sir ásatott fel; az igazgató, Erdy és Varsányi urak vizsgálata következtében találtatott egy feliratos kő:

D. M.
 ANT. FIL^o
 QVIRIVS
 AVG. COL
 AQV. VIB
 SERAPIE

— — — — .

Kőtöredék két oroszlán alakkal, kisebb töredékek fejeket ábrázolva. Tíz téglá és több téglatöredék. Vörös agyag korsó, három bögre, fekete korsó és bögre, más két bögre, réz érem, köttöredék egy alakzattal; egy más kő, melyen Fortuna ábrázoltatik. Ez a tétényi vasuti munkálatok alkalmával ásatott ki s a vasuti igazgatóságtól küldetett be. Újabban ugyanitt a vasuti munkálatoknál több temetkező hely ásatott fel, és Glatter Alajos megyei főorvos egy itt talált koponyát³ átadott volt Haas Mihály conservatornak; ki azt meghatározás végett Hyrtl József tanárnak Bécsbe megküldötte. Ennek véleménye szerint az 40 évnél idősebb római fajú nőnek koponyája. De mivel azon halottaknál, kiknek szájába a római szokás szerint obulus tétetett, alsó állkapcsok zöld rozsdával van megfuttatva, a mi ezen koponyánál nem látható, innen gyanítható volna, hogy ezen római nő keresztény lehetett. Ugyancsak Tétényből Glatter főorvos egy római LEG II AD fölíratú rovátkos téglát küldött be.

459. Kúnhegyesről (Nagykúnságban), kőbalta kovápalaköböl, találta Gerenday József a város területén; fületlen bögre vörös agyagból, sírásás alkalmával kiásva 1857. Andrási János-takácsmesterné ajándéka; valamint egy horgáskő a tóvíz partján talált csontváz mellett beküldetett Polgár János helybéli főbíró által. (422.)

460. Mezőtúr mellett (Heves-Szolnok) az ajándékozó Fridrik Antal telkén gyeptörés alkalmával véső palaköböl találtatott.

461. Tisza-Igaron (Heves-Szolnok) találtatott Székypéter kertjében két füles bögre fekete agyagból, egy nagyobb és kisebb egymásba helyezve; füstölő fődél töredéke, egy sarkantyú, másik a faluban. Ugyancsak ott a helység területén találtatott egy réz érem, következő felirattal: HIERON.

BARVFALDVS CENTI ARCHIPRESB. Balra forduló képe. Hátlap MEDICINA MALORVM. Saturnus kaszával, előtte fővényóra. Okolicsányi Gusztáv birtokos küldeménye.

462. Agasvárban talált sarkantyú Plathy Józseftől beküldve.

463. Pásztón: IV. Béla rézérme, házi kertjében találva Plathy Józseftől.

464. Pátkáról, Fehér vármegyében, beküldetett Szeidl Pál uradalmi felügyelő által egy Mithras emlék, de vajjon hol találtatott?

465. Esztergomban az úgynevezett Kórház-hegyen 1854. máj. 7. Rám szőlőjében talált római sírkő, beküldve az esztergomi főkáptalan által; felirata:

D. M.
PERPETVE SECVRI
TAÍ LVC SERIN SÆN
QV VIXIT ANNIS III'
MESES·VIE CÆSERN
PAZINS STRATOR·
Co S. FRATRI PIEN'SSIM°

F. C.

Ugyancsak Esztergom területén, a *Sz.-Királyföldén* négy, füles nagy cserépedény találtatott. Egger küldeménye.

466. Halmajon (Heves vármegyében) kiszántatott egy nagy és kisebb kard vasból. Darvas Lajos küldeménye.

467. Szőnyről beküldve a gőzhajótársulat által: 1. Római siremlék-töredék, két domború alakkal. 2. Hygea kőszobra. 3. Talapzat két oldalán domború alakokkal. 4. Két feliratos kötőredék:

És

GEN PO
CENTVR
FÆE·SET
T CONS
SIGNIF
— — C — —
MINERVE
SANCTEFI
SILVAN
(L)EG XII. T—
CE MVSTA .(364, 394).

468. Batinai hegységben (Baranya vármegyében) talált római császári, u. m. Claudius, Decius, Gallienus, Aurelianus, Aurel. Probus, Maximianus, Licinius Constantius, Constantinus-rézérmek; valamint Diva Faustina és Gordianus consularis ezüst érme, IV. Béla rézpénze, törött ezüst mellti, vas lándzsa. Matyasóvszky László ajándéka. Ugyanezen hegységből egy más érem-küldemény érkezett Purgstaller Ferencztől. Severus, IV. Béla p. Slav. II. Ulászló ezüst, valamint a fennevezett római császároknak rézérmek és egy másly vésetű karneol gyűrű.

469. Kövesdről (Baranya vármegyében), vassarkantyú és kengyelvas, Garay Antal gazdatiszt küldeménye.

470. Drégelypalánk határában (Hontban) szántás alkalmával találtatott vaságyú-cső.

471. Muzsaj területén (Beregmegyében) rézkorszaki eszközök, 8 karika, 2 szekercze, 2 vésű, egy törő, két darab sarlóféle kés, és töredékek találtattak, megküldve Báró Dercsényi László által.

472. Budán Vihalek hentes 420 számú háza kertjében befalazva volt római köemlék, melynek felirata mennyire kivehető volt, már Paúr Iván által közöltetett az Archaeologiai Közlemények I. kötete 221-dik lapján, és mely a főlebb említett óbudai, Schönvisner által leírt római fürdőre vonatkozik. Lásd a 357-dik szám alatt.

473. Baracs-káról beküldettek, vasúti munkálatok alkalmával kiásott törött rézbalták két darabban. Oláh József földműves ajándéka.

474. Kicsind Hontmegyei helység területén fekete cserépedényben szántás alkalmával találtattak rézkorszaki tárgyak, széles tekercsek, melyek végén ismét nagyobb-kisebb befont tekercsek függenek, összesen hét darab. Dárdacsúcs 16 darab, karika alakú két rézdarab, egy tölcserdő alakú. Beküldettek Bittner helybéli tanító által.

475. Balaton környékén (hol?) talált római érmek, u. m. Antoninus Pius, Decius, Trajanus, Constantinus, Licinius, Constantius, Valentinianus rézérmek beküldettek Hordós Ferencz balatonfüredi savanyúvízkútmester által, ugyan-

az számos régi s újabb magyar és külföldi érmekből álló gyűjteményét ide ajándékozá.

476. Lomnicz helység területén a kárpáti bérczek alatt találtattak Alexander III. Magn. Maced. aranya, Lysimachos Thrac. aranya. Ezen aranyok Erdélyben is épen a nagyobb hegységekben találtattak.

477. Fruschka-Gorán Szerémségben *Osova* nevű szerb kolostor mellett Justinián aranya s ugyanott *Ravenicza* szerb kolostor mellett Romanus IV cum Eudocia et privignis Michaele et Andronico Constantino-féle arany találatott. Polith újvidéki kereskedő adománya.

478. Szolnokon a sz. Ferenczi szerzetesek kertjében találtattak IV. Béla, II. Zsigmond lengyel király rézérmei, valamint 14 darab török érem. Tóth András sz. Ferenczrendi szerzetes küldeménye.

479. Mazslajról, Mátrában (?), beküldött fényesített nyelű vasbárd és réz buzogány, Plathy József ajándéka.

480. Kőbányán, Pest mellett, találatott réztáblán domborműben Sz. Sebestyén halálának ábrázolása. Wagner János vendéglős küldeménye.

481. Munkács közelében fekvő *klacsovai* domb tetejéről víz által kimosva találatott 1860. aprilisben hat darab réz-fegyver és eszköz. Lehoczky Tivadar cs. k. szolgabíró küldeménye.

482. Körtvélyesen, Torna vármegyében, gyermekek játék közt egy üregre akadtak, melyben II. János, Kázmér, II. Zsigmond lengyel királyok érmei és Ferdinándkori hazai érmek voltak elrejtve.

483. Csernye helység határában, Veszprém vármegyében, mészkö-fejtés alkalmával, Gordianus, Otacilia. Sev. Valerianus jun. ezüst érmeire akadtak. Simon Pál mérnök küldeménye.

484. Pohamorai pusztán szőlőárkoltatás alkalmával IV. Béla rézérmei találtattak. Hajdu János türkevi földbirtokos küldeménye.

485. Kis-Kőrös városának küldeménye, Trebonius Gallus, Constantinus Probus, Leo Sapiens érmei és néhány

későbbi hazai és külföldi pénz. Kérdés azonban vajjon helyben találtattak-e?

486. Doborgazon (Pozsony megyében Csallóközben) az úgynevezett tatár- vagy akasztófai dombokban tett ásatások alkalmával Constantin. jun. Valentinian. sen. Justinus I. és egy olvashatlan éremre találtak, beküldve Neumányi Ferencz vajkai plebános által. Ez azon nevezetes lelhely, melyet az Archaeologiai Közlemények I. köt. 73. lap tárgyaltam, s melynek képét az 1858-diki Vasárnapi Újság 10. számában közöltem.

487. Vattai határban (Borsodban) kiszántott vaskezü-darabok. Tóth Endre által beküldve.

488. Szent-András és Szántó között (Abauj vármegyében) vasúti munkálatok alkalmával kiásatott azon nevezetes középkori *Aquamanile* bronzból, melynek képe és magyarázata az 1860-diki Vasárnapi Újság 45. és 47-dik számában közölve volt. Aláírás útján 200 fton megszereztetett és beküldetett Teőreök Lajos ügyvéd eléggé nem dicsérhető buzgósága által.

489. Tiszaszőlősen (Heves megyében) talált olvashatlan római ezüst érem mellett III. Zsigmond lengyel király, Leopold st. pénzei, beküldve özv. Suszter tanárné által.

490. Duna-földváron Cziráki János háza mellett levő szőlőhegy végének levágása alkalmával, egy fejjel délnek fekvő porladozott csontváz és fakoporsó maradványaira akadtak. A kézcsont mellett találtatott ezüst lemezből készült gömbölyű lakatalakú ékszer csüggönyökkel. Az ágyék körül hét darabban övtöredékek és czérnára fűzve kilencz gyöngyszem. Cziráki János ajándéka beküldve Truczka Pál által.

491. Felső-vadászi várnak (Abaujban) dűledékei között talált régi nagy vaslakatnak kulcsa, beküldetett Borbély Lajos által.

492. Királyházán Ugocsamegyében egy részvényes társulat 1858. dec. és 1859. januárban ásatásokat tétetett, ennek következtében két sír fedeztetett fel, a leletekből Báró Perényi nemzetség, mint tulajdonos és a részvényes társulat beküldött két darab töredéket egy arany lánczból, zománczos

bojtot, két kis aranygyűrűt, egyikből a kő hiányzik, nyakékszer felét, hajtűt, párta töredékeket, olvasó keresztjét, fekete olvasó szemeket, koporsószeget, mentegombot, olvasóról függő monorú rézképet. A többi ékszer felosztatott a találók között.

493. Tatár sz. György melletti *esei* pusztán Pest-megyében a templom dűledékei alatt találtatott négy darab kengyelvas, vassarkantyú, csatos láncztöredék, beküldve Kégl Ignác földbirtokos által.

494. Miava mezőváros területén, Nyitra megyében, talált három darab tört hajtű alakú aranytekerces, megvétellett a Múzeum pénztárából.

495. Nagy - Zsám (Temesmegye) melletti patakpartján 1859-ben III. Lajos (+ 882) és Karlman (+ 884) karolingi francia királyok réz emlékérméi találtattak. Reichert András jegyző ajándéka.

496. Fülöpszállásról beküldetett, nem tudni azonban vajjon ott találtatott-e? Antoninus Pius ezüst-, Licinus és IV. Béla rézérme.

497. Kalló területén (Nógrádmegyében) az út melletti vízmósásban talált csontvázon lévő nyakfűzér-szemek és réz karperecztöredékek beküldve Megyesy József által.

498. Baracsi pusztán (?) embercsontok között talált két darab rozsdás kardtöredék, melynek markolat feletti része ezüsttel van bevonva, beküldetett Földváry Gábor által.

499. Balkány területén Szabolcsmegyében talált Hadrianus és Severus ezüst érmek, beküldve Osváth Imre által.

500. Kánya területén Tolna megyében 1852. kiásott celta eszközök és 5 celta érem. Rummy Gizela küldeménye.

501. Felső- vagy Kápolnás-Nyéken Fehérvármegyében talált rézkapocs (fibula), rézdárdacsúcs, nyílvas, vas sarkantyú, vas patkók, beküldve Pázmándy Zsigmond örököseitől.

502. Kengyel pusztáról (Heves-Szolnok) beküldetett Hadrian ezüst érme Mocsy György földbirtokostól.

503. Gödöllő melletti valkói erdőben talált régi vaskés.

504. Jákóhalmán, Jászságban, talált öt rézvész-tő-

redék, egy sarlóféle késtördék rézből. Csúke József helyb. főjegyző küldeménye.

505. Csurgón Fehér vármegyében talált kőszekercze. Pados János küldeménye.

506. Ibrány határában *Pogánysziget* nevű területen (Szabolcsban) talált réz pecsétnyomó + SIGILLVM ANTIMI EPISCOPI (Antim. Episcop. Quinqueecclesiensis II. Gejza alatt 1141—1161. Cod. Dipl. II. 142. 143. 148. Lásd Kollert és Prayt.). Patkó András helyb. ref. lelkész küldeménye.

507. Ördöngösön Csongrádban, Gróf Károlyi István pusztáján 1850. talált csontváznak karján volt ezüst és réz karperecz, Halitzky József küldeménye.

508. Kis-Terennén, Nógrádmegyében, az Arany-hegy területén, talált török arany. Klukóvszky András alesperes által beküldve.

509. Dédesvár (Borsodban) düledékei közt talált vas-kulus a XVI-dik századból, beküldve Borbély Lajos által.

510. Mágócsi szőlőhegyen (Somogyban) 1858. april. 18. talált három réztál. Magyar Kóssa Sámuel ajándéka.

511. Óbecse mellett (Bácsmegyében) a római sánczok ásatásakor emberi csontvázra akadtak, melyen két színes és fehér gyöngyfűzér és fekete cserép csupor apró réz lemezekkel találtatott. Veszlővszky József földbirtokos küldeménye.

512. Csepelen találtatott ketté törött római kő, melyen kétlovas koci utánna kötött embert hurezol. Haas Mihály conservator küldeménye.

513. Hajdú-Böszörményi tengeri földeken találtak Horváth Ferencz által: kétfülű nagy rézfazék, rézbogrács kettős fogantyúval, rézsisak, füles rézcésze, két rövid rézkard rézmarkolattal, két hasonló rézkard. Pápai Imre, Hajdú-böszörményi ref. lelkész és Gál Mihály ottani földbirtokos küldeménye. Ezen nevezetes lelet 1858-ban az említett lelkész úr becses leírásával érkezett meg az Akademiához. A beküldött rézkori tárgyak mind ritka kitűnő példányok zöld patinával belevve, melyek tüzetes kiadásra méltán érdemesek. Fájdalom, hogy a dús találmánynak egy része idegen ismeretlen kézre került. Nevezetesen báró Graffenried Bur-

genstein százados a lelet hírére Bécsből leérkezve, a mit magán kezékből megszerezhetett, összevásárolt. Nevezetes lelhelynek látszik egyébkint ezen egész vidék, *Hajdú-Böszörmény*, *Balmaz-Újváros* és *Zelemér* között, azon adatok szerint, melyeket Révész Imre Etel Laka című jeles iratában (53. lap) találunk; hol különösen a balmaz-újvárosi Maláton nevű határ részben is földalatti építmények volnának, és csontváz koponyán arany diadema, korona alakú fejéket találtak, de melytől összetörött és összeolvasztatott.

514. Kecskeméten találtatott cserépedényben hatvan hat darab német apró ezüst érem; beküldve a reform. egyház-tanács által a főiskola kettős példányai.

515. Bota helység területén (Borsodban) talált öt rézkardtöredék, három réz dárdacsúcs. Borsodmegyei főnökség küldeménye.

516. Csákvár területén talált celta ezüst érem, Vereby Somától beküldve.

517. Mitrovicz területén talált 400 darab apró római többnyire kopott rézérem, beküldve Leyritz János helybéli vendéglős által.

518. Vadkerten (Pestmegyében) talált vassarkantyú. Placsintár Gergely birtokos küldeménye.

519. Felső-Palojtán, Hontmegyében, az úgynevezett *Pogányhegyen* (ismeretes hogy itt okiratilag már a XIII. században pogánysírok említetnek) talált tarajos vassarkantyú, beküldve Báthly Sándor által.

(Folytatjuk).

Gyakran találunk ezen felül nevezetesebb tárgyakat feljegyezve a Muzeum jegyzőkönyveiben, mint mondók, a lelhely megemlítése nélkül, vagy egész gyűjteményeket említve, melyek több helyről szedettek össze egyesek által s a Muzeumnak ajándékoztattak. Nevezetesebbek az itt közlött 1858—1861-diki időszakból:

520. Óbudán és nagyobb részt *Szombathelyen* talált római bronz és cseréptárgyak, üvegek, nevezetes cursiva v. rustica feliratú téglák (magyarázva Paúr által a Magyar Sajtóban); nagyobb részt Varsányi gyűjtése, megváltva Kubinyi Ferencz által a Nemzeti Muzeum számára, és ennek válasz-

tása után a többi a Debreczeni főiskola és Győri főgymnasium Muzeumának hazafiúilag ajándékozva.

521. Pusztá-Gyógyról Német Imre gyűjteménye: régibb római és magyar érmek.

522. Gombai várhegyen (Pestmegyében) Kubinyi Ferencz által kiásott s a Muzeumnak ajándékozott régiségek. (Lásd az Archaeologiai Közleményekben II. 104. leírva.)

523. Szerdahelyi József cs. k. kamarás éremgyűjteménye: számos régi magyar királyi érem Sz. István korától fogva, valamint erdélyiek és külföldiek.

524. Gróf Szluha Károly régibb s újabb érmekből álló gyűjteménye.

525. Kürthy József által beküldve kis cserépedényben talált, hol? nem mondatik: Imre, II, Endre, IV. Béla, V. István, III. Endre, I. Károly érmei és Frisasi ezüst 291 darab.

526. Puzdor Gyulától arany barbár érem,

527. Nagy Károly és testvérei ajándéka egy keresztelő cintál 1559-ből, körirata: Verbum caro factum est et habitavit in nobis et vi — — (dimus gloriam eius sat.).

528. Torontál vármegyében, nem tudni hol, kútásáskor talált lánczos buzogány csinos faragványú nyellel. Gyertyánffy Lajos ajándéka.

529. Szilingiáról, Arad megyében, Dezső Ádám ajándéka, görög s újabb érmek gyűjteménye.

* * *

Megemlítendőek végre a hazai építészeti és műemlékekre nézve tudomásunkra jutott ez idei nevezetesebb események.

Az Archaeologiai Bizottmány kitűnő feladatának tartotta múltunk ezen legnevezetesebb s legérdekesebb emlékeire különös gondot fordítani, s azokat főleg tudományos munkálkodása körébe vonni, mely tekintetben eljárását nagyobbára siker kísérte.

Megemlítendő ezen tekintetben legelől is, hogy a Magyar kir. Helytartótanácsnak az Akademiához intézett azon felszólítására, hogy a hazai építészeti- és műemlékek fentartására és felügyeletére felállítandó, s az Akademia Archaeologiai

Bizottmányával egyesítendő országos hatóság iránt véleményt adjon; az Archaeologiai Bizottmány ez ügyben terjedelmes munkálatot s tervezetet nyújtott be, mely az Akademia által a Helytartótanácsnak felküldetett s az által elfogadva legfelsőbb megerősítésül felterjesztetett.

530. Mariadorf, Vasvármegyei, Magyar- Osztrák- és Steierország határán álló helység jelentékeny s érdekes gótegyházát gondos plébánosa eredeti ízlésben restauráltatni s toronynyal ellátni szándékozván, Rómer Flóris bizott. tag által az iránt az Archaeologiai Bizottmányhoz fordult, s a tervek előterjesztésével véleményét kikérte. A Bizottmány az elébe terjesztett rajzokból látván, hogy az építendő torony a tervezet szerint a díszes régi homlokzatot eltakarná, másrészt meggyőződve arról, hogy az egyház eredetileg sem volt toronyépülettel tervezve, ajánlja egy tetőtoronynak (úgynevezett Dachreiternek) alkalmazását, mint ez rendszeren a gót ízlésben a kisebb toronyok alkalmazásánál használtatott. E mellett szól azon körülmény is, hogy a toronyépítésre nézve megkívántató tetemesb költség hiányában, ez sokkal jutányosabbban volna eszközölhető.

531. Darázs. A Bizottmány a hírlapok által értesülvén a darázi régi egyház újításáról (Lásd Pesti Napló 1861. 274. szám.): „hogy Nyitramegye Darázs nevű falujában, a Zobor-hegy egyik ága szikláján oly régi templom áll, mely a hagyományhoz képest, még a IX. században Svatoplug elődei által építtetett, s egy idő óta használaton kívül elhanyagolva volt, a Nyitrai püspök ö Nagyméltósága, mint az Archaeologia barátja által teljesen kiújittatván, belé remek festésű oltárképet helyezettett.” Megbízott ez ügyben a titkár, hogy a tárgy iránt bővebb értesülést szerezzen. Az e feletti tárgyalásból kitűnt, hogy az egyház koránsem Svatoplugkori mai alakában, de nyilván XII—XIII. századi egyszerű román ízlésű kápolna, félkörű oltárhajlékkal vagy is apsisal, s idők folytán már is számos újításokat ért, utólszor 1827-ben.

532. Pecsölben, Rómer Flóris bizott. tag jelentése szerint, a lakosok reform. részben román ízlésű egyházukat kicsiny és szűk volta miatt lerombolni szándékozván, a Bizott-

mány határozata következtében az elnök a dunántúli reform. superintendentiához fordult az iránt, hogy eleve az egyháznak hű képét és alaprajzát a Bizottmány számára kieszközölje. Az ügy még függőben van.

533. Bényi Esztergomvármegyei román ízlésű egyház restaurálásáról értesülvén a Bizottmány, Henszlmann Imre biz. tag és ezen sorok írója az egyházat megvizsgálván, egyik leg-érdekesebb XIII. századi román építészeti emlékünnöknek találta. Henszlmann jelentésében kiemelve annak ízlését sértő helytelen újítását, (lásd ez iránt az Akadémiai Értesítőben és tárgyalásaiban, s a Budapesti Szemlében 1862. 344. lap olvasható bővebb előterjesztést), az Akademiát azon határozatra bírta, hogy a Helytartótanács által az építészeti és műemlékek fentartására ügyelő hatóság mielőbbi életbeléptetését sürgesse. Az Archaeologiai Bizottmány egyébiránt Henszlmann tagot az emlék felvételével és lerajzolásával, valamint leírásával megbízván, e jeles mű a jövő évi Archaeologiai Közleményekben kiadásra már is elkészült.

534. Fekete-Ardó (Ugocsában). A Pesti Hirnökben (1861. 264. sz.) a nevezett helyről következő tudósítás olvasható: „Mezővárosunknak úgy szólván egyedüli díszé a rom. kath. templom, mely még a XIII. század építménye. Tíz év előtt egy nagy szélvész ledönté tetejét és a régiség ezen ritka ereklyéje pusztulásnak indult, miután boltozatától már rég meg vala fosztva. A templom elpusztítását a hagyomány a lengyeleknek tulajdonítja, kik Rákóczy György lengyel háborúja következtében betörve, a bereg-ugocsa vidéket és Rákóczy birtokait pusztították. Ahogy a templom helyreállításához hozzá fogtak, falában öt ágyúgolyót találtak, jele hogy körülötte csata folyt, melynek nincs egyéb bizonyos emléke. De az erős falak daczoltak az idő érczfogával és rendíthetetlenül állottak, sőt az egyik, melyen ablak nem volt, az eső által sokáig mosatva, ritka díszben tünt fel, mely régi, a XIII-dik századból való igen érdekes falfestményekből áll, melyek annál érdekesebbek, mivel nem csak bibliai jeleneteket és szenteket ábrázolnak, hanem több imádkozó személyt is. Ezek egyike nyitott tekercsen a Miatyánkot, másika pedig az Üdvözlöt tartja kezében, latin nyelven, gyö-

nyörű szép gót betűkkel. Ezen írás által legbiztosabban meg lehet ezen festmények korát határozni. E templom a múlt évben a szatmári püspök által tető alá vétetett és most teljes helyrehozásának néz eléje. Igen kár hogy nem akadt még e tájon művész, ki e képeket, melyek a mennyire tudjuk, régi voltokra nézve, mint unicum e hazában, a legnagyobb figyelemre méltók, lemásolta volna. Egyébiránt még sok templom maradt meg a Tisza és Szamos mentében, és kívánatos volna, hogy mielőbb megvizsgáltatnának hozzáértők által, miután még mi időkben is nem egy rontatott le vagy egészen vagy csak részben is. Így a honi építészet egyik remekéből, a *Nagybányai* főtemplomból, mely Nagy Lajos király idejében épült, még csak egy torony áll, és főportaléjának egy része, melyből kiviláglik, hogy mily szörnyű vandalismus volt az, mely 15 évnek előtte elpusztította e remekmű még fennlévő erős, négyszögű kőből állott roppant falait. Az egyik portale felett az inségben segítő 14 szent (14 Nothhelfer) vala látható remek szobrokban — és ezeknek sem kegyelmezett meg a bontó csákány. Ime új adatok arra — úgymond a tudósító — hogy Henszlmann Imre nem ok nélkül szólott fel az Akademia utolsó gyűlésében építészeti emlékeink ügyében. Bár ne hányt volna borsót a falra.“

Ezen érdekes tudósítás következtében, az Archaeologiai Bizottmány közelről érdekelve, helyén vélte itt mindjárt szatmári püspök ő Méltóságának az Akademiához intézett azon hazafiúi ajánlatát igénybe venni, mely szerint megyéje műemlékei felvételében segédkezet nyújtani ígérkezett. A Bizottmány megbizta ennél fogva titkárát, hogy ő Méltóságát a fekete-ardói falfestmények lemásoltatása iránt megkeresse. Az ügy függőben van.

535. A Nyiregyházi,

536. Orosi,

537. Karászi,

538. Kis-Várdai Szabolcsmegyei, nevezetes s eddigelé első ismeretes téglaműépítészeti nyomok iránt tudósítván e sorok írója az Archaeologiai Bizottmányt, ezen építészeti emlékek vizsgálatára kiküldetett. A vizsgálat eredménye az Archaeologiai Közlemények II. 129 lapján közölve van.

539. Apátfalva. (Borsod). Az itteni XIII. századi nevezetes románkori egyháznak Gerster és Frey szakértő műépítészeink a ne talán eszközlendő restauratio tekintetéből építészeti felvételeit elkészítvén, azokat egyszersmind az Akademia Archaeologiai Bizottmányának tudományos és művészi céljaira használatul hazafiúilag felajánlották. Ezen hazai egyik legérdekesebb építészeti emlékünknél leírása és kiadása kívánatos lévén, a rajzoknak a kiadás számára elkészítésével a Bizottmány Henszlmann tagot bízta meg.

540. Garan-melletti-sz.-Benedeki nevezetes gót ízlésű egyháznak (Barsban) felvételét újabban Szumrák pestvárosi építészeti mérnök úr megkezdvén, elkészült rajzait az Archaeologiai Bizottmánynak előterjesztette. A Bizottmány a jeles rajzok által is ezen kitűnő műemlékünknél becséről meggyőződve, annak leírását és közzétételét kívánatosnak találta és Szumrák urat a további rajzok készítésére felkérte.

541. Dömösi románkori egyik legrégibb egyházunk egyes romjainak, nevezetesen érdekes oszlopfőinek Toldy Ferencz bizottmányi tag eszközlésére Pecz Henrik által régebben készült rajzait, mint nevezetes emlékeket ezen sorok írója megnyervén, ajánlja az Archaeologiai Bizottmánynak az ott találtató többi romoknak is vizsgálatát s lerajzoltatását annak idején kiadásul.

542. Kolozsvári Sz. Mihály egyház gót ízlésű nevezetes műemléknek tárgyavatott leírását Gróf Eszterházy János, saját költségén készült építészeti felvételével s rajzaival a Bizottmánynak beküldvén, a Bizottmány hálával fogadta és Archaeologiai közleményeiben kiadandónak határozta.

543. Balaton vidéke számos emlékei vizsgálatával az Archaeologiai Bizottmány Rómer Flóris tagot megbízván, vizsgálata eredményét számos nevezetes emléknek Henz és Berg építészek által készült jeles rajzokban bemutatta, ezek között vannak az *örsi*, *dömölki*, *tihanyi*, valamint számos várak és egyház, más egyházak alaprajzai, műrészelei, falfestményei, melyek az Archaeologiai Közleményekben fognak kiadatni. Hasonlón kiadásra készülöben van az ezen sorok írója által átvizsgált:

544. Mátyás földének, valamint

545. Fehérhegységnek (Pozsony és Nyitra megye egy része) az Archaeologiai Közlemények I. kötetében megjelent Csallóköz műemlékei leírásához hasonló kimerítő monumentalis statisticája, melyekhez a számos rajzokat Lippert hazánkfia mesteri önja készíté.

546. A Kassai remek gót domnak Henszlmann Imre felügyelése alatt és Gerster szakavatott pesti műépítészünk által vezetett stylszerü javításai és kiegészítési munkálatai bejelentetvén, az Akademia felőlök örömmel értesült, az illetők keze alatt teljesen biztosítva tudván a művészeti és régészeti érdekeket. Annál sajnosabban esett azon újabb értesítés, hogy olcsóság tekintetéből utóbb ama restauratioi megálapított tervek mellőztetni kezdetnek; mi ismét arra szolgált az Akademiának, hogy a műemlékekre felügyelő országos hatóság felállítását a Helytartótanácsnál sürgesse.

547. Gyalui Rákóczy-féle várkastélynak (Erdélyben) leégéséről értesítenek a lapok 1861. aprilis 11-dikéről. (Lásd Magyarország 1861. 92. szám, Pesti Napló 1861. 82. sz.) Nem csak a pompás várkastély birtokosa s nevezetességeinek méltó őre Komáromy György úr, mintegy 60,000 ft kárt szenvedett, de ez által egy ha nem mű-, úgy legalább is történeti becsü emlék elenyészett. Hasonlón

548. Trencsin vára, mint a lapok értesítenek (Pesti Hirnök s utána Pesti Napló 1861. 105. szám), „April 25-én gonosz kéztől származott gyujtás következtében a lángok martaléka lett. Leégett a még Zápolya idején ásott 85 öl mélységű Fatime nevű kút fedele is, mely nevét egy török basa fogságban lévő leányáról kapta, kinek váltsága díja a kút ásatása volt.“ Egyébiránt, a mennyire szemlátomásból tudom, a várnak nagyobb része már ezelőtt rom volt.

* * *

Újabban megjelent Magyar régészeti munkák :

549. Deákmonostori XIII-dik századi Román Basilika. Hely- és műtörténeti Monographia. Írta Ipolyi Arnold. Hat rajz- és festett táblával. A rajzok és felvételek Aradi Lippert Józseftől. Különnyomat a M. Tudom. Akademia Év-

könyvei X. kötetéből. Negyedréti 118. lap. Ára 2 ft újp. Pesten Emich Gusztáv Magy. Akad. Nyomdász betűivel 1860.

550. A Bakony. Terményrajzi és régészeti vázlat. Írta Dr. Rómer Flóris, a szerző tulajdona. Nyomatott Sauervein Gézánál Győrött 1860. Ára 1 ft 25 kr. o. é. 8 réti 216 lap.

551. Győri Történelmi és Régészeti füzetek. Simor János Győri püspök ö Máltósága kegyes pártolása mellett kiadják Ráth Károly és Dr. Rómer Flóris Magy. Akad. tagok. Győr 1861. Nyomatott Sauervein Gézánál. I. Füzet *Római emlékek. Pannonhalmi régiségtárból Rómertől.* II. Füzet. *A Német-Jahrndorfi szentségmutató Rómertől. Bánfalvai Barius Péter temetési zászlója; közli Véghelyi Dezső. Régiebb templomok ismertetése: Az Oroszvári románszakú templom, Bánhidai románkorú oldalajtó, Tarjáni románkorú kőfaragvány Rómertől. Hunyady Mátyás királyunk mellképe Boroszlóban. Ráthtól III. Füzet. Győri főegyház. Egy római kőkoporsó Győrben. Hunyady Mátyás miseruhája Rómer Flóristól. Levéltöredék. — ó — y tól a Szőnyi leletekről (l. felebb). Ezen füzethez mellékelve van a Német-Jahrndorfi szentségmutató rajza könyomatban. IV. Füzet. A bőnyi reformatus egyház románkori kelyhe, rajzzal. A Békássy család ősi címere Zsigmond király idejéből, rajzzal. Ostyasütő-vas 1565-ből. Zürich város arany emlékpénze. Rómertől. Csikvándi régi pecsét. Egy-egy füzet 1 ft ó. é.*

552. A Középkori Építészet. Henszlmann Imrétől. Olvasztatott a M. T. Akademia üléseiben. Különnyomat a Budapesti Szemle 1861-diki folyamából. 8-ad réti 57 lap.

Név- és tárgymutató

Az Archaeologiai Közlemények I. és II. kötetére.

(Midőn a lapszám magánosan áll, az I. kötet értendőik.)

Abaúj II. 85	Alvincz II. 231
Abonychuka 54	Amade család 92, 157
Ábrudbánya II. 234	András kir. I. II. 208, II-dik
Ács 48	II. 124
Ad aquas II. 227, 230	Andrásfalva II. 93, 293
Adony II. 281	Andrássy Manó gróf régiség-
Agasvár II. 304	gyűjt. II. 50—64
Agata (szent) II. 247	Apáczaföld 56
Agnethlen l. Agata	Apácza-Szakálos 47, 48
Ajta II. 250	Apátfalva II. 200, 315
Ajton II. 241	Apátságok l. Monostorok.
Ala Frontoniana II. 255	Apulum II. 233, 234, 298
Alburnum Majus és Minus II.	Aquamanile II. 307
234	Aquincum II. 266
Alexander váradi érsek II. 62	Arany II. 227
Alicanum II. 275, 277	Aranykert 29
Alistál. 28, 30, 35, 43, 46,	Aranykút II. 253
71	Aranyos 47
Almás l. Szöny	Aranyvár II. 222, 247
Alsó-Bár 46	Ardó II. 313
Alsó-Dobsza II. 85	Árokalja II. 257
Alsó-Gáld II. 239	Árpádsoka 26, 53
Al- és Fel-Sófalva II. 236	Árpád terra 53, 12
Alsó-Ilosva II. 255	Árpár v. Árpás 53
Alsó-Kubín II. 293	Árpástó II. 258
Alsó-Lendva II. 277	Arrabona 173
Alsó-Pestes II. 221	Arxavia II. 244
Alsó-Városvíz II. 228	Asoum II. 281
Altalutalja-föld 99	Asszonyfalva II. 238
Altenburg l. Ábrudbánya	Asszu-Besztercze II. 257

- Ásvány 172. II. 182, 185
 Atmeneti idom 8, 51, 79, 119,
 II. 12, 133, 196
 Augusta Dacica II. 222
 Auraria Magna, Major, Minor
 v. Parva II. 234

 Baar v. Bár 46
 Bácsfalu 144
 Bajcs 172
 Baka 47, 71
 Bakod II. 302
 Baksa II. 267, 281
 Balassa csal. 64
 Balaton 196. II. 180, 306, 317
 Balkány II. 308
 Ballony 50, 122, 152
 Balmaz-Újváros II. 310
 Bálványos II. 263
 Bálványosvára II. 251
 Bálványos váralja II. 254, 257
 Bálványszakálos 47—49, 67,
 150, 160
 Bálványviz 26, 122
 Bánffy-Hunyad II. 282
 Banyicza II. 225
 Baptisterium l. keresztkútak
 Bár l. Alsó-Bár
 Barabás II. 281
 Baracs II. 308
 Baracska II. 305
 Báránd II. 296
 Bártfa II. 194
 Basilikai (ó keresztény és ro-
 mán) idom. 6
 Bassen II. 238
 Bata II. 33
 Batina II. 305
 Batori István II. 59, 61, 153
 Batthyány gr. Fehérvári püs-
 pöki régiséggyűjt. II. 233
 Batthyány család II. 205
 Bauczár II. 222
 Baumgarten l. Bongárd
 Bazini és Szentgyörgyi grófok
 27, 70, 77, 107, 163
 Bebek II. 51, 64
 Béke 50, 65
 Beketfalva 52
 Békevár v. Békavár 99
 Béla kir. IV. II. 52, 264
 Benedek II. 315
 Benke-Patony 52
 Benne II. 250, 263
 Bény II. 313
 Bereczk II. 251
 Berve II. 238
 Bessenyő 26. II. 238
 Besztercze II. 256, 296
 Besztercebánya II. 282
 Bethlen rég. gyűjt. II. 242, 257
 Bethlen II. 257
 Bethlen Gábor II. 58
 Betlér II. 301
 Bia II. 45
 Bibarczafalva II. 250
 Birk II. 242
 Bisztra II. 236
 Bizanczi ízlés 6. II. 67, 198,
 286
 Blutroth l. Berve
 Boboki 94
 Bodajk II. 290
 Bodóbar 94
 Bodza II. 264, 251
 Bojca II. 231
 Boka l. Baka
 Bolondvár II. 296
 Bonfin II. 232
 Bongárd II. 245
 Boroszló II. 175
 Bosoród II. 226
 Bota II. 310
 Bököny II. 156
 Böny II. 317
 Börzsöny II. 200
 Bős 26, 35, 52—54, 122, 150
 Bösörmény II. 309
 Branyicska II. 221
 Brassó II. 194, 251, 264
 Brazova II. 223
 Bregetio. 48, 172. II. 291, 304

- Bród II. 231
 Bronz- v. rézkori régiségek 175—216, II. 29—45, 82—113, 289, 290, 292—8, 300—11
 Broos I. Szászváros
 Bruckenthal Muzeum II. 245
 Buda 219—239. II. 6, 29, 37, 52, 183, 194, 265, 305 (I. Óbuda)
 Bukova II. 222
 Budiszin v. Bautzen 229—243
 Burgberg II. 263
 Burghallen I. Várhely
 Busaháza II. 242
 Bútorok, eszközök, edények, ékszerek 97, 120, 125, 136, 171, II. 20, 64—8, 163, 281, 285, 307—17
 Búdös II. 251, 263
 Caldarium II. 265
 Carnarium 44, 67, 119. 169
 Carnuntum 48, 173. II. 274
 Castaldo II. 257
 Castra Trajana II. 245
 Castrum S. Michaelis II. 234
 Cedonie II. 245
 Claudia Sabaria II. 275
 Colonia Napoca II. 252—4
 Cruchburg II. 265
 Csákány 54—7, 65, 99, 113
 Csákova II. 282
 Csákvár II. 199, 281, 310
 Család II. 294
 Csallóköz műemlékei 23—43 és követ. II. 140
 Csarnokegyház 37, 58, 126, 132
 Császártöltés II. 300
 Cséb II. 231
 Csege II. 302
 Cseklész 44
 Cseley János II. 62
 Csepel II. 309
 Csepény II. 301
 Cserepek II. 29—45, 82—113, 219—282, 288, 290, 292—8, 301—11
 Cserlát II. 104
 Csernecz II. 244
 Csernye II. 306
 Csetatye II. 262
 Csicsó 57
 Csicsó-Holdvilág II. 238
 Csikfalva II. 242
 Csikmó II. 230
 Csikvánd II. 317
 Csopak II. 266
 Csopeja II. 225
 Csóra II. 231, 260
 Csölle 57
 Csöllösztő 57
 Csörszárka 13
 Csötörtök 30, 56, 72, 82, 112, 134, 147, II. 179, 184
 Csurgó II. 266, 290, 309
 Cyklopi falmű II. 135
 Czimerek 64, 78, 85, 89, 102, 109, 114, 131, 139, 143, 158, 166, 168, 242, 245. II. 53—64, 175, 179, 317
 Dalány II. 292
 Damasd I. Ipoly-Damasd
 Darázs II. 312
 Darócz II. 251, 263
 Daruvár II. 181
 Deáki 160, 173, II. 141, 317, 198, 202
 Decebal II. 229
 Déda II. 243
 Dedács II. 222
 Dédesvár II. 309
 Dész II. 254—8
 Demsus II. 224
 Dercsika 28, 54, 71
 Deseda II. 294
 Deserta Bojorum II. 45
 Déva II. 221
 Dévény-Ujfalu II. 296
 Dézna II. 45

- Dialu Marmura II. 222
 Dienesdi 72
 Dénesmonostora, 72
 Dietrichstein II. 264
 Disznód II. 245, 262
 Doborgaz 14, 72, II. 307
 Dobsza Alsó II. 85
 Dóczi család 89, 245
 Domborművek l. faragványok
 Donnersmarkt II. 238
 Dorog II. 84
 Dömös II. 315
 Drág II. 258
 Dráva 196
 Drégelypalánk II. 305
 Drežda 84
 Droas l. Darócz
 Drubetis II. 244
 Duka II. 293
 Duna-Földvár II. 307
 Duna-Pentele II. 36
 Duna-Szerdahely 74, II. 183
 Dürer festész II. 123, 166
 Dvorecz II. 300

 Eberhard 77, 87, 113
 Ebvár II. 296
 Ecseg 106
 Eczel II. 207
 Edények l. bútorok és cserepek
 Eger II. 302
 Egeta II. 244
 Egyházas-Bár l. Bár
 Egyház-Gellye 35, 79, 103, 120, 134, 147, 245
 Egyház-Karcsa 37, 85, 120, 130, 155
 Egyház-Kürt 104, 120
 Egyházas-Magyar 114
 Egyház-Szakálos 150
 Eida II. 257
 Ekecs 86
 Ekel 86
 Emlékkövek l. sírkövek
 Empectrum II. 136
 Enyed II. 252

 Érd II. 33
 Érmek 74, 171, 175—216, II. 20, 25, 44, 49—60, 117, 119, 164, 220—282, 295—8, 301—11
 Érseklél 86
 Erzsébet (szent) 148, II. 231, 245
 Eszközök l. bútorok
 Esztergom II. 135, 200, 281, 304
 Esztergomi érsek II. 57
 Eszterházy 99, II. 199
 Eulenberg II. 264

 Falszerkezet II. 135
 Fanum Jovis 67
 Faragványok 63, 76, 78, 96, 100, 113, 115, 127, 130, 138, 143, 145, 144—5, 166, 171, 224, 225, 226, 227, 239, II. 15, 16, 151, 179, 199, 202, 206, 213, 216, 219, 282, 303, 306, 314, 317
 Farkadin II. 225
 Farkashida 231
 Fegyvernek II. 302
 Fehérvár l. Gyula- és Székes Fehérvár
 Fehértemplom 196
 Feigendorf l. Mikeszász
 Fekete Ardó l. Ardó
 Feketehalom II. 264
 Felek II. 252
 Feliratok 13, 49, 54, 63, 64, 76, 78, 84, 88, 90—1, 93, 100, 112—3, 117, 126, 130, 131, 137, 139, 142, 147, 149, 151, 156, 159, 166, 168, 170, 217—27, 245, II. 16—7, 143, 151, 156—6, 163, 173, 196, 199, 210, 220 81, 285, 302, 304
 Fell 65, 77, 87, 113

- Felső-Bár l. Baar
 Felső- Kubin II. 92
 Felső-Gellér 95
 Felső-Nyék l. Nyék
 Felső-Ors II. 205
 Felső-Szeli 50
 Felső-Vadászi II. 307
 Felvincz II. 239
 Fenyőfalva II. 245
 Ferdinand I-ső—II. 57 II-ik II.
 54, III-ik II. 53
 Ferdő II. 230
 Fertő 196
 Festmények 46, 53, 84, 95,
 97, 108, 128, 137—8, 140
 —1, 143, 150, 154, 156,
 168, 170, 171. II. 18—9,
 25, 117—125, 166—173,
 201—2, 268, 270, 313,
 317
 Firtos II. 228
 Firtos-váralja II. 236
 Fiskal-Gredistye II. 228
 Flexum 173
 Fogaras II. 247
 Forgách Péter 64, II. 63
 Fót 217, 218
 Földvár II. 241, 246, F. Szé
 kely, II. 239, Duna F. II.
 307
 Frauendorf l. Asszonyfalva
 Fülöpszállás II. 308
 Füzítő II. 281
 Füss 95

 Gács 106 II. 248
 Gáld l. Alsó-Gáld
 Gáltó II. 248, 251, 263
 Garád II. 250
 Garan-melletti Sz. Benedek l.
 Benedek
 Gecze II. 241
 Gellér l. Felső-Gellér
 Gellye l. Egyház-Gellye
 Gerend II. 239, 241
 Gertrud királyné II. 124
 Gesprengberg II. 264
 Gezés II. 247
 Gierschau l. Fenyőfalva
 Gizela királyné II. 197
 Goldberg l. Aranyvár
 Gomba 65, 96, Gombai vár-
 hegy II. 84, 104, 110 s köv.
 311
 Gót izlés 32, 51, 58, 74, 79,
 81, 90, 96—7, 100, 104,
 112, 114, 119, 121, 123,
 126, 129, 132, 139, 141,
 144, 148, 155, 165, II. 6,
 133—157, 180, 192 218,
 312—7
 Gödöllő II. 309
 Gömör II. 292
 Görgény-Hodok II. 243
 Görgény Sz. Inre II. 142
 Görlicz II. 175, 178
 Götzenburg II. 262
 Gradistie l. Várhely
 Grossschlatten l. Abrudbánya
 Gross-Schogen l. Nagy-Sajó
 Gurény II. 223
 Gúta 48, 98
 Gútor 35, 97
 Gyalár II. 222
 Gyalu II. 316
 Gyimótfalva II. 227
 Gyógy II. 236, 311
 Gyöngyös II. 182
 Győr 28, 80, 82, II. 55, 201,
 317
 Györgysoka 54, 71
 Gyulafehérvár 101, II. 233,
 245, 297

 Hajdú-Böszörmény l. Böször-
 mény.
 Halicanum l. Alicanum
 Halmaj II. 304
 Halotti kápolnák l. Carnarium
 Hammersdorf l. Erzsébet
 Hamruden l. Homoród
 Hamzsabég l. Érd.

- Harangok 14, 50, 84, 91, 105, 117, 144, 151
 Harasztos II. 239
 Hársashegy vagy Aranyhegy II. 40, 84, 85—111.
 Hátszeg II. 226
 Havicz l. Hobicza
 Hédervár 162, 171 II. 179 s
 köv. 163
 Hédervári csal. 162
 Heldenburg II. 264
 Helsdorf l. Höltevény
 Heltau l. Disznód
 Hengebirg II. 245
 Herencsény II. 89
 Hermány II. 262
 Hernád II. 85
 Hetzeldorf l. Eczel
 Héviz II. 248
 Hobicza II. 223, 282
 Hodos 11, 99
 Hodok l. Görgény-Hodok.
 Holics II. 179
 Holzschlag l. Gyimótfalva
 Homoród II. 251, 263
 Horpács 161
 Höltevény II. 265
 Höngbrich II. 262
 Höngeburg II. 262
 Horváth Mlatovithy II. 60
 Hrussó II. 298
 Hunárka 13
 Hunyad l. Vajda-Hunyad és
 Bánfi-Hunyad.
 Hunyadi l. I. Mátyás.
 Hünenburg l. Höngeburg
 Hydara II. 230
 Hypocaustum II. 265

 Jahrndorf II. 317
 Jakabszállás II. 297
 Ják 8, II. 134, 179, 191, 211
 —218
 Jákóhaloma II. 309
 Jánosfalva II. 251
- János-Zsigmond kir. II. 57,
 242
 Jászok II. 273

 Ibrány II. 309
 Igar II. 203
 Igen II. 238
 Iklad II. 93
 Ikonographia magyar II. 116
 —125
 Illésháza 99
 Illyésházy család. 94, 99, 101,
 102
 Illyr népség II. 273
 Ilosva II. 258, 255
 Inoka II. 293
 Intercisa II. 36
 Joannes Literatus Pozs ka-
 non. 95
 Jobbágyfalva II. 242
 Ipoly-Damasd II. 44
 Isabella Zápolya királyné II
 57.
 Istvánffi 88, 94. II. 155
 Ivánka 44 l. Nyitra-Ivánka
 Izsák II. 288, 301
 Izsap 102

 Kaczó II. 251
 Kaisd l. Szász-Kézd.
 Kalán II. 227
 Kallersdorf l. Árokajja.
 Kálló II. 308
 Kálló-Semjény II. 150
 Kalye Trajanuluj II. 244
 Kánya II. 45, 308
 Kapellenberg II. 264
 Kaplony II. 200
 Kapolcs-Királykő II. 301
 Kápolnás-Nyék l. Nyék.
 Kapvár II. 281
 Karancs II. 102
 Karász II. 155, 315
 Karcsa l. Egyház-Karcsa
 Károly-Fehérvár l. Gyula-Fe-
 hérvár.

- Kassa 10, 80. II. 124, 134, 194, 316
 Katanchich II. 232
 Katpán monostor 172
 Katzendorf l. Kaczó
 Kecskemét II. 310
 Kelenföld II. 29—45
 Kellnek II. 261
 Kelta régiségek l. Bronz-kori rég.
 Kelyhek 49, 64, 90—1, II. 317
 Kemény János. II. 59
 Kemény József gr. régis. gyűjt. II. 241.
 Kengyel II. 309
 Kengyelköz II. 297
 Kínos II. 252
 Kerekdomb II. 102
 Kereszkútak, sz. víz-medenczék 52, 64, 105, 120, 128, 136, 147, 154, 159, 168, 172, II. 179—186, 311.
 Keresztúr II. 255, 258
 Kerlés II. 257
 Kernyesd II. 223
 Keszegfalva 102, 160
 Keszölczés 103
 Keszthely II. 180, 210
 Keviczky János. 53
 Kézdi-Vásárhely II. 251
 Kicsinyd II. 305
 Kiliti 172
 Királyháza II. 308
 Kirchberg l. Kürpöd
 Kis-Apold II. 224, 231, 233
 Kisbény II. 135
 Kiscen 163
 Kiscsűr II. 244.
 Kis-Disznód II. 262
 Kisfalud II. 233
 Kis-Kalán II. 227
 Kis-Körös II. 307
 Kis-Lúce 103
 Kis-Magyar 29, 116
 Kis-Paka 121
 Kis-Selyk II. 238
 Kis-Sink II. 247
 Kis-Tan l. Tan
 Kis-Terenne l. Terenne.
 Kis-Várda II. 156, 315
 Kisvárdai László II. 156
 Kisző 163
 Kladova II. 244
 Kleinsachsen l. Szász-Csór.
 Kleinschauern l. Kiscsűr.
 Kleinschink l. Kis-Sink
 Klopotiva II. 223
 Knippersdorf 68
 Kócs II. 256
 Koldu l. Kudu.
 Kolos-Néma 103
 Kolos nemzetség 104
 Kolozsvár II. 253, 315
 Komárom 28, 48, 172, 196. II. 201
 Koppánd II. 240
 Korom II. 236
 Korona II. 76, 286
 Koson arany II. 228
 Kőbánya II. 306
 Köblös II. 253
 Köhalom II. 249, 263
 Kőkori régiségek II. 82—113, 246, 289, 290, 294—7, 301, 303, 309
 Kömlőd II. 291
 Körmöczbánya II. 53
 Körösbánya II. 231
 Körtvélyes II. 306
 Kőszeg II. 302
 Kövend II. 240
 Kövesd II. 305
 Közép-Ajta l. Ajta
 Középlak II. 253
 Krakkó II. 238
 Kreuzburg l. Crucburg.
 Krivadia II. 225, 260
 Kubín l. Alsó- és Felső-Kubín.
 Kudu II. 258
 Kukuis II. 260
 Kulcsár-Karcsa 104

- Kulcsod 104
 Kúnhegyes II. 295, 303
 Kun László II. 51
 Kurtány II. 293
 Kutas II. 301
 Kürpöd II. 263
 Kürt 30, 104—111, 159 II.
 140, 184, 300 l. Egyházas-
 Kürt

 Lajos I-ső kir. 52, 175. II-dik
 II. 60
 Lak-Szakálos 47
 Lamacs II. 296
 Landeskron II. 244, 262
 Langendorf II. 231
 Lapujtó II. 84
 László kir. II. 51, 57, 117
 Lauterberg II. 244
 Lébény 8, 161, 173 II. 134,
 200, 209
 Lég 35
 Lendva II. 277, 281
 Lerveld (Leer-Feld) II. 45
 Lesencze-Tomaj II. 173
 Levnek II. 220
 Lipcsey csal. 89, 94
 Lipót 168
 Lippai György 245
 Litke II. 293
 Liupuldi Villa 57, 66, 68
 Lodomér érsek II. 62
 Lomnicz II. 306
 Lontó II. 295
 Losoncz II. 41, 293
 Lőcse II. 194
 Lövö II. 266
 Lőcse 103
 Lupsa II. 236
 Lysimachos II. 288

 Mád, 28, 44, 114
 Madacska II. 90
 Mágócs II. 309
 Magura II. 230
 Magyarbél 114

 Magyaró II. 243
 Magyarország czimere 168,
 242, II. 175, 179, 186
 Magyar-Valkó II. 258
 Majda II. 197
 Malomfalva II. 241
 Malomvíz II. 223
 Margit sziget 223 II. 1—25
 Márja kir. II. 60
 Mariadorf II. 312
 Márja-Pócs II. 150
 Marienburg II. 265
 Marmaros II. 44
 Maros-Bogát II. 241
 Maros-Németi II. 220
 Maros-Ujvár II. 241
 Mártonhegy II. 246
 Maros-Vásárhely II. 241
 Mátyás I. kir. 28, 229, 243 II.
 116—128, 165—73, 175—
 201. II-dik II. 51—57
 Mazslaj II. 306
 Maximilián II. 51
 Medve 111
 Megyes II. 238
 Mehburg I. Benne
 Meleja II. 225
 Mérey csal. 62
 Meszlén II. 44
 Mezőberény II. 301
 Mezőtúr II. 303
 Miava II. 308
 Michelsberg I. Kis-Disznód
 Michaelis (s.) Castrum II. 234
 Mikeháza II. 242
 Mikeszász II. 238
 Miklós pécsi kanonok II. 60
 Mikó H. 262
 Mirhógát II. 295
 Miriszló II. 240
 Misde I. Misérd
 Misérd 35, 70, 111
 Mitrovicz II. 310
 Mohács 234 II. 60
 Moles Hadriani II. 225
 Monostorok 55, 72, 77. 168,

- 172, II. 2, 22—3, 191, 198, 200, 205, 207, 211, 281, 286
- Mons Cibinii II. 261
- Mosdósy Imre Battai, II. 53
- Mosony II. 281
- Mosztenicz II. 293
- Muncsel-Várhely II. 221
- Munkács II. 61, 306
- Mura 196
- Mura-Szerdahely II. 275, 277
- Muzsaj II. 305
- Nádas 91
- Nados II. 253
- Nagy-Abony 112
- Nagy-Ág II. 230
- Nagy-Apold II. 232, 261
- Nagy-Bánya II. 55, 314
- Nagy-Enyed II. 239
- Nagy-Kálló II. 150
- Nagy-Károly II. 200
- Nagy-Keszi 112
- Nagy-Körös 59
- Nagy-Lég 86
- Nagy-Lél 87
- Nagy-Lúcse 103
- Nagy-Mad I. Mad
- Nagy-Magyar 28, 114
- Nagy-Megyer 117, 153
- Nagy-Paka 119
- Nagy-Romhány I. Romhány
- Nagy-Sajó II. 256
- Nagy-Szombat II. 6
- Nagy-Szöllős 196
- Nagy-Tan 121
- Nagy-Tenyő I. Tenyő
- Nagy-Várad II. 6
- Nagy-Zalatna I. Zalatna
- Nagy-Zsám I. Zsám
- Nándor II. 221
- Napoca Colonia II. 252—4
- Napkor II. 154
- Néma-Kolos 103
- Nemes család gyűjt. II. 251
- Nemes-Olcsa 121
- Német-Jahrndorf I. Jahrndorf
- Német-Óvár 48, 80
- Nemzeti Múzeum II. 298
- Neustift 25
- Nyáradtó II. 241
- Nyék II. 308
- Nyén II. 265
- Nyersépítész II. 129s követk.
- Nyirbátor II. 142, 150, 183
- Nyiregyháza II. 142, 314
- Nyitra 173
- Nyitra-Család I. Család
- Nyitra-Ivanka II. 65, 285
- Óbecse II. 309
- Óbuda 220, II. 6, 12, 266, 282, 311
- Offenbánya II. 236
- Ogradena II. 277
- Óhaj II. 295
- Óhegy II. 281
- Ójtoz II. 251
- Ókeresztény basilikai izlés 6, II. 204
- Okiratok 16, 53, 85, 113, 122, 141, 144, 150, 171, 229, II. 53, 60, 178
- Oláh-Brettye II. 224
- Oláh-Pián II. 231
- Olcsa 121
- Oltszem II. 250
- Olthva I. Olcsa
- Ondód II. 199
- Orlát II. 245, 261
- Oros II. 154, 315
- Oroszvár II. 317
- Ósáncz 251
- Osova II. 306
- Ó-Szőny II. 291, 304, 317, I. Szőny és Bregetio
- Osztro II. 223
- Osztrovel II. 223
- Otrokócs II. 292
- Ottenthal II. 183
- Osdin 106
- Öltözék, viselet (costum) 63

- 100, 130, 166, 242, 307
 —8
 Órallya vagy Orlya-Boldogfalva II. 225, 226
 Ördöngös II. 309
 Örs 86, I. Felső-Örs
 Ötevény 173
- Padány 26, 54, 122
 Paka 35, 119, II. 179
 Pálffy cs. II. 55, 199
 Palicsi tó 196
 Palóczy László II. 78
 Palojta II. 310
 Palota 217, 218, II. 201
 Pannonhalma II. 135, 194, 207, 209, 317
 Pannonia II. 272
 Pannonok II. 273
 Papfalva 44
 Paplaka II. 261
 Pápócz II. 179
 Paratěj II. 237
 Parndorf II. 45
 Parolissum colonia II. 257
 Pásztó II. 84, 304
 Patakfalva 252
 Patas 122
 Pathon 52
 Pátka II. 304
 Patony 52, 122
 Pécs 8. II. 194, 210, 309
 Pecsétek II. 60—4, 197, 302, 309, 317
 Pecsöl II. 313
 Pencz festész II. 124
 Pentele II. 26
 Pernek 106
 Pest 224
 Pestes II. 221, 223
 Petele II. 242
 Petrény II. 227
 Petrilla II. 225
 Petronell I. Carnuntum
 Petrozán II. 225, 234
 Pilin II. 91
- Plindenburg I. Visegrád
 Pócs-Petri II. 150
 Podkonicz II. 293
 Pogány köztemetők 73
 Pogánysziget 54, 122
 Poglisa II. 224
 Pohamora II. 307
 Póka II. 224
 Pókahegy II. 84, 102, 110
 Poletin II. 277
 Pons vetus II. 248
 Pór I. Baar
 Porta Latina II. 265
 Porta Romanilor II. 224
 Pozsony 10, 28, 30, 82, 84, II. 182, 194
 Praetorio II. 245
 Prat-Trajan II. 240
 Privigye II. 298
 Pruk 29, 35, 44, 122
 Pöe 245
 Puj II. 225
 Pusztá-Jakabszállás I. Jakabszállás
 Pusztá-Gyógy I. Gyógy
 Pusztavám I. Ondód
 Pusztá-Varsány I. Varsány
 Püspöki 34, II. 140, 184
 Pyrrhus aknák II. 225
- Quadrata 173
- Rád II. 293
 Radvány 129
 Rákóczyak II. 58, 59, 64, 242
 Rákóczy-hegy II. 91
 Rákóczy vár II. 251
 Rákos II. 240
 Rákos-Palota 217, 218
 Rakovicz II. 262
 Ráró 172
 Ravenicza II. 306
 Recsk II. 111
 Réde II. 302
 Rédics II. 281
 Regék, hogyományok, legen-

- dák 25, 28, 29, 34, 72, 77, 110, 113—4, 118, 149, 151, 156
- Rehó II. 231—2, 244, 262
- Reichau I. Rehó
- Remete 172
- Renaissance izlés 10, 72, 78, 113, 137, 143, 154
- Reps I. Köhalom
- Resinár II. 261
- Reussdörfchen I. Roszcsür
- Rézkorszaki régiség. I. Bronz-kori
- Ribár II. 293
- Riesenburg II. 245
- Rigicza II. 301
- Rimaszombat II. 292
- Riminik II. 244
- Robert-Károly kir. II. 52, 56, 63
- Rogno II. 256
- Római régiségek 48, 67, 74, 160, 172—3, 217—228, II. 16, 164, 173, 219—282, 291, 295—8, 301—17
- Román izlés 7, 48, 51, 60, 67, 70, 79, 82, 87, 130, 134, 136, 139, 160, II. 132, 134, 139, 179, 192—218, 224, 226, 227, 312—7
- Romhány II. 293
- Romos II. 229
- Roszcsür II. 231, 244
- Rozsnyó II. 264
- Ruda II. 231
- Rudóbánya 91
- Rudolf II. 55
- Rús II. 226
- Ruszma II. 257
- Rustica építés II. 135
- Saap I. Szap
- Sabaria II. 174
- Sajó-Udvarhely II. 256
- Salamon nemz. I. Eszterházy és Illyésházy
- Salinae II. 234, 240
- Salle II. 275
- Sámot v. Sámód 129
- Sásd II. 238, 253
- Sárkány család 140
- Sarmatege II. 227
- Sarmisegethusa II. 222—4, 227, 233—4
- Sarmis 232
- Sárosfalva 130
- Sáros II. 247
- Scarabantia II. 275
- Schaller festész 95
- Schässburg I. Segesvár
- Schlossberg I. Sz. Márton
- Schwarzburg II. 264
- Schwarzenberg II. 55
- Schweischer I. Sövényység
- Sebeshely II. 260
- Sebesváralja II. 253
- Segesvár II. 237, 260, 298
- Seivert II. 232
- Sehnecz II. 256
- Selyem csal. 91
- Semjény I. Kálló-Semjény
- Sempte 30, 173
- Sidovényi II. 226
- Sipos-Karcsa 130
- Sírok, Sírhalmok 25, 54, 71, 73, 121, 122, II. 17, 20, 22, 29—45, 243, 246, 266, 277, 288, 290, 292, 294—8, 301—307, 310
- Sírkövek, Síremlékek 12. 62, 84, 88, 89, 100, 126, 139, 166, 172, 218—227, II. 15, 16, 153, 208, 302, 317
- Solt II. 89
- Somkerek II. 256
- Sommerburg I. Szász-Sombor
- Somogyi család 130
- Somlyó II. 258
- Somorja 30, 34, 67, 131, 138, 147, II. 302
- Soprony 228. II. 179, 200
- Sövényység II. 250

- Stein II. 250
 Steinburg régiséggyűjteménye II. 248
 Strassburg I. Arxavia
 Süly 138
 Sümeg II. 207
 Szabolcs II. 142
 Szakadat II. 245
 Szakál 106
 Szakal II. 292 hol Székely áll nyomtatási hibából
 Szakálos 44, 48, 150
 Szakolcza II. 179, 183
 Szalaapáti II. 281
 Szalabér II. 278
 Szalács II. 298
 Szalafej II. 275
 Szalavár II. 276, 281
 Szamos-Ujvár II. 253
 Szántó II. 307
 Szap 138
 Szász-Csór II. 257, 261
 Szász-Czegő II. 257
 Szász-Erked II. 253
 Szászföld II. 259
 Szász-Kérd II. 263
 Szász-Orbó II. 261
 Szász-Pián II. 260
 Szász-Régen II. 242, 243
 Szász-Sebes II. 231, 260
 Szász-Sombor II. 263
 Szászváros II. 228, 230, 260
 Szász templomok II. 259
 Szász várak és várdák II. 258 és köv.
 Szeben II. 57, 231, 244—5
 Szeged II. 142, 183
 Szék II. 253
 Székely II. 292 hol e helynév áll hibásan Szakal helyett
 Székely-Udvarhely II. 237
 Székes-Fehérvár II. 63, 201
 Szekszárd II. 302
 Szelec II. 293
 Szelepcsényi érsek 97, 113, 120
 Szelistye II. 245, 261
 Szeli (Felső) 50
 Szemét 35, 141
 Szenna II. 88
 Sz. Agata II. 247
 Sz. András I. Szarva
 „ András II. 307
 „ Antal 12, 142
 „ Benedek II. 200, 315
 „ Endre II. 90—1, 98
 „ Erzsébet 65, 148, 231, 244—5
 „ Gellérthegy II. 36
 „ György 74, II. 227, 308
 „ György-Úr 35, 72, 142—3
 „ Jakab 55
 „ István II. 243
 „ István kir. 34, s köv.
 „ Iván II. 242
 „ Kereszt 83, II. 198
 „ Márton II. 191, 242 I. Pán nonhalma alatt is
 „ Mártonhegy II. 264
 „ Mihály II. 256
 „ Mihályfa 144, II. 183
 „ Péter 99 II. 251
 „ Tamás II. 301
 Szentségház és fülkék 45, 81, 100, 115, 124, 126, 133, 141, 146, 155, 281
 Szentségtartó II. 317
 Szerdahely 35, 74, II. 183, 231, 244, 261, 275
 Szerháza 102
 Szeszárma II. 256
 Szigetköz 161
 Szigliget II. 207
 Szilágy-Somlyó I. Somlyó
 Szilingia II. 317
 Szob II. 35, 85
 Szobrok I. faragványok
 Szolnok II. 306
 Szombathely 226. II. 217, 267, 276, 311
 Szögyény 172
 Szöllős II. 293

- Szöny 48, II. 174, 276, 280,
 I. Öszöny
 Szövetek 72, II. 20, 197
 Sztregova II. 292
 Szúnyogdi 149

 Talavár II. 281
 Talmács II. 244, 262
 Talmes II. 231
 Tan (Kis és Nagy) 121
 Tarján II. 84, 317
 Tárnok 150
 Tatár Sz. György I. Sz. György
 Tatárlak II. 238
 Tatárülés 13
 Tátika II. 207
 Téглаépítészeti II. 128 s köv.
 Temes II. 264
 Temetés I. Sírok
 Templom-várdák II. 259
 Tenyő (Nagy) II. 296
 Terbeléd 106
 Tereház II. 281
 Tereine II. 84 és köv. 293, 309
 Terény 106
 Terkla II. 265
 Tés II. 290
 Tétény 225, 302
 Thon I. Tönye
 Theodoricus II. 264
 Tibod II. 237
 Tibor II. 239
 Tihany II. 207
 Tiho II. 258
 Tiliska II. 261
 Tisza-Igar I. Igar
 Tiszaszöllös I. Szöllös
 Tóbiás II. 237
 Tőkaj 190
 Tolcsva 190, 191
 Tolna 59
 Tomaj I. Lesencze
 Topánfalva II. 236
 Torda II. 240—1
 Tordas II. 228
 Torja II. 251
 Toroczkay csal. II. 165
 Toroczkó II. 240
 Toroczkó Sz. György II. 163
 Torontál 197
 Tótfalu II. 234
 Tököli Imre 171. II. 59, 63
 Tömös II. 251
 Tönye 150
 Töröcsvár II. 264
 Török-Bálint 225, 226
 Török-Szent Miklós II. 296 7
 Törös csal. 84
 Tövis II. 239
 Traján-kapu II. 244
 Traján-oszlop II. 226
 Traján-rétség II. 240
 Traján-út II. 225, 243
 Trencsény II. 316
 Tunig I. Tönye
 Túri-Szakálos 47, 150
 Túrkevi II. 295
 Udvarnok 159
 Uj-Palánka 196
 Ulászló II. 51
 Ulpia-Trajana II. 222, 232—3
 Uros-Apát II. 195
 Uször 35, 151
 Vác 196, II. 201
 Váczy Pál II. 57
 Vadas II. 302
 Vadaskert 29
 Vadászi I. Felső-Vadászi
 Vadkert II. 310
 Vágköre II. 141
 Vajda-Hunyad II. 222, 280
 Vajda-Sz. Iván I. Sz. Iván
 Vajka 34, 50, 74, 118, 151,
 154
 Vajkai szék 27
 Választút II. 253
 Valkó I. Magyar-Valkó
 Vatta II. 307
 Vámos 172
 Vámos-Ujfalu 154
 Váradgya II. 244

- Varak , várdák , erődök , vár-
kastélyok 43 , 52 , 55 , 57 ,
77 , 94 , 96 , 99 , 102 , 103 ,
116 , 138 , 140 , 154 , 160 ,
162—3 , 171 , II. 25 , 207 ,
225 , 224 , 253 , 258—265 ,
280—2 , 316
Várallya II. 226 , 231
Várasd II. 44
Várfalva II. 240
Várhegy II. 250
Várhely II. 160 , 222 , 256
Várkony 26 , 35 , 53 , 85 , 109 ,
154 , II. 140 , 186
Várkút II. 301
Város II. 260
Városlőd II. 182 , 184
Városviz II. 228
Varsány II. 293 , 301
Vásárút 159
Vaskapu II. 222
Vaskori régiségek II. 35 , 82 ,
91 , 295 , 301—310
Vass gróf régiség gyűjt. II. 257
Vécs II. 243 , 256
Veczel II. 220
Velenczei tó 196
Verespatak II. 235
Vermes II. 257
Versecz II. 282
Vértes Sz. Kereszt II. 198
Vestény II. 262
Veszele II. 183
Veszprém 145 , II. 194 , 202
Veszprémi István II. 151
Via lapidea Imper. Trajani II.
244
Viczy család 163 , 166 , 167
Vidra II. 236
Villa Árpád 26
Villa Episcopi I. Püspöki
Villa Vitéz 26 , 53
Villa Vulcani II. 260
Vinicze 88
Vinsberg II. 261
Visegrád 29
Vitéz János II. 77
Vizvár 159
Volkány II. 251
Vöröstorony II. 231 , 244 , 263
Völz II. 238
Vartburg II. 262
Wolkendorf I. Volkány
Wohlgemuth festész. II. 124
Ybrehart Castellum I. Eberhart.
Zaam II. 225
Zagendorf I. Szász-Czegő
Zagyva II. 84
Zala II. 281
Zalathna II. 234
Zápolya II. 251
Zborovó II. 293
Zeiden I. Feketehalom
Zejkfalva II. 226
Zelemér II. 310
Zernest II. 251
Zeugma II. 230
Zichy csal. 119
Ziridava II. 245
Zolyhk 150
Zománczok 90 , II. 73 , 285
—8 , 289
Zutor II. 253
Zsám II. 308
Zsámbék 8 , II. 12 , 194 , 281
Zsidóváros II. 226
Zsigmond kir. II. 53
Zsombor II. 253

Értelemzavaró sajtóhibák.

Lap	sor	javítandó
3	16 átlatános	általános
8 alulról	17 onnét	mit onnét
" "	16 5—2 láb hosszú és 1—5	5·2 láb hosszas és 1·5
14	8 sohat	sokat
15	lap végén a két jegyzet fel van váltva, a második jegyzet jön az első helyébe és viszont.	
" alulról	7 1—15	1—1·5
16	— a római feliratban hibásan <i>j</i> áll mindenütt <i>i</i> helyett.	
20	14 véve	vevé
22	18 mindenütt	mindamellett
25	a pénz feliratban hibásan áll <i>j</i> <i>i</i> helyett.	
73	5 <i>FATH</i>	<i>TATH</i>
78 alulról	4 <i>HTAIII</i>	<i>HTAIII</i>
" "	2 <i>ANAPEAC</i>	<i>ANAPEAC</i>
89	17 nyil	nyel
"	25 kezek	kerek
101 alulról	5 begrfedőknek	begrfedőknek
119	" 2 Fantori	Fautori
124	12 cselédnek	cselédek
137	21 zlésének	ízlésének
179	1 középkori-kereszt-kutaink	középkori kereszt-kutaink.
"	12 domdormü	dombormü
180 alulról	10 adatott	adatolt
198	" 1 az	azt

Lap	sor		javítandó
199 alulról	12	egy egyházat	egyházat
„	9	consuratioi	consecratioi
202	19	bolttékek	boltékek
221	18	Broos	Szászváros
236	7	Érdy	Jerney és Érdy
244	7	Kincen	Kinen
252	3	Számos	Szamos
259 alulról	4	szépítészeti	szép építészeti
261	2	munkahelyül	menhelyül
281 jegyzetben	2	Kotanchich	Katanchich
285 alulról	1	<i>EVCAIBECTATH</i>	<i>EVCAIBAICTÁTH</i>
286	14	<i>KWNC TANTIO</i>	<i>KWNC TÁNTINOC</i>
287	8	ótestamentomi császár- rokét	ótestamentomi alakokét, császárokét
290	12	vonatokkal	vonalokkal
„	15	következhethetnek	következhettek
292	18	útvonalon	útvonalban
„ alulról	4	Székely	Szakai
293 alulról	15	az ;	; az
302	2	nyakfűzér	nyakfűzér bogyók

Pótolandó 200 lap, 20 sor végén : és Ráth Károlytól Vasár-
napi Újs. 1858. 5. sz.
